

AMEA Arxeoloji və Etnoqrafiya İnstitutu
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
“MİRAS” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi

Institute of Archaeology and Ethnography, NASA
National Museum of History of Azerbaijan, NASA
“MIRAS” Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage

“Fəxr edə bilərik ki, bizim mədəniyyətimizin qədim zamanlarda da çox zəngin və yüksək olmuşdur”.

Heydər Əliyev

“We must be proud that our culture was very rich and high in ancient times, too”

Haydar Aliyev

AĞSU şəhəri orta əsrlərdə

tarixi-arxeoloji araşdırma

II buraxılış

Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının 2010-cu il tədqiqatları

Medieval AGSU town

Historical-archaeological research

II volume

Researches of Agsu Archaeological Expedition in 2010

AMEA Arxeoloji və Etnoqrafiya İnstitutu, AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi və “MİRAS” Mədəni İrsin öyrənilməsinə kömək İctimai Birliyinin birgə layihəsi əsasında 2010-cu ilin martın Ağsu şəhəri orta əsr şəhər yerində arxeoloji tədqiqatlara start verilmişdir.

Kitab-albom Ağsu arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən nəşrə hazırlanmışdır.

Nəşrə məsul: Qafar Cəbiyev, Fəriz Xəlilli

Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının tərkibi:

Ekspedisiya rəisi: Qafar Cəbiyev, tarix elmləri doktoru

Ekspedisiya rəisinin müavini: Fəriz Xəlilli, tarix elmləri namizədi

Ekspedisiya üzvləri: Akif Quliyev, tarix elmləri namizədi Ceyhun Eminli, tarix elmləri namizədi Süleyman Allahverdiyev, memar Elmira Abbasova, elmi işçi Sənan Nemətov, aspirant

Ekspedisiya rəhbərliyinin və “MİRAS” Mədəni İrsin öyrənilməsinə kömək İctimai Birliyinin dəvəti ilə Ağsu tədqiqatlarında iştirak etmiş mütəxəssislər:

Luigi Scrinzi, Milan Politexnik Universitetinin professoru, bərpəçi-memarı;

Rizvan Bayramov, memarlıq namizədi;

Gülzadə Abdulova, tarix elmləri namizədi, etnoqraf;

Həbibə Əliyeva, epiqraf;

Ziyadxan Əliyev, sənətşünas;

Rəşad İbrahimov, tarixçi;

Qədrəddin Nemətzadə, bərpəçi-rəssam;

Seyran Dəmirov, bərpəçi;

Məmed Rəhimov, fotoqraf;

Rəşad Osmanov, kompüter operatoru;

Rüfət Əliyev, kompüter operatoru; azər Abasəliyev, sürücü;

Elxan Xəlilov, usta.

İngilis dilinə tərcümə, tərcüməyə məsul: Şölə Bayramova,

İtalyan dilinə tərcümə, tərcüməyə məsul: Züleyxa Muradova

Bədi tərtibatçı: Səbuhi Hüseynov

ISBN: 978-9952-34-540-7

The archaeological excavations have been started on March, 2010 in the Medieval Agsu town on the basis of joint project of Institute of Archaeology and Ethnography, NASA, The National Museum of History of Azerbaijan, NASA, and «MIRAS» Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage.

The book-album has been prepared for the publication by the Agsu Archaeological Expedition staff.

Account for print: Gafar Jabiev Fariz Khalilli

Agsu archaeological expedition staff:

Chief of expedition: Dr. Gafar Jabiev

Chief assistant: Fariz Khalilli, PhD

Members of expedition: Akif Guliev, PhD Jeyhun Eminli, PhD Suleyman Allahverdiev, architect Elmira Abbasova, scientific employer Sanan Nematov, PhD student

Experts at the invitation of Expedition leadership and “MIRAS” Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage took part in the research of Agsu:

Luigi Scrinzi, professor of Milan Politechnic University, restorer-architect;

Rizvan Bayramov, PhD, architect;

Gulzade Abdulova, PhD, ethnograph;

Habiba Aliyeva, epigraph;

Rashad ibrahimov, historian;

Gadraddin Nematzadeh, engineer-conservator;

Jahangir Ahmedov, art-restorer;

Seyran Damirov, restorer;

Mamed Ragimov, photographer;

Rashad Osmanov, computer operator;

Rufat Aliyev, computer operator;

Azer Abasaliyev, driver;

Elkhan Khalilov, master;

English translation and account for translation: Shole Bayramova

Italian translation and account for translation: Zuleikha Muradova

Designer: Sabuhi Huseynov

978-9952-34-540-7

Mündəricat

Ön söz (Qafar Cəbiyev)

I Bölmə

Ağsuda arxeoloji tədqiqatlar və Azərbaycan son orta əsr şəhər problemi (Qafar Cəbiyev)

Azərbaycan-Avropa əlaqələri (şüşə materiallar əsasında) (Fariz Xəlilli)

Ağsuda sikkə zərbi və pul tədavülü (Akif Quliyev)

Ağsu tapıntıları və onların etnoqrafik paralelləri (Gülzadə Abdulova)

Ağsu qazıntılarından tapılmış metal məmulatı: texnologiyası və təsnifatı (Elmira Abbasova)

Daş məmulatı və daşıqlama sənəti (Sənan Nemətov)

Ağsuda arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılmış miniatür-kaşı barədə (ziyadxan Əliyev)

Azərbaycan şərq-qərb ticarət əlaqələrinin qovşağında (Cahangir Əhmədov)

Ağsunun epiqrafik abidələri (Şəhər qəbiristanlığının XVIII əsrə aid ərəb və fars dilli kitabələri əsasında) (Həbibə Əliyeva)

Aqğsu möcüzəsi (Luigi Scrinzi)

II Bölmə

Tarixi-mədəni irsə qayğıkeş münasibətin Heydər Əliyev nümunəsi

“Ağsuda Arxeoloji turizm və Muzeylər” seminarı

Ağsu tədqiqatlarının ən yeni nəticələri

Contents

Preamble (Gafar Jabiev)

I Chapter

Archaeological Investigations in Aghsu and Last Medieval Urban Problem in Azerbaijan (Gafar Jabiev)

Azerbaijani-European Relations (based on glass materials) (Fariz Khalilli)

Minting of Coins and Money Turnover in Aghsu (Akif Guliev)

Aghsu Findings and Their Ethnographic Parallels (Gulzade Abdulova)

Metal Products Revealed in Aghsu Excavations: Technology and Classification (Elmira Abbasova)

Stone Products and Handicraft of Stone-dressing (Sanan Nematov)

Glazed Tile Revealed During Aghsu Archaeological Investigations (Ziadkhan Aliyev)

Azerbaijan in Junction of East and West Trade Relations (Jahangir Ahmedov)

Epigraphic Monuments of Medieval Aghsu Town (XVIII century Arabian and Persian Inscriptions in Town Cemetery) (Habiba Aliyeva)

II Miracolodi Aghsu (Luigi Scrinzi)

II Chapter

Haydar Aliyev Sample of Careful Attitude towards Historical Cultural Heritage

“Archaeological tourism and museums” seminar in Aghsu

Latest Results of Archaeological Investigations in Aghsu

Ön söz

Əziz oxucu, bizim sizinlə ilk görüşümüz 4 ay öncə, Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin doğum günü ərəfəsində işıq üzü görmüş “Ağsu şəhəri orta əsrlərdə” kitab-albomu ilə olmuşdu. Həmin kitab mart-aprel aylarında ekspedisiyanın orta əsr Ağsu şəhər yerində - III qazıntı sahəsində aparmış olduğu tədqiqatların isti-isti təqdimatı idi. Söhbət 600 kvadratmetrlik ərazidə aparılan və əsasən kəşfiyyat məqsədi daşıyan arxeoloji qazıntıların ilkin nəticələrinin sizlərə təqdimatından gedir. O zaman Ağsu şəhər yerində axtarışlar hələ yenicə başlanmışdı. İlkin nəticələrin uğurlu olması bizi də, bizə dəstək olan insanlar da axratışların miqyasını daha da genişləndirməyə ruhlandırdı. Qazıntıları seyr etməyə gələn çoxsaylı insanların, xüsusən də möhtərəm oxucuların timsalında bir daha yəqin etdik ki, Azərbaycan ictimaiyyəti tariximizə, keçmişin yadigarı olan abidələrə və nəhayət, həmin abidələrdə aparılan tədqiqatlara əsla biganə deyil. Bu isə tarixçi-alimlərin, arxeoloq və etnoqrafların daha artıq, daha intensiv və daha səmərəli işləmələri üçün stimuldur.

Bunları nəzərə alaraq biz “Ağsu şəhəri orta əsrlərdə” kitab-albomunun ingilis dilinə tərcümə edərək nəşr olunmasına nail olduq. Ekspedisiyanın internet səhifəsi və onun ingilis dili versiyası sizlərə təqdim olundu. Budur, indi də “Ağsu şəhəri orta əsrlərdə” kitab-albomunun II buraxılışı sizlərə təqdim olunur. Kitab-albom ekspedisiyanın bu ilin may-avqust ayları ərzində Ağsu şəhər yerində - IV qazıntı sahəsində apardığı genişmiqyaslı arxeoloji qazıntıların ilkin nəticələrinə həsr edilib.

Məlumat üçün bildirik ki, IV qazıntı təqribən 2200 kvadratmetr sahəni əhatə edir. Bu, indiyədək Azərbaycan ərazisində arxeoloji ekspedisiyaları tərəfindən nisbətən qısa zaman kəsiyində öyrənilən ən geniş sahədir. Başqa sözlə, indiyədək Azərbaycanda heç bir arxeoloji ekspedisiya eyni zamanda belə geniş ərazidə qazıntı işi aparmıyıb. Etiraf edim ki, hərtərəfli dəstək olmadan heç bir ekspedisiya belə bir ağır yükün altına girə bilməzdi. Odur ki, Ağsuda aparılan genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatlara hərtərəfli dəstək olduğuna görə “Miras” İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinə və belə vacib işlərdə ona yardımçı olan xeyriyyəçi insanlara ekspedisiya rəhbərliyi və minnətdarlığımı bildirməyi borc hesab edirəm.

“Ağsu şəhəri orta əsrlərdə” kitab-albomunun I buraxılışında göstəriləndiyi kimi, mart-aprel aylarında tədqiq olunmuş III sahə şəhərin sənətkarlar məhəlləsinə aid ərazi idi. Orada dəmirçi, misgər, boyaqçı və sümük məmulatları istehsalı ilə məşğul olan ustalara aid emalatxana və dükanlar aşkar edilərək tədqiq olunmuşdu. Orada həmçinin, çörək və çörək məmulatları istehsalçılarına aid məhəllə, habelə şəhərin müxtəlif məhəllələrini bir-birinə qovuşdurən keçə və meydanlar aşkara çıxarılarq öyrənilmişdi. Əlbəttə, bunların hər biri orta əsr şəhər probleminin dərinədən və hərtərəfli tədqiqi baxımından son dərəcə əhəmiyyətli tapıntılardır. May

ayının 7-də Ulu öndər Heydər Əliyevin doğum günü şərəfinə Ağsu Rayon İcra hakimiyyəti ilə birlikdə keçirdiyimiz konfransın iştirakçıları da bunu dönə-dönə qeyd edirlər. AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik Nailə xanım Vəlixanlı, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru, tarix elmləri doktoru Maisə xanım Rəhimova, akademik Teymur Bünyadov, AMEA-nın müxbir üzvü İlyas Babayev, tarix elmləri doktorları Əsədulla Cəfərov, Arif Məmmədov və qeyriləri görülmüş işlərlə tanışlıqdan sonra Ağsu tədqiqatlarının miqyası və əhəmiyyəti barədə ürək dolusu danışıdılar.

Möhtərəm oxucular! Ekspedisiya rəisi kimi tam səmimiyyətlə, həm də tam məsuliyyətlə deyə bilərəm ki, IV qazıntı sahəsindəki tədqiqatlarımızın nəticələri daha uğurlu və daha möhtəşəmdir. Orada aparılan qazıntıların miqyasının genişliyi orta əsr şəhərlərinin topoqrafiyasının öyrənilməsi baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir. Söhbət şəhərin qala divarlarından, onun ayrı-ayrı məhəllələrinin plan quruluşundan, küçə və meydanların düzülüşündən, yaşayış evləri və ictimai binaların tikinti və memarlıq xüsusiyyətlərindən, su təchizati və kanalizasiya şəbəkəsinin nə dərəcədə geniş olmasından, Ağsu ustalarının istehsal etmiş olduğu nəfis və çeşidli sənətkarlıq nümunələrindən, ticarət və mədəni əlaqələr yolu ilə gətirilən Çin, İran və Avropa mallarının zəngin və rəngarəng kolleksiyasından, bir sözlə, XVIII əsrdə Ağsunun qaynar və izdihamlı şəhər həyatından gedir.

Sizlərə təqdim olunan “Ağsu şəhəri orta əsrlərdə” kitab-albomunun II buraxılışından bütün bunlar barəsində ekspedisiya üzvlərinin və mütəxəssislərin mülahizə və qeydləri öz əksini tapıb. Əminəm ki, sizi düşündürən, sizi maraqlandıran bir çox suallara burada cavab tapa biləcəksiniz. Əminəm ki, kitab-albomun I buraxılışı kimi, bu buraxılış da ürəyinizcə olacaq.

Əziz oxucula, bütün səhifələridir ki, inanın, onları yazmaqla, oxumaqla əsla kifayətlənmək olmaz, onları həm də öyrənərək yaşatmaq gərəkdir. Bunları ulu və şanlı tariximizin heç zaman solmayan, köhnəlməyən, aktuallığını itirməyən, əksinə, hər zaman daha da aktual olan parlaq səhifələridir. Bu tarix əcdadlarımızın yaradıcılıq tarixidir, fədakarlıq tarixidir, qəhrəmanlıq tarixidir! Bu tarix bir gündə, bir ildə, bir əsrdə yaranmayıb. Bu tarix zamanın çarpışmalarında yaranaraq əsrlərin sınağından keçib. Bu tarix neçə-neçə imperiyanın, onlara başçılıq edən neçə-neçə zəhimli fətehin əsrlər boyu bir-birini əvəz edən intriqa və toqquşmaları ilə müşayiət olunan bir şəraitdə yaranıb. Əcdadlarımızın canı və qanı bahasına yaranan bu tarixi necə də öyrənməmək olar?! Bu tarixi öyrənməmək olarmı?! Gəlin, bu barədə birlikdə düşünək, görək, bu yolda alim, müəllim, ziyalı, məmur və iş adamı nə etməlidir və yaxud da nə edə bilər?! Nə olar, bu diyarda doğulan, boya-başa çatan, daha çox doğmaların, yaxınların, həmyerlilərin yardımı, dəstəyi və nəhayət, xeyir-duası ilə pərvazlanaraq, imkanlanaraq ad-san sahibi olan məmurlar və iş adamları aradır da olsa, dönüb geriye-doğma kəndə, obaya, rayona, onun tarixinə, tarixi abidələrinə baxalar, həmin abidələrin tədqiqi və konservasiya

olunaraq gələcək nəsillər üçün yaşadılması qayğısına qalalar. Həm də ağısluların bu sahədəki müsbət təcrübəsindən nümunə kimi istifadə etməyə dəyər.

“Ağsu şəhəri orta əsrlərdə” kitab-albomun növbəti buraxılışlarında görüşmək arzusu ilə.

Dear reader, our first meeting with you took place with a book album “Medieval Aghsu town” coming into light on the eve of birthday anniversary of our Great Leader Haydar Aliyev four months ago. The book was the hottest presentation of investigations carried out by Expedition in III excavation site in Medieval Aghsu Town in March and April. The question there is presenting primary results of archaeological excavations of mainly intelligence kind implemented in 600 sq/ms. Research was recently launched in Aghsu Town in that period. Success of preliminary results encouraged both us and people supporting us to expand scale of the excavations. We were once more convinced that as example of numerous people coming to take a stroll at excavations, as well as honorable readers Azerbaijani community is not indifferent at all to our history, monuments, a keepsake of past and finally, investigations implemented in those monuments. It is however stimulus for more intensive and more productive working of historians scientists, archaeologists and ethnographers.

Taking these into account, we achieved translation into English and publication of a book-album “Medieval Aghsu town”. Expedition's web page and its English version were presented to you. Today II second issue of book-album “Medieval Aghsu town” is being introduced to you. The book-album was dedicated to primary results of large-scale archaeological excavations carried out by the Expedition in IV excavation site in Aghsu Town in May-August.

IV excavation site covers 2200 sq/ms. It is the widest site studied for shorter time by archaeological expeditions in the area of Azerbaijan till now. In other words, simultaneously none of archaeological expeditions implemented excavation in such a wide area in Azerbaijan till nowadays. To confess not any expedition could join such a heavy load without detailed help. I consider it my obligation to express my deep gratitude to “MIRAS” Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage and philanthropists helping the organization in such an important affair on behalf of expedition leadership and our staff for comprehensively supporting large-scale archaeological investigations implemented in Aghsu.

As it was indicated in I issue of book-album “Medieval Aghsu town”, III site explored in March-April months belonged to handicraft estate of the town. Workshops of smith, brazier, dyer and masters occupied with bone production including shops were displayed and explored there. Estates belonged to bread and bread product manufacturers, as well as streets and squares adjoining various estates of the town were displayed and studied. Definitely, each of these is a

finding of extreme importance from standpoint of deep and detailed research of medieval urban problem. Participants of conference held jointly with Agsu region Executive Power on occasion of birthday anniversary of Great Leader Haydar Aliyev on 7 May stress this thought repeatedly. After acquaintance with implemented work vice-president of ANAS, academician Naila Velikhanly; director of Institute of Archaeology and Ethnography, Doctor of History, Maisa Rahimova; academician Teymur Bunyadov; associate member of ANAS. Ilyas Babayev; Doctors of History Asadulla Jafarov; Arif Mammadov and others spoke with their heart about scale and significance of Agsu investigations.

Our respectable readers! As a chief of Expedition I can say in all sincerity and responsibility that our investigations in IV excavation site resulted successfully and immencely. Spaciousness of capacity of excavations carried out there is especially important from standpoint of study of topography of medieval cities. The main issues there include fortress walls of town, plan structure of its separate estates, order of streets and squares, construction and architectural peculiarities of living houses and public houses, perfect functioning of water supply and sewerage network, expansion of surrounding circle, fine and high-quality handicraft samples produced by Agsu masters, rich and colourful collection of Chinese, Iranian and European products brought by the way of commercial and cultural relations, in one word, fervent and crowded urban life of Agsu in XVIII century.

Views and notes of expedition members and specialists about all these were reflected in II issue of book-album "Medieval Agsu town" introduced to you. I am sure that you will find answer to many questions causing you to think and interested you here. I am also assured that this issue will be to your heart's content like I issue of the book-album.

Dear reader! Believe that these are so interesting and necessary pages of our history that we should not satisfy with writing and reading them, we must study and immortalize them. These are unfading, non-frayed, actual, as well as more vital bright pages of our great and glorious history forever. This is creative, selflessness and heroism history of our ancestors. This history was not created in one day, for a year and for a century. This history being created in battles of the time passed trials of centuries. This history was established in a condition accompanied by intrigues and conflicts of lots of empires, and a great deal of stern conquerors leading them substituting each other for centuries. How should not we study this history created through body and blood of our ancestors? How can not we boast of this history? Let's think about it together. Let's think what must or could a scientist, a teacher, intellectuals, official or businessman do in this way? It would be great when distinguished officials and businessmen born and brought up in this land, enriched by being fledged by aid, support and finally, blessings more of their natives, close people and compatriots sometimes return and have a look at home village, hamlet, region, its history and historical monuments. They also would rather take care of

them for research of monuments and their immortalization for next generations being conserved. It is also worthy to use positive experience of Agsu people as an example in this site.

I will look forward seeing you at next issues of book-album “Medieval Agsu town”.

I Bölmə

Ağsuda arxeoloji tədqiqatlar və Azərbaycanda son orta əsr şəhər problemi

Son orta əsr şəhəri: problemin spesifikliyi: Ötən əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda orta əsr şəhərlərinin arxeoloji cəhətdən tədqiqi sahəsində xeyli təcrübə toplanıb. Mingəçevir, Gəncə, Beyləqan, Qəbələ, Şamaxı, Bakı, Şabran, Bərdə, Naxçıvan, Xarabagilan, Şəmkir və digər abidələrdə aparılan uzunmüddətli qazıntılar orta əsr şəhər probleminin dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsi baxımından kifayət qədər zəngin material vermişdir. Bilavasitə arxeoloji materiallar əsasında qeyd olunan şəhərlərin nisbətən daha müfəssəl tarixi yazılmış, bundan əlavə orta əsr şəhər mədəniyyətinin aydan əlavə orta əsr Azərbaycan şəhərinin ümumi mənzərəsini görmək, duymaq və bu barədə düşünmək imkanı yaratmışdır. Təbiidir ki, uzun illər ərzində formalaşmış bünövrə gələcəkdə daha əhatəli və daha fundamental tədqiqatlar üçün yeni üfüqlər açmaqla, nəzəri və metodoloji baxımdan daha sanballı əsərlərin ərsəyə gəlməsi üçün də vəs ilə ola bilər və şübhə etmirik ki, belə də olacaqdır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, yuxarıda deyilənlər daha çox IX-XIII əsr şəhərə mühitini əhatə edir. Başqa sözlə, Azərbaycanda ilk orta əsr və son orta əsr şəhər problemi hələ ki, arxeoloji cəhətdən yetərinə öyrənilməyən sahələr olaraq qalmaqdadır. Bu da bir sıra obyektiv və subyektiv amillərlə bağlıdır. Birincisi, arxeoloji cəhətdən öyrənilən orta əsr şəhərlərinin bir qismində ilk orta əsr təbəqəsi yoxdur, yaxud da bu təbəqə zəifdir. İkincisi, sırf ilk orta əsr şəhərləri azdır və onlar da yetərinə tədqiq olunmayıb.

Son orta əsr şəhər problemi ilə bağlı vəziyyət bir qədər fərqlidir. Belə ki, orta əsr şəhərlərinin əksəriyyətində son orta əsr təbəqəsi olmasına baxmayaraq, uzun illər ərzində onun tədqiqinə maraq istilasından sonrakı dövrün maddi mədəniyyəti bütövlükdə etnoqrafların araşdırma predmeti olmalıdır. Etnoqraflar da öz növbəsində daha çox XIX-XX əsrin maddi-mədəniyyətinin və ənənələrinin tədqiqi ilə məşğul olaraq XIV-XVIII əsr problemlərinin öyrənilməsinə əslində nüfuz etməyiblər. Beləliklə, elmimizdə kifayət qədər geniş dövrü əhatə edən çox ciddi bir boşluq yaranıb.

Son orta əsr şəhər probleminin arxeoloji cəhətdən tədqiqini çətinləşdirən bəzi amilləri də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bunlardan ən mühümü son orta əsr

təbəqəsi olan şəhərlərdə həyatın davam etməsidir. Təbiidir ki, belə abidələrdə tədqiqat üçün bu nöqtələr tapmaq elə də asan məsələ deyil. Ara-sıra tikinti və ya söküntü gedən sahələr isə adda-budda olduğundan orada nəisə aydınlaşdırmaq çətin olur. Çünki, şəhər probleminin bu və ya digər məsələlərinə aydınlıq gətirmək üçün birinci növbədə nisbətən geniş sahələrin açılmasına ehtiyac var. Bunsuz yaşayış evləri, məhəllələr, küçə və meydanlar, su təchizati və abadlıq məsələləri, habelə şəhər təsərrüfatının digər sahələrində olan mənzərəni aydınlaşdırmaq qeyri-mümkündür. Əlbəttə, yaşayışın davam etdiyi şəhərlərdə buna nail olmaq praktiki cəhətdən qeyri-mümkündür. Məsələn, Bakıda və Şamaxıda uzun illər arxeoloji tədqiqatlar aparılsa da, onların heç birində indiyədək geniş sahə öyrənilməyib.

Çoxtəbəqəli abidələrin üst təbəqəsini öyrənmək yolu ilə də son orta əsrlərlə bağlı sualların hamısına aydınlıq gətirmək bir qədər çətinlikdir. Yəni, təbəqələrin materialların həddən artıq qarışdığından və ya bir çox materialların oxşar olduğundan onları dövrləşdirmək, daha doğrusu, nəyin, hansı forma və ya tipin konkret dövrünü müəyyənləşdirmək çox ciddi çətinlik doğurur. Fikrimizcə, bu halda ən etibarlı üsul dövrü dəqiq məlum olan birtəbəqəli abidələrin materiallarının etalon olaraq qəbul olunması ola bilər. Bu baxımdan orta əsr Ağsu şəhəri həqiqətən etalon abidə kimi dəyəndirilə bilər. Çünki burada şəhərin salındığı vaxt ola bilər. Çünki burada şəhərin salındığı vaxt da, onun əsaslı şəkildə söndüyü tarix də bəllidir. Deməli, oradan tapılan maddi mədəniyyət nümunələrinin hamısı (əlbəttə, ticarət və mədəni əlaqələr nəticəsində daxil olan daha erkən dövr materialları istisna olmaqla) məhz Ağsu şəhərinin mövcudluğu dövrünə aiddir. Beləliklə, Ağsu qazıntıları zamanı əldə olunmuş metal, saxsı, şüşə, daş, sümük və s. materiallar bütün texniki və texnoloji xüsusiyyətləri ilə məhz XVIII əsr üçün səciyyəvi olan materiallardır. Bu tapıntılar içərisində xeyli miqdar yeni növ nümunələr vardır ki, onlara əvvəlki dövr materialları içərisində təsadüf olunmur. Yaxud, əvvəllər məişət və təsərrüfatda geniş istifadə olunan bir çox əmək alətləri və məişət əşyaları mövcuddur ki, XVIII əsrdə onların formasında və ya keyfiyyət göstəricilərində hiss olunacaq dəyişikliklər baş verib. Eyni sözləri şəhərin memarlıq quruluşu, evləri, yardımçı binaları, xüsusən də ictimai tikililəri barədə demək olar. Bütün bunlar isə bir daha təkrar edirik ki, orta əsr Ağsu şəhərinin Azərbaycanın XVIII əsr şəhər tarixini öyrənmək baxımından həqiqətən etalon abidə olduğundan xəbər verir. Buradan əldə olunan materiallar bəhs edilən dövrün tarixinin dərinədən və hərtərəfli araşdırılması baxımından arxeoloqlarla yanaşı tarixçilər, etnoqraflar və memarlar üçün də geniş üfüqlər açır.

Bunlardan əlavə Ağsu şəhəri nadir arxeoloji abidələrindəndir ki, şəhər süqut edəndən sonra onun ərazisində heç bir tikinti, qazıntı və təsərrüfat işi aparılmayıb. Beləliklə, orada şəhərin əsas tikililəri, məhəllələri, küçə və meydanlar nisbətən daha yaxşı qalmışdır. Onların bir çoxunun konturlarını elə vizual müşahidələr əsasında dəqiqləşdirmək olar. Əlbəttə, bu yanaşmanın ilkin və ən sadə formasıdır. Bu zaman toplana biləcək məlumatlar da sözsüz ki, daha çox oradakı mədəni

təbəqənin üst tikinti dövrünə aid mənzərə barədə təsəvvür yarada bilər. Hər şeyi yerli-yerində öyrənmək üçünsə, təbiidir ki, genişmiqyaslı arxeoloji qazıntılar tələb olunur. Ağsu arxeoloji ekspedisiyası da məhz bu missiyanı həyata keçirməklə məşğuldur.

Məlumat üçün bildirim ki, orta əsr Ağsu şəhərinin yerləşdiyi Ağsu rayonu ərazisi müxtəlif dövrlərə aid tarixi abidələrlə olduqca aəngindir. Bu ərazidə eneolit dövründən başlayaraq bu günədək intensiv həyat davam edir. Rayon ərazisindəki qədim dövr abidələri ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq öyrənilir. Nüydi, Uzunboylar və Qırlartəpə abidələrindən sonra Mehrəvan, Nərgizava və Ağsu şəhər yerində də arxeoloji tədqiqatlar aparılıb.

I Chapter

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS IN AGSU AND LAST MEDIEVAL URBAN PROBLEM IN AZERBAIJAN

Last medieval town: specification of problem: Too much experience was gained in field of archaeological exploration of medieval cities in Azerbaijan since mid of last century. Long-term excavations carried out in Mingechavir, Ganga, Beylagan, Gabala, Shamakhi, Baku, Shabran, Barda, Nakhchievan, Xarabagilan, Shamkir and other monuments provided rich material enough from standpoint of deep and comprehensive study of medieval urban problem. Relatively more detailed history of the fixed cities was written directly on the basis of archaeological materials. Moreover, numerous and sufficiently monumental research work dealing with separate directions of medieval urban civilization was created. All of these consequently created opportunity to see, feel and think of general sight of medieval Azerbaijani Town. Naturally, the basis formed for long years opening new horizons for more comprehensive and fundamental investigations in the future can be ground for appearance of more monumental works from methodological and theoretical point. We don't doubt it. It should be taken into consideration that the things mentioned above, cover IX-XIII century's town environment. In other words, the first medieval and last medieval urban problem still remain fields not studied archaeologically enough. It is connected with a number of objective and subjective factors. First, a part of medieval cities studied archaeologically has no the first medieval layer, or this layer is faint. Second, the first medieval cities lack and they were not sufficiently investigated.

The situation regarding last medieval urban problem is a little distinctive. Thus, though most of medieval cities have last medieval layer, the research of the latter was not taken interest for long years. There is wrong thought among scientific community as though material culture of the period following Mongolian conquest must be thoroughly object of ethnographers' investigation. Ethnographers

being occupied mostly with research of material culture and traditions of XIX-XX century in turn did not in fact went through to studying XIV-XVIII century problems. So, a very serious gap covered large period enough, occurred in our science.

We should bear in mind some factors complicating archaeological research of last medieval city problem. Most important of them is durability of life in cities being last medieval layer. It is natural that to find free points in such monuments for investigations is not such an easy issue. It is also difficult to clarify something in the fields where occasional construction or wreckage is carried out and which are not regular. Because opening of comparatively wide fields is needed for the first time to elucidate these or other issues of urban problem. It is impossible to clarify the sight in dwelling houses, districts, streets, and squares; water supply and renovation issues, as well as other fields of urban economy, without it. It is definitely impossible to gain that practically in the towns of dwelling. For instance, though archaeological excavations are implemented in Baku and Shamakhi for long years, a wide field was not studied in any of them till now.

It is a bit difficult to clarify all questions on last middle ages in the way of studying upper layer of multi-folded monument, i.e. dividing materials of layers into periods, more exact, determining the thing, and concrete period of its form or type becoming hard, for the materials were extremely mixed or many materials look like each other. In our opinion, the most confident method in this case is acceptance of materials of one-fold monuments, period of which is known exactly, as a standard. Medieval Aghsu Town could be really valued as standard monument from this stand. Because the date of laying up a city and its grounded extinguish is known. Thus, all of the material cultured samples displayed there belong mainly to the period of Aghsu Town's existence (surely with exception of earlier period materials included as a result of trade and cultural relations). So metal, pottery, glass, stone, bone and other materials obtained during Aghsu excavations are specific for XVIII century with its all technical and technological features. There is large amount of new type samples among these findings which are not encountered amid materials of previous years. Many labour tools and home things used largely in home and economy before, exist and notable changes took place in their form or qualitative indices in XVIII century. The same words can be said about architectural structure, houses, subsidiaries, especially public buildings of the town. We repeat all these notify that Medieval Aghsu Town is a real standard monument from viewpoint of studying XVIII century urban history of Azerbaijan. The materials obtained from there open broad horizons for historians, ethnographers, and architects along with archaeologists from standpoint of deep and comprehensive investigation of the history of the period dealt with.

Moreover, Agsu Town is a rare archaeological monument and no construction, excavation and economy work implemented in its area after the town declined. So, basic construction, estates, streets and squares of the town could remain relatively better there. It is possible to specify outlines of most of them on the basis of visual observations. In case the area is examined by being scrutinizingly walked, approximate number of districts and squares can be defined there. Definitely it is primary and the simplest form of this approach. The information to be gathered undoubtedly could cause having a notion about the sight of period of upper construction of cultured layer, in other words last period of the town existence. Large-scale archaeological investigations are naturally required to study everything in detail. Agsu Archaeological Expedition is engaged in implementation of this mission.

I want to inform that the area of Agsu region where Medieval Agsu Town is situated, is excessively rich with historical monuments of various periods. Intensive life continues in this area up to date since Eneolit period. Ancient monuments of the region area have been studied since 60s of last century. After Nuydi, Uzunboylar and Girlartepa monuments, archaeological investigations have been implemented in Mehravan, Nargizava and Agsu Town.

Qala divarları: Orta əsr Ağsu şəhəri rayon mərkəzində bir qədər cənubda, Yuxarı Şirvan düzündə, Ülgüc, Ağarx, Çuruqlu və Ərəbuşağı kəndlərinin əhatəsində yerləşir. Şəhər ərazisi şərq, qərb və şimal tərəfdən tam, cənub tərəfdə isə qismən dərin xəndək, hündür torpaq val və onun üzərində tikilmiş möhtəşəm qala divarları ilə əhatələnib.

Cənub, cənub-qərb və cənub-şərq tərəfdə xəndək qazılması və qala divarlarının tikintisi işi başa çatdırılmayıb. Mütəxəssislər tərəfindən abidənin dəqiqləşdirilmiş topoqrafik plan quruluşu etibarilə kvadrat formalıdır. Abidənin şimal divarlarının uzunluğu 637,3, qərb divarlarının uzunluğu 629,5, şərq divarlarının uzunluğu 632,6, cənub divarlarının uzunluğu isə 630,7 m-dir.

IV qazıntı sahəsi üçün yer seçilərkən qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri şəhərin qala divarlarını öyrənmək idi. Elə bu məqsədlə də qazıntının şimal hüdudları şəhərin şimal mühafizə xəndəyi boyunca 32 m uzunluğunda müəyyən olundu. Bu qazıntıyadək orada qala divarının olub-olmadığı məlum deyildi. Doğrudur, şəhərin mühafizə xəndəyi boyunca uzanan hündür valın üzərində ayrı-ayrı nöqtələrdə sıra ilə düzülmiş tikinti qalıqlarının izləri müşahidə olunur. Bunlar doğrudanmı qala divarlarına aid qalıqlardır? Əgər həqiqətən qala divarlarının qalıqlarıdırsa, o zaman tikintinin ən azı bünövrə hissəsinin ölçüləri, memarlıq həlli

və bu kimi məsələlərə aydınlıq gətirmək tələb olunurdu. Bu məqsədlə də 1, 1a, 1b və 1c kvadratlarında torpaq valın üstünü tədricən götürdük. Dağılmış vəziyyətdə olan daş topaları təmizləndi. Özü də bu mənzərə bütün xəndək boyunca davam edirdi. Nəhayət, 1c kvadratında şəhərin qala divarlarının bünövrə hissəsi üzə çıxdı.

Beləliklə, qeyd olunan hissədə üst-üstə səliqə ilə düzülmüş 6 cərgə çay daşından ibarət 85 sm hündürlüyündə divar qalıqları aşkar edildi. Daşların yalnız çöl tərəfdə qalan hissəsi çapma üsulu ilə yonulub. Qala divarının tikintisində bütövlükdə Ağsu və Girdiman çaylarının daş ehtiyatlarından istifadə olunub. Tikintidə bərkidici material kimi palçıqdan istifadə edilib. Daşlar bir-birinə möhkəm bərkidilmədiyindən dağılmağa meyillidir. Tədricən qala divarının xarici divarı qərbə doğru digər kvadratlarda da açıldı. Məlum oldu ki, 1 və 1a kvadratlarında qala divarları xüsusilə ciddi dağıntıya məruz qalıb. Diqqəti cəlb edən odur ki, bu hissədə divarın üst daşları daha çox xəndəyə doğru uçub, yaxud da uçmaq təhlükəsindədir. Bəzi yerlərdə isə divar bünövrə hissəyədək tam şəkildə dağılıb. 1b və 1c kvadratlarında isə artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi divar nisbətən yaxşı qalıb.

Müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, qala divarlarının dağıntıya məruz qalması daha çox onun bünövrə hissəsinin möhkəm olması ilə izah olunmalıdır. Görünür, qalanın inşası tələm-tələsik aparıldığından bu amil nəzərdən qaçırılıb. Artıq, qeyd olunduğu kimi şəhərin qala divarları mühafizə xəndəyinin topağından ibarət val üzərində tikilib. Tökülmə torpaq üzərində tikildiyindən onun bünövrəsi möhkəm ola bilməzdi. Bundan əlavə qala divarlarının bünövrə hissəsi adi, xırda çay daşlarından ibarət tikilib. Bu da sözsüz ki, möhkəmliyə zəmanət ola bilməzdi. Adətən bu tip tikililərin bünövrə hissəsi iri-blok daşlardan ibarət inşa edilirdi.

Topoqrafik ölçülərə əsasən o da müəyyən olunmuşdur ki, şəhər ərazisinin şimal-qərb küncündə hündürlük dəniz səviyyəsi ilə müqayisədə 100-101 m, şimal və şimal-şərq tərəfdə 98-99 m, mərkəzi hissələrdə 97-98 m, cənub tərəfdə isə 90-91 m təşkil edir. Topoplardan görüldüyü kimi şəhərin cənub tərəfi ilə müqayisədə şimal tərəf təqribən 8-9 m hündürdür. Bu səbəbdəndir ki, su və kanalizasiya xətlərinin demək olar ki, əksəriyyəti şimal-cənub, qismən də qərb-şərq istiqamətində tikilmişdir.

XVIII əsrin sonlarına aid rəsmlərdən görüldüyü kimi şəhərin əsas giriş qapularından biri qərb tərəfdən olub. Həmin rəsmlərdən birində, daha doğrusu, 1795-ci ilin oktyabrında Qasım xanla Valerian Zubov arasında olan görüşü əks etdirən rəsmdə şəhərin girəcəyində körpü olduğu görünür. Bu, o deməkdir ki, həmin vaxt Ağsu çayı indiki məcarası ilə deyil, şəhərin qərb tərəfi boyunca axırmış.

Ərazinin vizual baxımdan diqqətlə öyrənilməsi nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, şəhərin qərb qapısı və körpü həmin istiqamətdəki qəbiristanın

yanından olub. Hansı ki, məhz həmin ərazidə qala qapısının olduğunu təsdiqləyən yerüstü əlamətlər indi də müşahidə olunmaqdadır. Onu da qeyd edək ki, qala qapısı və körpü yeri olduğu güman edilən ərazi şəhərin qərb istiqamətindəki qala divarlarının orta hissəsindədir. Bu da sözsüz ki, təsadüfi deyil. Yəni, orta əsr şəhərlərinin əksəriyyətində əsas qala qapısı məhz qala divarlarının orta hissəsinə yaxın olan yerdə olurdu.

Ağsu şəhərinin daha bir giriş qapısı şimal istiqamətindən olub. Bu, IV qazıntı sahəsinin yanında olan ərazidir. Bu, o deməkdir ki, ya orada da körpü olub və sonradan dolub. Yaxud da sadəcə olaraq həmin ərazidə ümumiyyətlə xəndək olmayıb. Hər halda xəndəyin üstündən başlayan daş döşənmiş yol şəhər ərazisinə daxil olan kimi qala divarlarına paralel olmaqla həm qərb, həm də şərq istiqamətində uzanır.

Fortress walls: Medieval Agsu Town is situated a little south from the region centre, Yukhari Shir-van Plain and encirclement of Ulguj, Agarkh, Churuglu and Arabushagi villages. The area of the town was surrounded by a deep trench, a higher ground shaft and immense fortress walls built on it completely in east, west and north, and partially in south.

Digging a ditch in south, south west and south east sides and construction of fortress walls are not completed. During elaboration of specified topographic plan by specialists, it became known that the area of the town is of a quadratic form by plan structure. Length of northern walls of the monument is 637, 3 meter, length of western walls is 629, 5 meter, eastern walls- 632, 6 meter and southern walls- 630, 7 meter.

One of undertaken basic duties while choosing a place for IV excavation site was to research fortress walls of the town. With this purpose northern boundaries of the excavation were defined in 32-meter length along northern defense trench of the town. Existence of fortress wall was not known there till this excavation. It is fact that traces of construction remnants formed in lines in separate points over a high shaft lying along defense trench of the town are observed. Are these remnants really belong to fortress walls? If so, it was required to clarify the issues like capacity of at leaste basis of construction, architectural resolution and others. With this purpose we gradually took surface of ground shaft in 1, 1 a, 1 b and 1 c squares. Stone piles being in a shattered state were cleansed. Besides, this view laid along the whole ditch. Finally, basis of fortress walls of the town was displayed in 1c square.

So, 85-centimetre -height wall remnants consisted of 6-row river stones formed onto each other accurately were displayed in the mentioned space. Only outdoor part of the stones was hewed by chopping method. Stone resources of Agsu and Girdiman Rivers were used entirely in construction of fortress wall. Grout was used in construction as a fastening material. Stones are inclined to

scatter since they were not firmly fastened. Outward side of the fortress wall was gradually opened in other squares towards west. It became known that fortress walls were particularly exposed to serious destruction in 1 and 1a squares. It is notable that upper stones of the walls crashed down towards the ditch, or near to be crashed in this part. The wall was thoroughly destroyed up to its basis in some places. The wall remained better in 1 b and 1 c squares as it was mentioned above.

According to our observations we can say that exposition of fortress walls to destruction should be explained with non-steadiness of its basis. Apparently this factor was neglected since the fortress was hastily constructed. Fortress walls of the town was built over the shaft consisted of the plot of defense ditch as it is noted. Its basis could not be solid, since it was built on casting ground. Furthermore, the basis of the fortress walls was built from ordinary and tiny river stones. It could not however guarantee steadiness. The basis of this kind of constructions was built from large block stones. It was determined due to topographic capacities that height is 100-101 meter in north west corner of the town's area as compared with the sea level; 98-99 meter in north and north east part; 97-98 meter in central parts and 90-91 meter in south. As it is seen from the topographic plan, northern part is about 8-9 meter higher than south part of the town. Therefore, almost majority of water and sewerage lines was constructed in north south, partially west east direction.

One of main entrance doors of the town was from western side as it is seen from paintings belonged to late XVIII century. A bridge is seen in one of those paintings, actually at the painting in entry of the town reflecting the meeting between Gasim khan and Valerian Zubov in October, 1795. It means that Agsu River flew not by its present river-bed that period, but along western part of the town.

We can conclude as a result of visual and attentive study of the area that western door of the town and a bridge were located near a cemetery in that direction. Overhead signs confirming existence of a fortress door in that area are observed presently. Let's note that the area supposed to be a fortress door and a bridge is situated in middle part of fortress walls of the town in west direction, what is not a casual case. It means that basic fortress wall situated in the site close to middle part of fortress walls in most medieval cities.

Another entrance door of Agsu Town was from north direction. It is an area next to IV excavation field. To recall, suburban ditch was broken there, i.e. either a bridge existed there and then filled, or a ditch did not generally built in that area. Stone-cobble road starting from above the ditch lies both in west and east directions being parallel with fortress walls in entry into the town area.

Bir daha Ağsu şəhərinin tarixinə dair: Ağsu şəhərinin salınma tarixi ilə bağlı bəzi məqamlara da bir daha toxunmaq istərdik. Artıq dəfələrlə xatırladıldığı

kimi, Ağsunun adı (ticarət və sənətkarlıq məntəqəsi kimi) ilkin olaraq XVI əsrə aid mənbələrdə xatırlanılır.

Mənbələrdə o da bildirilir ki, Nadir şah 1734-cü ilin sonlarında Şamaxını ələ keçirdikdən sonra əhalinin İran ordusuna ciddi müqavimət göstərməsindən qəzəblənərək şəhəri yerlə yeksan etmək, sakinlərini isə Ağsuya köçürmək əmrini verib. Tarixçilərin bir qismi bu şəhəri “Yeni Şamaxı” kimi təqdim edir. Əslində isə bu, elə Ağsu şəhəridir. Çünki, Nadir şah Şamaxı əhalisinin məhz Ağsuya köçürülməsi əmrini verib. Deməli, mənbələrdə də göstəriləyi kimi Ağsu o zaman artıq mövcud idi. Ərazidə aparılan arxeoloji tədqiqatlar da artıq bunu təsdiq etməkdədir.

Xatırladaq ki, hələ 1983-cü ildə aparılmış kiçik miqyaslı kəşfiyyat qazıntıları zamanı orada XVI əsrə aid sikkələr tapılmışdı. Bu il aparılan tədqiqatlar zamanı da analoji nümunələrə təsadüf olunmuşdur. Son tədqiqatlar zamanı IV qazıntı sahəsindəki 7a kvadratından tapılmış XII-XIII əsrlərə aid şirli kasa nümunəsi isə orada daha erkən yaşayış izləri olduğundan xəbər verir. Əlbəttə, tədqiqatlar bəlli bir həddə çatanaqədək bu barədə qəti söz demək hələ tezdir. Amma əldə olan tapıntıların özü belə bu barədə düşünmək üçün əsas verir. Ağsuda həyatın, o cümlədən şəhər həyatının nə vaxtdan etibarən başlanmasından asılı olmayaraq XVIII əsrin ikinci-üçüncü rübü, xüsusən də Hacı Məhəmmədəli xanın hakimiyyəti dövrü (1748-1763) onun xüsusilə intensiv inkişaf dövrü olub.

Bəli, şəhərin inkişafı və yüksəlişi daha çox Zərnəvalı Hacı Məhəmmədəli onun ölümündən (1747) sonra, daha doğrusu, 1748-ci ildə Ağsuda hakimiyyəti ələ keçirir və özünü Şirvanın xanı elan edir. Oturaq əhali, daha çox da şəhər sakinləri onun hakimiyyəti qəbul edərək müdafiə etsələr də, Şirvan elatı Hacı Məhəmmədəli xana itaət göstərmədi. O zaman Şirvan elatı içərisində Sərkər ailəsinin təmsalında Xançobanı mahalından olan Allahverdi bəyin övladları böyük nüfuz sahibi idi. Beləliklə, Hacı Məhəmmədəlinin özünü xan elan etməsi ilə Şirvanda faktiki olaraq ikihakimiyyətlik yarandı. Bunun nəticəsi olaraq Ağsu və Şamaxı şəhərləri siyasi intriqa və hərbi toqquşmalar meydanına çevrildi. Hansı ki, bir çox hallarda Azərbaycanın digər xanlıqları, hətta xarici qüvvələr belə bu intriqa və toqquşmaların fəal iştirakçısı kimi çıxış edirdi. Məsələn, Şəki xanlığı Sərkər ailəsinin təmsalında Şamaxını, Quba xanlığı isə Hacı Məhəmmədəli xanın təmsalında Ağsunu müdafiə edirdi. Sərkər ailəsi və Şəki xanlığı Ağsu hökmdarını daha çox İrana meyilli olduğuna görə qəbul etməirdi.

1755-ci ildə böyük qüvvə ilə Şirvana hücum edən Hacı Çələbi xan uzun müddət Ağsunu mühasirədə saxlasa da, onu ala bilmədi. Ağsu uğrunda döyüşlərdəki ağır məğlubiyyətdən az sonra Hacı Çələbi vəfat edir. Amma vəziyyət dəyişmədi. Əksinə, İranpərəst mövqeyinə görə sonradan Quba, Qarabağ, Salyan və Bakı xanlıqları da Hacı Məhəmmədəli xana qarşı çıxdılar. Nəhayət, xanlıqların birləşmiş qüvvələri Ağsunu 8 gün mühasirədə saxladıqdan sonra Hacı

Məhəmmədəli xan təslim oldu və bir daha İrana xidmət etməyəcəyinə dair and içdi.

Təbiidir ki, davamlı olaraq siyasi intriqa və hərbi toqquşmalar meydanına çevrilməsi Ağsuda şəhər infrastrukturunun ardıcıl və sistemli inkişafına mane olmaya bilməzdi. Belə bir şəraitdə çətin ki, orada şəhərin simasını müəyyən edə biləcək iri ictimai binalar inşa olunaydı. Təbiidir ki, iri və fundamental binaların inşası üçün illər tələb olunurdu. Ağsu isə demək olar ki, fasiləsiz olaraq hərbi toqquşmalar içərisində idi. İş o yerdə idi ki, hətta başlanmış tikintilərin də xeyli hissəsini başa çatdırmaq mümkün olmadı. Şəhərin cənub, cənub-qərb və cənub-şərq tərəfində qala divarları və müdafiə xəndəyinin yarımçıq qalması da hər şeydən öncə məhz bu amillərlə izah olunmalıdır.

One more about history of Agsu Town: We would like to touch again some moments on history of establishment of Agsu Town. As it was repeatedly recalled, the name of Agsu was primarily reminded in sources of XVI century (as trade and craftsmanship point).

It is said in sources that Nadir shah getting furious at serious resistance of population against Iranian Army after seizing Shamakhi in late 1734 ordered to loot the town and remove its residents to Agsu. A part of historians introduces this town like “Yeni Shamakhi”. It is actually Agsu Town. Because Nadir shah ordered to remove Shamakhi population to Agsu. Thus Agsu existed then as it is shown in sources.

To recall, coins of XVI century were displayed during small-scale intelligence excavations implemented in 1983. Analogous sample was encountered during the investigations carried out this year. Glazed bowl sample found from 7a square in IV excavation field and belonged to XII-XIII centuries during last investigations notifies existence of earlier dwelling traces there. Definitely, it is very early to tell a decisive word on that till the investigations reach known extent. However, obtained findings substantiate thinking about it.

Irrespective of the time of beginning of Agsu life, including urban life, second and third terms of XVIII century especially period of Haji Muhammadali khan's power (1748-1763) was its intensive development period in particular.

Development and progress of the town is connected more with the name of Haji Muhammadali Sofu Nabi oğlu from Zarnava. Haji Muhammadali, being a naib of Shirvan when Nadir shah was alive, seized the power in Agsu in 1748 after his death (1747) and declared him a khan of Shirvan. Though settled people particularly, the town's settlers adopted and protected his power, Shirvan nation did not obey Haji Muhammadali khan. In that period sons of Allahverdi bey from Khanchobani district as example of Sarkar family amongst Shirvan nation were authorities. So, diarchy was established in fact in Iran with Haji Muhammadali's declaring himself khan. Consequently Agsu and Shamakhi cities became a square

of political intrigue and military conflicts. In many cases other khanates of Azerbaijan, even outward forces were active participants of these intrigues and conflicts. For instance, Shaki khanate protected Shamakhi as example of Sarkar family, and Guba khanate protected Aghsu as example of Haji Muhammadali khan. Sarkar family and Shaki khanate did not accept ruler of Aghsu for his orientation to Iran.

Haji Chalabi attacking Shirvan with great forces in 1755 could not seize Aghsu despite a long-term siege. Haji Chalabi died a bit later after hard defeat at the battles for Aghsu. But the situation did not change. On the contrary, Guba, Garabag, Salyan and Baku khanates were against Haji Muhammadali khan for humane stand. At last Haji Muhammadali khan gave up after 8-day siege of Aghsu by united forces of the khanates and swore that he would not serve Iran any more.

Naturally, Aghsu's durably becoming a square for political intrigues and military collisions could prevent consistent and systematic development of the town infrastructure in Aghsu. In such condition construction of large public buildings, able to define image of the town was not real. Years were naturally required for construction of large and fundamental buildings. Aghsu was almost inside military conflicts without a break. It was even impossible to complete most part of launched constructions. Incompleteness of fortress walls and defense trench in south, south west and south east of the town should be explained by these factors above all.

Şəhər məhəllələri: Aghsu şəhəri də digər son orta əsr şəhərləri kimi bütövlükdə əsas və ikinci dərəcəli küçə və yollardan, irili-xırdalı meydanlardan, müxtəlif təyinatlı tikililərdən, yeraltı və yerüstü kommunikasiya şəbəkəsindən ibarət son dərəcə mürəkkəb bir kompleksdən ibarətdir. Burada hər şeydən və hər yanda bir sistem olduğu duyulur. Burada həmçinin hər şeydən və hər yanda bir systemsizlik və nizamsızlıq elementləri də tapmaq mümkündür. Əlbəttə, əsl həqiqəti və real mənzərəni üzə çıxarmaq üçün mütləqdir ki, nisbətən geniş ərazi öyrənilsin. Etiraf edək ki, Aghsuda bu həddə çatmaq üçün hələ çox iş görmək tələb olunur. Müqayisə üçün bildirək ki, Qazaxıstan arxeoloqları uzun illərdir Otrar şəhərinin son orta əsr təbəqəsini öyrənirlər. Özü də Otrar ərazisinə görə Aghsudən iki dəfə kiçikdir. İndiyədək orada 500-ə yaxın ev-otaq, onlarla küçə və meydan, çoxsaylı iri binalar aşkara çıxarılıb. Analoji tədqiqatlar Ürgənc, Buxara, Pəncikənd, Xersones, Novqorod və digər şəhərlərdə də aparılıb.

Aghsuda isə tədqiqatlar yenicə başlayıb. Burada beş dahədə üst-üstə təqribən 3500 kvadratmetrə yaxın ərazi öyrənilib. Bu Azərbaycanın digər abidələrində

aparılan tədqiqatlarla müqayisədə çox olsa da, Otrar, Buxara, Pəncikənd, Xersones və ya Novqorodda aparılmış qazıntılarla müqayisə olunmayacaq dərəcədə azdır. Ona görə də belə nisbətən kiçik miqyaslı qazıntılar əsasında bu və ya digər şəhərin topoqrafiyasının ayrı-ayrı problemləri barədə qəti və əhatəli fikir söyləmək imkanları son dərəcə məhduddur.

Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, məhəllə orta əsrlərdə olduğu kimi, son orta əsrlərdə də şəhərlərin əsas komponentlərindən biri olaraq qalırdı. Tədqiqatlar nəticəsində ayrı-ayrı şəhərlərdə plan etibarlı ilə düzbucaqlı, trapesiya şəkilli və çoxbucaqlı formasında olan məhəllələr aşkar edilib.

Məsələn, orta əsr şəhərlərinin bir qisminə məhəllələr qapalı olub. Məhəlləyə daxil olan evlərin magistral küçəyə fərdi çıxışı olmayıb. Bu evlərin çıxışı məhəllə daxilindəki meydana hamı üçün ümumi sayılan həyəət açılıb. Bu halda küçə-dalanların üstü əksər hallarda ayrı-ayrı evlərə məxsus eyvanlarla bağlanırdı. Daha çox Otrar üçün xarakterik olan bu cür qapalı məhəllələrin qapısı adətən gecələr bağlanırdı. Bununla belə məhəllələrin nisbətən dərinliyində yerləşən bəzi evlərin özünün ayrılıqda magistral küçələrə məxsusi keçidləri olurdu.

Zaman keçdikcə məhəllə əhalisinin artımı, yeni ailələrin yaranması, buna müvafiq olaraq yeni evlərin tikilməsi və ya mövcud evlərin genişləndirilməsi zəruriyyəti nəticə etibarilə hamı üçün ümumi olan həyətlərin daha da daralmasına gətirib çıxarırdı. Analoji mənzərəni orta əsr şəhər elementlərinin bu gündə qorunub saxlandığı İçərişəhərdə, Şəkiddə, Lahıc və Basqalda da müşahidə etmək olar. Məhəllələrin planlaşdırılmasında “qırmızı xətlər”in gözlənilməməsi şəhər memarlığı üçün həmişə ciddi əngəl olub. Xüsusən də məhəllə meydanından əsas küçəyədək olan keçid, döngə və dalanlar əcaib dərəcədə girintili-çıxıntılı olması ilə diqqəti cəlb edirdi. Tikintidəki belə xaotiklik hər yanda müşahidə olunurdu.

Otrardan fərqli olaraq Ürgəncin tədqiqatçıları şəhər divarlarına birləşən bir sıra tikililərin məhəllənin tərkib hissəsi olduğunu bildirirlər. Orada magistral küçə boyunca aşkar olunmuş 54 otaq ayrıca məhəllə kimi təqdim olunur.

Plan quruluşu etibarilə əsasən düzbucaqlı formaya malik Xersones məhəllələrində evlər bütöv divar olaraq magistral küçəyə çıxırlar. Lakin orada da Otrarda olduğu kimi evlərin hər birinin ayrılıqda magistral küçəyə çıxışı yoxdur. Yəni, bütün evlərin çıxışı ümumi həyəət-məhəllə meydanıdır.

Hələlik arxeoloji ədəbiyyatda orta əsr şəhər məhəlləsinin konkret tərfi və hamı üçün məqbul sayıla biləcək izahı yoxdur. Bu da ondan erəli gəlir ki, şəhərlər müxtəlif olduğu, onların relyefinin fərqləndiyi, əhalinin məskunlaşması ilə bağlı əsrlər boyu formalaşmış özünəməxsusluq və nəhayət, etnik, dini, sosioloji və psixoloji faktorların təsir dərəcəsi bütövlükdə məhəllə anlayışının palitrasını da mürəkkəbləşdirmişdir.

Bu səbəbdən də onun tərfi və xarakteristikası üçün kontorlar müəyyənləşdirmək bir qədər çətindir.

Ayrı-ayrı mütəxəssislər tərəfindən məhəllələrin xarakteristikası barədə meydana gələn fərqli fikir və təriflərin də kökündə məhz bu amil durur.

Məsələn, A.M.Belenitskiyə görə Pəncikənddə məhəllələr küçələrlə sərhədlənən yaşayış massivləridir. Göründüyü kimi, bu izahın özündə də bir natamamlıq var. Çünki məhəllələr heç də sırf yaşayış massivlərindən ibarət olmayıb. Elə isə, sənət emalatxanalarının və dükanların cəmləndiyi ərazilər necə adlanmalıdır?

Tədqiqatçı V.L.Voronina da məhəllələrin bitkin xarakteristikasını verə bilməyib. Onun fikrincə məhəllə sadəcə olaraq “qohumların yaşadığı bir sıra evlər öz küçəsi olan müstəqil məhəllə təşkil edirdi və o şəhər küçəsindən gecələr bağlanan qapılarla ayrılırdı”. Xatırladaq ki, Orta Asiya şəhərlərinin tədqiqi ilə məşğul olan V.A.Lavrov da belə qənaətdədir. Əlbəttə, qohumların toplu halında gəzməsi, yaşaması və nəhayət məskunlaşması praktikası qədim tarixə malikdir. Bu hal indinin özündə də bu və ya digər dərəcədə özünü göstərməkdədir. Bununla belə məhəllələri təkcə bu əlamətə görə fərqləndirmək ən azı məsələyə yarımçıq yanaşma kimi dəyərləndirməlidir.

Azərbaycanın son orta əsr şəhərlərində hələlik arxeoloji qazıntılarının miqyasının nisbətən kiçik olduğundan məhəllələrin quruluşu, onların sahəsi, orada məskunlaşan əhəlinin sayı və sosial-mədəni səviyyəsi barədə mülahizə yürütmək çox çətinidir. Bununla belə Ağsuda aparılan tədqiqatlar son orta əsr məhəllələrinin topoqrafiyasını öyrənmək baxımından ilkin addımlar atmağa imkan verir. Məsələn, III qazıntı sahəsində 6a, 6b, 7a və 7b kvadratlarında aşkar olunmuş daş döşənmiş meydan fikrimizcə məhəllələrdən birinin həyəti olmuşdur. Ətrafında dəmirçi, misgər və boyaqçı emalatxanalarının, tikişçi və sümük məmulatı istehsal ilə məşğul olan ustalara adı sex və dükanların aşkar edilməsi bu məhəllənin daha çox sənətkarlar məhəlləsi olduğundan xəbər verir.

III qazıntı sahəsində başqa bir məhəllənin əlamətləri 2, 2a, 2b, 3, 3a, 3b, qismən də 4, 4a və 4b kvadratlarında qeydə alınmışdır. Qazıntının planından göründüyü kimi, orada 4, 4a və 4b kvadratlarını kəsərək şərq-qərb istiqamətində uzanan daş döşəməli küçə olub. Hansı ki, yuxarıda haqqında danışılan sənətkarlar məhəlləsinin də çıxışı məhz həmin küçəyədir. Küçədən şimal tərəfdə isə yaşayış evləri və istehsalat ocaqları aşkar edilib. 3 və 4-cü kvadratlardakı iri tündirlərdən isə bilavasitə bazar istehsalı məqsədi ilə istifadə olunub. 2 və 2a kvadratlarında aşkar edilən yardımçı tikililərin, həmçinin 2b və 3b kvadratında qeydə alınan nisbətən iri həcmli ev-otağın da məhz bu məhəlləyə aid olduğu güman edilir. 2a və 2b kvadratlarından bir-birinin yaxınlığında qeydə alınmış müxtəlif ölçülü və müxtəlif formalı ocaq və tündirlər də məhəllənin xarakteri, onun sakinlərinin məşguliyyəti barədə fikir söyləməyə imkan verir. Sözsüz ki, sadalanan bu tapıntılar

daha çox çörək və şirniyyat məmulatları istehsalı və satışı ilə məşğul olan insanların cəm olduğu məhəllə təəssərufatı yaradır. Deməli, şəhərin baş küçələrindən birinin cənub tərəfində sənətkarlar məhəlləsi, tərəfində isə çörəkçilər məhəlləsi olub. Təbiidir ki, ərazidə qazıntılar başa çatdırılmadığından hələlik hər iki məhəllənin sərhədlərini və oradakı evlərin sayını müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır.

IV qazıntı sahəsində aparılan tədqiqatlar zamanı da şəhərin bəzi məhəllələrinin müəyyən hissəsini öyrənmək mümkün olmuşdur. Belə məhəllələrdən biri 1, 1a, 1b, 1c, 2, 2a, 2b, 2c, 3, 3a, 3b və 3c kvadratlarında qeydə alınmışdır. Şəhərin mövcudluğunun son illərinə aid edilən bu məhəllənin təqribən 700 kvadratmetrlik ərazisi öyrənilib. Məhəllə şimal tərəfdə şəhərin qala divarları, cənub tərəfdə isə 4, 4a, 4b və 4c kvadratlarını kəsməklə şərq-qərb istiqamətində uzanan baş küçələrdən biri ilə sərhədlənir. Plan quruluşu etibarilə bu məhəllə düzbucaqlı formadadır. Evlərin və yarıdımçı tikililərin çıxışı birbaşa əsas küçəyədir. Orada çoxsaylı ocaq və tündirlərlə yanaşı, kifayət qədər sıx olan su və kanalizasiya şəbəkəsinin qalıqları da aşkar edilib.

Məhəllədəki evlərin bir qismi bəzi əlamətlərinə görə onların elitar təbəqəyə aid olduğunu düşünməyə əsas verir.

IV qazıntı sahəsinin 4, 4a, 4b, 4c, 5, 5a, 5b, 5c, 6, 6a, 6b və 6c kvadratlarında qeydə alınmış məhəllə də çox ehtimal ki, Ağsunun əsas elitar məhəllələrindən biri olub. Oradakı əsas və aralıq küçələri kifayət qədər sıx və mükəmməl işlənmiş kommunikasiya şəbəkəsi, 6b kvadratındakı meydan, meydanın mərkəzindəki kiçik çarhovuz, onun yaxınlığında içərisi xüsusi divar bəzəkləri ilə bəzədilmiş ev-otaq və nəhayət, 6-kvadrat boyu şərq-qərb istiqamətində uzanan möhtəşəm hamam kompleksi bu məhəllənin xarakteri və mənsubiyyəti barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Bütün bu əlamətlər onun ən azı şəhərin əsas məhəllələrindən biri olduğundan xəbər verir.

Yuxarıda sadalanan nümunələr onu deməyə əsas verir ki, Ağsunun son orta əsr şəhər məhəllələri plan quruluşu etibarilə yeknəsəq olmayıb. Orada aşkar edilən qapalı və düz xətt boyunca olan məhəllələr şəhər topoqrafiyasının rəngarəngliyinin göstəricisi kimi də izah oluna bilər.

Tədqiqatlar nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, məhəllələr sadəcə ərazi vahidi deyil. Yəni, məhəllə sakinlərini birləşdirən ictimai əlaqələrin özünəməxsusluğu həm də onun sosial mahiyyətini açmağa imkan verir. Bu da onların məişət və ya təsərrüfat həyatının spesifikasiyasını, başqa sözlə, məhəllənin özəl cəhətlərini müəyyənləşdirirdi.

Otrarin tədqiqatçıları ayrı-ayrı məhəllələrdə aşkara çıxarılan evlərdən bəzisinin digər evlərdən qismən fərqləndiyi, daha doğrusu, həmin evlərdə bir deyil, iki təndir olduğunu ehtimal edirlər. Yeri gəlmişkən onu da bildirək ki, son orta əsr

materiallarının və geniş ərazilərdə aparılmış etnoqrafik müşahidələrin nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, şəhər orqanları məhəllələri zəruri əlaqələri məhəllə ağsaqqalları vasitəsi ilə qururdular.

Xatırladaq ki, buna bənzər evlər Ağsu qazıntıları zamanı da aşkar olunmuşdur. Lakin həmin evlərin hamısının məhz məhəllə ağsaqqallarına məxsus evlər olduğu o qədər də inandırıcı deyildir. Fikrimizcə, məhəllə ağsaqqallarına məxsus evlərdə nə isə başqa fərqli elementlər də olmalıdır. 1, 1a və 1b kvadrlarında qeydə alınan ikiotaqlı və bu cəhətdən xeyli dərəcədə fərqlənir. Birincisi, bu ev elə ilk baxışdan diqqəti cəlb edən bir yerdə tikilib. İkincisi, bu evin içərisindəki ocaq və təndirlərin ətrafında səliqə ilə kürsü düzəldilib. Üçüncüsü, bu evin arxa və yan divarlarında məişət və ya yorğan-döşək yığmaq üçün xüsusi taxçalar var. Dördüncüsü, bu evin otaqlarından hər birində bir neçə ədəd xüsusi zövqlə yonularaq “bardur” - haşiyə formasında işlənmiş daş nümunələri tapılıb. Hansı ki, onların pəncərə və ya taxça altlığı olduğu ehtimal olunur. Nəhayət, qeyd olunan evlərin qarşısında bir neçə cərgədən ibarət səliqə ilə yonulmuş daş pilitələrdən ibarət döşəmə aşkar edilib. Bütün bunlar fikrimizcə qeyd olunan ev-otaqların daim qonaq-qaralı olduğuna dəlilət edən əlamətlərdir. Təbiidir ki, belə evlərin məhz məhəllə ağsaqqallarına mənsub olduğu daha inandırıcı görünür.

Tədqiqatçılar orta əsr şəhərlərində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində istisnadan belə hesab edirdilər ki, yoxsul ailələrə məxsus evlərə təsadüf olunur. Adətən, hər məhəllədə bir-iki varlı, bir neçə yoxsul evi olurdu. Qalan evlər isə ümumən oxşar səviyyədə olması ilə diqqəti cəlb edirdi. Bu, evlərin ölçüsündə, memarlıq görkəmində, bir-biri ilə məsafəsində, ətrafının nə dərəcədə abad olmasından, nəhayət ev əşyalarının kəmiyyət və keyfiyyətində özünü göstərir. Hansı ki, bütün bu əlamətlər Ağsu materiallarında da bu və ya digər dərəcədə izlənilir. Bu əlamətlər, həmçinin, ayrı-ayrı şəhərlərdə bu gün də müşahidə olunan etnoqrafik paralellərlə də öz təsdiqini tapır. Əslində müxtəlif sosial zümrələrin təmsilçilərinin eyni məhəllələrdə qonşuluq şəraitində yaşaması tərəflərin hər biri üçün, xüsusən də varlılar üçün əlverişli idi. Bu halda onların başqa məhəllələrdə qulluqçu axtarmalarına lüzum qalmırdı. Kasıblar da təbiidir ki, məcburi hallarda başqalarına deyil, məhz öz qonşularına müraciət etməyi üstün tuturdu. Yəni, bu şəraitdə hamı bir-birini yaxşı tanıdığından kimə nə dərəcədə etibar etməyin mümkünlüyünü də yaxşı bilirdi.

Orta əsr şəhərlərində sənət korporasiyaları məhəllə hüduqlarından çox-çox kənara çıxırdı. Məsələn, Buxara şəhərində dabbəqların 32 məhəllədə yaşadığı bildirilir. Otrarda dulmuş ustalar xüsusi məhəllələrlə yanaşı, digər məhəllələrdə də yaşayırdılar. Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Ağsuda da eyni məhəllədə müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olan ustaların çalışdığı müəyyən olunub. Eyni halı biz Şəki və Lahıc ustalarının yaşadığı məhəllələrə də aid edə bilərik.

Məhəllələr ərazisinə və əhalisinin sayına görə də fərqləndirilirdi. Məsələn, Otrar şəhərində məhəllələrdən hər birində 20-dək, Hecəntdə 40-dək, Buxarada 30-

dan 120-dək, Ura-töbədə 120-dən 257-dək ev olduğu bildirilir. Ağsuda məhəllələrin heç biri hələ ki, tam şəkildə öyrənilmədiyindən oradakı evlərin sayı barədə konkret rəqəm söyləmək çətindir. Amma istənilən halda məhəllələrin böyük və ya kiçikliyi onların yerləşdiyi konkret ərazinin təbii imkanlarından, lokal və ya regional əhəmiyyətli kommunikasiya şəbəkəsindən asılı olub. Elə ərazi var ki, orada məhəllə arta bilər. Elə ərazidə var ki, orada təbii maneələr (çay, xəndək, dağ, təpə, yarıq, magistral, yol, kanal və s.), yaxud da lokal və ya regional əhəmiyyətli kommunikasiyalar məhəllələrin genişlənməsinə imkan vermir.

Şəraitdən asılı olaraq məhəllələrin artaraq böyüməsi, yaxud da parçalanaraq daha da kiçilməsi prosesi də şəhər həyatında zaman-zaman müşahidə olunan hallardır. Bəzi hallarda isə gediş-gəlişi çətin olan, su təchizatı ilə bağlı problemləri olan, məhəllələrdə yaxud da sürüşmə zonasında olan həyat tərdricən sönürdü.

Beləliklə, orta əsr şəhər məhəlləsinin aydın kriteriyalarını müəyyənləşdirmək və inkişaf dinamikasını izləmək olduqca çətin, həm də birmənalı olmayan prosesdir. Özü də Ağsuda olduğu kimi, məhəllələrin arxeoloji cəhətdən hələlik tam şəkildə açılmadığı, müqayisələr üçün həm coğrafi, həm də xronoloji baxımdan yaxın olan paralellərin olmadığı bir şəraitdə bu işin öhdəsindən gəlmək əlbəttə ki, çox çətindir.

Town estates: Aqsu Town contains of an extremely complicated complex of main and subsidiary streets and roads, mixed squares, constructions of various fixing, underground and overhead communication network like other last medieval towns. A system exists in every thing and place there. It is possible to find non-systematization and irregularity elements also in every thing and every place. Of course, relatively wider area must be absolutely studied to display truth and real sight. Let's confess that much work is still required to be done to reach this extent in Aqsu. To compare, Kazakhstan archaeologists have studied last medieval layer of Otrar Town for many years. Besides, Otrar is two times smaller than Aqsu for its area. Nearly 500 house-rooms, tens of streets and squares, and many large buildings were displayed there up to now. Analogous investigations were implemented in Urgenj, Bukhara, Panjikend, Khersones, Novgorod and other towns.

The investigations have been recently launched in Aqsu. The area of nearly 3500 sq/ms was consistently studied in five fields. It is few as compared with investigations carried out in Otrar, Bukhara, Penjikend, Khersones or Novgorod, though it is much as compared with research implemented in other monuments of Azerbaijan. Therefore opportunities of expressing decisive and detailed thought about separate problems of topography of this or other city on the basis of comparatively such small-scale excavations are excessively limited.

Specialists consider that the estate remained one of basic components of cities during last middle ages like mid ages. Estates which are in right-angle,

trapezium and polygonal forms were displayed in separate towns as a result of the investigations.

For instance, the estates were closed in a part of medieval towns. The houses included into the estate had no private exit to main street. Top of street-blind alleys was enclosed with balconies of separate houses in most cases. The door of such closed estate, characteristic much more for Otrar was usually shut at nights. Some houses therewith situated in a relative depth of the estates had particular passages to main streets respectively.

Growth of estate population, establishment of new families, construction of new houses correspondingly, or urgency of expansion of current houses as time passes by, caused more contraction of yards common for everybody. The analogical sight could be observed in Shaki, Lahij, Basgal and Icharishahar, where medieval urban elements preserved till nowadays. Non-observation of “red lines” in planning of estates was always a serious obstacle for town architecture. In particular, a passage from the estate square till main street, as well as back streets and blind alleys drew attention for their being strangely uneven. Such chaotic situation in construction was observed in every place.

Unlike Otrar, the investigators of Urgenj state that a number of constructions adherent to the town walls are integral part of the estate. 54 rooms displayed along main street are presented like a separate estate.

The houses in Khersones estates having mainly right-angled form for planning structure go out to main street as a whole door. But each house has no exit to main street respectively like in Otrar, i.e. exit of all houses is to a common yard-estate square.

Medieval town estate has no concrete definition and admissible explanation in archaeological literature. Because originality formed over the centuries on variety of town, difference of their reliefs, and residence of population and finally, influence level of ethnic, religious, sociological and psychological factors complicate entirely palette of estate concept.

It is a little difficult to determine counters for its definition and characteristics for this reason.

Mainly this factor stands on the stem of distinctive thoughts and definitions on characteristics of estates by separate specialists.

For example, according to A.M.Belenitsky, estates and dwelling masses bordered on streets. Apparently, there is incompleteness in this explanation. Because estates did not contain of justly living masses. How should areas where vocational workshops and shops focused, be called in this case?

Researcher V.L.Voronina could not give complete characteristics of estates. According to him, “a number of houses where relatives lived were independent states having their own street and separated from the town street by doors closed at nights”. To recall, V.A.Lavrov engaged in research of Middle Asia cities also has

such thought. Of course, the practice of relatives' walking, living and finally residence as collection has ancient history. This case is manifested in this or other level presently. Moreover distinguishing such estates only for this sign must be valued at least as incomplete approach to the issue.

It is difficult to express view about structure and capacity of estates, number of population resided there and social cultural level since scale of archaeological excavations is still small in last medieval cities of Azerbaijan. Besides, investigation carried out in Agsu creates opportunity for making primary steps from standpoint of studying topography of last medieval estates. For instance, stone-cobbled square displayed in 6a, 6b, 7a and 7b squares of III excavation site was one of the estates' yards. Display of smith, brazier, and dyer studios, workshops and shops of embroiderers and masters of bone products shows that this estate was mostly craftsmen estate.

The signs of another estate were fixed in 2, 2a, 2b, 3, 3a, 3b, partially 4, 4a and 4b squares in III excavation site. As it is seen from the plan of the excavation, a stone-floor street laid in east west direction severing 4, 4a and 4b squares existed there, i.e. exit of craftsmen estate mentioned above is mainly from that street. Dwelling houses and manufacture enterprises were displayed in northern part across the street. Large bread ovens in III and IV squares were straightforwardly used with the purpose of market production. It is supposed that subsidiaries found in 2 and 2a squares, comparatively large house room fixed in 2b and 3b squares belong to this estate.. Hearthes and bread ovens (tendir) of various sizes and forms registered next to each other in 2a and 2b squares allow speaking about character of the estate and defeat of its settlers. Unconditionally these findings create estate economy where people engaged in production and sale of bread and sweets products are focused. So, craftsmen estate existed in south of one of main streets of the town, while, bakers estate functioned in north. Determination of borders of both estates and number of houses there, were impossible because non-completion of excavations in the area.

Study of certain part of some estates of the town was possible during investigations implemented in IV excavation field. One of those estates was fixed in 1, 1a, 1b, 1c, 2, 2a, 2b, 2c, 3, 3a, 3b and 3c squares. Nearly 700 sq/ms area of this estate included into last years of the town existence, was studied. The estate is bordered on one of main streets lying in east west direction severing 4, 4a, 4b and 4c squares. This estate is right-angled by planning. Exit of houses and subsidiaries is directly towards a main street. The remnants of water and sewerage network being sufficiently dense, were displayed along with numerous hearthes and clay ovens (tendir).

A part of estate houses substantiates thinking of their inclusion into elite layer for several signs.

The estate fixed in 4, 4a, 4b, 4c, 5, 5a, 5b, 5c, 6, 6a, 6b and 6c squares of IV excavation field was probably one of basic elite estates of Agsu. Main and span streets create certain thought about sufficiently dense and perfect communication network. A square, a small man-made pond in square centre and house room decorated from inside with special wall decorations nearby in 6b square and immense bathroom complex lying in east west direction along 6th square inform character and belonging of this estate. All of these signs say that it is at least one of basic estates of the town.

Abovementioned samples substantiate saying that last medieval urban estates of Agsu were not monotonous by planning. Displayed estates which were along closed and straight line can be explained as an indicator of colourfulness of town topography.

As a result of investigations it was concluded that estates are not only area unit, i.e. originality of public relations uniting estate settlers defines its social essence as well. It determined specification of their home or economy life, in other words, own features of estate.

Otrar investigators assuming as a basis partial difference of some houses found in separate estates from other houses, to be more true, existence of not one but two clay ovens (tendir) in those houses suppose that these houses belong to the estate respected people. By the way it was determined as a result of mutual analyse and investigation of last medieval materials and ethnographic observations held in wider areas, the urban bodies maintained urgent relations with the estates through estates' respected people.

Let's remind that similiar houses were displayed during Agsu excavations. But all of these houses' belonging to estate elders is not so convincing. We think that there should be other distinctive elements in houses belonged to estate respected people. For instance double-room house fixed in 1, 1a and 1b squares of IV excavation site differs therein. First, the house was built in a place attractive at first sight. Second, padded chair was accurately made around hearthes and clay ovens (tendir) inside this house. Third, special niches exist there to gather home things or bedding in reverse and side walls of this house. Fourth, some stone samples trimmed in "bardur"- planking form being hewed with special taste were found in each house rooms, which are supposed to have window or a niche prop. Finally a floor of accurately hewed stone plates consisted of some lines was displayed in front of the noted houses. All of these are signs proving permanent hospitality of fixed house rooms as we guess. Naturally belonging of these houses to estate respectable, seems more convincing.

Investigators referring to the result of archaeological investigations in urban cities consider that the poor and rich had joint estates, i.e. there were houses belonging both to rich and poor families in the same estate. Usually one or two rich houses and some poor houses existed in each state. While the rest drew attention

with their being in similar level generally. It is displayed in capacity of houses, architectural appearance, their distance, renovation of surrounding, finally, quality and quantity of house things, i.e. all of these signs are followed in this or other level in Agsu materials. These signs are confirmed with ethnographic parallels observed today in separate towns. In fact dwelling of representatives of various social classes as neighbours of the same estates, was suitable for each of the parties and particularly, for rich. There was no need for them to hire servants in other estates. The poor naturally preferred to appeal their neighbours, not others in urgent cases, i.e. everybody knew how and whom to confide since they recognized each other well in this condition.

Vocational corporations stood rather aside from the estates' border in medieval towns. For example carriers lived in 32 estates in Bukhara City. Pottery masters lived in other states along with special estates in Otrar. As it was mentioned before, working of masters engaged in various vocation fields in the same estate in Agsu was determined. We can say the same thing about estates where Shaki and Lahij masters lived.

Estates differed for their area and number of their population. For example, there are 20 houses in each estate of Otrar town, 40-Hojent, from 30 to 120 in Bukhara, 120-257 houses in Ura-tobe. It is difficult to tell a concrete number about quantity of houses in estates of Agsu, since none of them were completely studied. However largeness or smallness of estates in any case depended on natural opportunities of a concrete area they are located and communication network of local or regional importance. There are such areas where a number of estates rise. There is also such an area where natural obstacles (river, ditch, mountain, hill, ravine main road, channel, etc) or communications of local or regional importance prevent expansion of estates.

Growth of estates irrespective of the condition, or the process of its diminish being scattered is one of cases observed in urban life as time passes by. Sometimes life which lacked traffic and had problem with water supply extinguished gradually in estates or landslide zone.

So, determination of clear criteria of medieval urban estate and following development dynamics are excessively difficult and polysemantic process. Besides, to manage the work definitely in such condition which estates were not opened archaeologically and completely, and absence of parallels being both geographically and chronologically close for comparisons as it was in Agsu is very difficult.

Yaşayış evləri: Bəzi məlumatlara görə XVIII əsrin sonunda XIX əsrin əvvəllərində Ağsuda 10 min nəfərə qədər əhali yaşayırdı. Bu isə orta statistik hesablama görə o zaman Ağsuda 2 mindən çox yaşayış evi olması deməkdir. 2 min evin də hər birinin orta hesabla 2 ədəd yardımçı tikilişi olarsa, bu da orta

hesabla 4 min ədəd tikili deməkdir. Deməli, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Ağsuda orta hesabla 6 min ədədə qədər ev və yardımçı tikili olub. Şəhər ərazisindəki tikililərin yetərinə sıx olduğu abidənin yerüstü görüntülərindən də aydın hiss olunur. Əslində vizual müşahidələr orada orta statistik göstəricidən daha artıq tikinti qalıqları olduğunu düşünməyə əsas verir. Şəhər ərazisində aparılmaqda olan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkara çıxarılan sıx tikinti şəbəkəsi də əsasən yuxarıda söylənilən orta statistik göstəricidən daha artıq tikinti qalıqları olduğunu düşünməyə əsas verir. Şəhər ərazisində aparılmaqda olan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkara çıxarılan sıx tikinti şəbəkəsi göstəricilərlə uyğunluq təşkil edir. Əfsuslar olsun ki, hələlik qazıntıların kiçik miqyasda olması, aşkara çıxarılan evlərin və yardımçı tikililərin sayca azlığı müvafiq elmi nəticələrə gəlmək üçün yetərli hesab oluna bilməz. Müqayisə üçün bildirik ki, Otrarda artıq 500-ə yaxın ev seksiyası öyrənilib. Bu da bütövlükdə Otranın son orta əsr evlərini tam şəkildə xarakterizə etməyə imkan verir. Tədqiqatların geniş miqyasda aparılması Qazaxıstan arxeoloqlarına imkan verib ki, onlar yaşayış arxitekturasının analizi əsasında evlərin vahid və ənənəvi tipinin mövcud olduğunu söyləsinlər. Əslində isə XVIII əsrə aid Ağsu evləri bəzəsində də bu sözləri demək olar. Bəli, burada da evlərin vahid tipindən xəbər verən bəzi elementlər artıq söz qabağındadır. Məsələn, indiyədək öyrənilmiş Ağsu evlərinin demək olar ki, əksəriyyətinin üzü cənuba tikilib. Təbiidir ki, bu evlərin pəncərələri və giriş qapısı da cənub istiqamətdədir. Bu, əlbəttə İslam dəyərlərinə bağlılıqla izah oluna bilər. hansı ki, elə indinin özündə də əksər yaşayış məntəqələrində bu ənənəyə çox ciddi qaydada əməl olunur.

Evlərin memarlıq üslubunda diqqəti çəkən məqamlardan birisi də divar oyuqları taxçaların olmasıdır. Bu, bəlkə də daha çox məhz XVIII əsr, ola bilsin ki, həm də Ağsu (Şirvan) memarlığı üçün səciyyəvi elementdir. Məsələn, IV qazıntı sahəsindəki ikiotaqlı evdə 7 ədəd bu cür taxça qeydə alınmışdır. Taxçalardan 3-ü 1 №-li, 4-ü isə 2 №-li otaqdadır. Onlardan da 5-i arxa divarda, cəmi 2-si yan divardadır. Eni 0, 73 m olan bu taxçalardan biri 1 №-li otağın qərb divarında, digəri isə 2 №-li otağın şərq divarındadır. O da maraqlıdır ki, arxa divarlardakı taxçalar ölçülərinə görə yan divarlardakı taxçalardan xeyli iridir.

Arxa tərəfdəki taxçaların eni qərbdən şərqə doğru belədir. 1.14, 1.30, 1.25, 1.27, 1.24 m. Müasir divar şkafları kimi taxçaların funksiyası da müxtəlif ola bilərdi. Lakin onlardan daha çox pal-paltar, yorğan-döşək və ev əşyalarını yığmaq üçün istifadə olunması daha inandırıcıdır. Lakin onlardan kürsü kimi istifadə olunduğunu da düşünmək olar. Ola bilsin ki, evin ağsaqqalı (bu məhəllə ağsaqqalı da ola bilərdi) başdakı kürsüdə, qonaqlar və ya ailənin digər üzvləri arxa divardakı kürsülərdə əyləşirlərmiş. Diqqəti cəlb edən odur ki, başdakı taxça-kürsülərin eni

nisbətən azdır. Ola bilsin ki, onlar bir nəfərin (ağsaqqalın) əyləşməsi üçün nəzərdə tutulub. Digər taxça-kürstülərdə isə ən azı 2 adam yanaşı otura bilər.

Bir sıra əlamətlərə görə bu evin məhəllə ağsaqqalına, yaxud da qalabəyinə məxsus olduğunu düşünmək olar. Birincisi, yerləşdiyi ərazi baxımından bu məhəllənin baş evi hesab edilə bilər. İkincisi, bu ev yaxınlıqdakı digər evlərdən həm ölçülərinə görə, həm də memarlıq üslubuna görə seçilir. Arakəsmə ilə ayrılmasına baxmayaraq otaqdan – otağa qapı olması hər iki otağın eyni ailəyə məxsus olduğundan xəbər verir. Bununla belə, otaqlardan hər birinin içərisində ocaq, ocaqların ətrafında isə torpaq kürsü olub. Güman etmək olar ki, sahəsi 32 kvadratmetr olan böyük otaqdan (2 №-li otaq) ümumən yemək və yataq otağı kimi, sahəsi 15 kvadratmetr olan kiçik otaqdan isə (1 №-li otaq) daha çox qonağı otağı kimi istifadə olunub. Evin qarşısındakı daş plitələrdən ibarət döşəmə də onun sahibinin xüsusi statusundan xəbər verir. Bundan əlavə 2 №-li otağın içərisindəki kifayət qədər möhtəşəm quyu (dərinliyi 6, ağzının diametri 1 m) da məhz bu cür düşünməyə əsas verir. Təbii ki, şəhər uzunmüddətli mühasirədə olduğu vaxtlarda evlərdə daimi su ehtiyatı olan bu cür quyulara böyük ehtiyac olub.

Tədqiqatlar nəticəsində IV qazıntı sahəsində özünün memarlıq üslubu, xüsusən də təmtərağı ilə seçilən daha bir ev aşkara çıxarılıb. 6b və 6c kvadratlarında qeydə alınan bu evin uzunluğu 5,40, eni 4,30 m, ümumi sahəsi isə 23,22 kvadratmetrdir. Ev yonulmuş çay daşından inşa edilib. İçərisi təmizlənərkən oradan çoxlu miqdarda bişmiş kərpic ovuntuları təmizlənmişdir. Görünür, binanın üstü bişmiş kərpiclə tağvari formada bağlanıb. Naməlum səbəblər ucbatından binanın üst hissəsi dağılıb, kərpiclər isə bütünlüklə əriyərək toz-torpaq halına düşüb.

Evin üzü qibləyədir. Cənub istiqamətində qapı və pəncərəsi olub. Şərq və qərb divarlarında orta hissədə hər birinin eni 0,70 m olan taxça yerləri var. Arxa divarın küncələrə yaxın hissəsində də 2 taxça yeri qeydə alınıb. Şərq tərəfdəki taxçanın eni 1,10 m, qərb tərəfdəki taxçanın eni 1,20 m-dir. Şimal-qərb küncdəki taxça ilə qərb divardakı taxça arasında yan-yana olmaqla 2 ocaq aşkar edilib. Cənub şərq küncə yaxın yerdə isə təndir olduğu qeydə alınıb.

Diqqəti çəkən ən mühüm məqamlardan birisi bəhs edilən evin içərisində çoxlu miqdarda kirəcdən hazırlanmış divar bəzəklərinin tapılmasıdır. Bəzəklər kirəc üzərində əl ilə işlənmişdir. Onlar bir-birini təkrar etmir. İçərisində müsəlman simvolikasını əks etdirən məscid minarəsinə bənzər elementlər də var. Bəzəklərin işləndiyi kirəc materialına möhkəm olması üçün içərisinə qamış qarğılar atılmışdır. Kirəc lövhələr üzərində onların divara bərkidilməsi məqsədilə istifadə olunmuş dəmir mismarlar qeydə alınmışdır.

Divar bezeyi
Wall decoration

Divar bezeyi kırıntıları
Part of wall decoration

Bəzəklərin strukturuna əsasən onların evin tavan hissəsinə aid olmadığı aydındır. Görünür, onlar evin divarlarının və ya divar küncələrinin bəzədilməsində istifadə olunub. Amma hansı hissədə və necə?

Göründüyü kimi, bu adi ev deyil. Bu xüsusi təyinatı olan bir evdir. Onun təyinatını öyrənmək üçün evin qarşısında daş döşənməmiş meydan, meydanın orta hissəsində isə içərisi səliqə ilə suvanmış kiçik hovuz olduğunu da diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Hansı ki, hovuzla gələn saxsı borulardan ibarət su xətti də evin döşəməsinin altından keçir. Təbiidir ki, meydanın da, hovuzun da, bəhs edilən evə birbaşa aidiyyəti var. Amma bütün bunlara baxmayaraq hələlik həmin evin təyinatı və mənsubiyyəti barədə qəti fikir söyləmək çətindir. Ola bilsin ki, şəhərin hansısa qısa imkanlı və titullu sakinlərindən birinə məxsus bu evdən ibadət, yaxud da xüsusi qonaqların qəbulu məqsədilə istifadə olunub.

IV qazıntı sahəsində yuxarıda qeyd olunanlardan savayı 3 və 3a, 3b və 3c, 4, 4b, 5a, 5b və 5c, 6c, 7, 7a, 7b və 7c, habelə 8b və 8c kvadratlarında da bünövrə hissəsi çay daşından olan tək və ya ikiotaqlı ev qalıqları aşkar olunmuşdur. Onlardan bəzilərinin divarlarının bünövrə hissəsi tam şəkildə, bəzilərinin bünövrə hissəsi isə qismən qalmışdır. Bəzi evlərin tikintisində az miqdarda olsa da üçtərəfi səliqə ilə yonulmuş mədəni daşlarından istifadə olunub. Bu daşlardan adətən divarların tinlərini və ya küncələri bağlamaq üçün istifadə olunub. IV qazıntı sahəsindəki 1 və 1a kvadratlarında tədqiq olunmuş ikiotaqlı evin tikintisində belə daşlardan nisbətən çox istifadə olunub. Bu cür daşlar divarların möhkəmliyini daha da artırır.

Evlərdən bəzilərinin bünövrə hissəsi qismən qalmışdır. Evlərin bir çoxunun divarlarında antiseysmik funksiya daşıyan və çürümüş vəziyyətdə olan ağac kətil qalıqlarını izləmək mümkün olmuşdur. Bunlardan əlavə evlərin demək olar ki, hamısında qapı və pəncərə yerlərinin, habelə taxçaların altında və kənarlarında ağacdan çərçivə və yastıq qalıqları olduğu müəyyən edilmişdir. Hansı ki, bu cəhətlər Şirvan memarlıq məktəbi üçün səciyyəvi elementdir. Xatırladaq ki, Lahic və Basqalın da XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid bütün tikintilərinə ağac kətilə rast gəlmək mümkündür. Əlbəttə, bu hal yardımçı tikililərə aid deyil. Çünki yardımçı tikililər əksər hallarda ağacdan, taxtadan, torpaqdan və ya çay daşından təkqat hörülmüş divarı olan kiçik binalardan ibarət olurdu. Onlar daha çox 4 dirək üstə tikilən talvardan ibarət olurdu. Sonradan talvarın ətrafı bu və ya digər formada daş, kərpic və ya torpaqla hörülərək oradan tənədirxana, ocaqxana, emalatxana və ya dükən kimi istifadə olunurdu. Qazıntı aparılan sahənin demək olar ki, hər tərəfində bu qəbildən olan tikinti qalıqlarına təsadüf olunmuşdur. Yardımçı tikililərdən qalan izlər ilk növbədə talvar dirəklərinin çürüntüsü, yaxud da dirək yerləri üçün qazılmış quyular formasında aşkara çıxarılır.

Ağsu evlərinin hamısının içərisində tənədir və ocaq qalıqları aşkar olunub. Elə ev var ki, içərisində forma və ölçülərinə görə fərqlənən bir neçə ocaq var. Bu o deməkdir ki, yerli sakinlər evlərdən həm də mətbəx kimi istifadə ediblər. Yəni,

insanlar nəinki eyni yerdə yatır, oturur, yemək yeyir, hətta yeməklərini də orada bişirirdilər. Ocaqlar həm də evlərin qızdırılmasına xidmət edirdi. Əksər evlərdə ocaqların ətrafı torpaq, daş və ya kərpiclə hörülərək xüsusi kürsüyəbənzər formaya salınıb. Bu, ocağın ətrafında rahatlıqla oturub isinmək, yaxud da biş-düş etmək üçündür.

Aşkar olunmuş evlərin içərisi təmizlənərkən yalnız bəzilərində bişmiş kərpic dağıntıları aşkar edilib. Bu isə həmin evlərin üstünün bişmiş kərpiclə tağvari formada örtüldüyünə dəlalət edir. Lakin əksər evlərdə kərpic töküntüsünə rast gəlinməyib. Deməli, həmin evlərin tikintisində və üstünün bağlanması kərpicdən istifadə olunmayıb. Bu tip binaların üstünün ağac tirlərlə döşəndiyi, onun üstündən qamış düzüldüyü, daha sonra isə torpaq-palçıq örtüyü ilə örtüldüyü güman edilir. Xatırladaq ki, Bakı, Şamaxı və Lahıcda XIX əsrdə tikilmiş bu cür evlər indi də qalmaqdadır. Evlərin üstünə torpaq-palçıq töküldükdən sonra xalq arasında “girgino” deyilən daşla təkrar-təkrar basılırdı. IV qazıntı sahəsindən əllə asfalt basmaq üçün istifadə edilən “katoka” bənzər belə bir daş alətin tapılması da deyilənləri bir daha təsdiq edir.

Dwelling houses: Nearly 10 000 people resided in Agsu in late XVIII century, and early XIX century according to some information. It meant existence of over 2000 dwelling houses in Agsu in that period due to average statistic estimation. If 2000 houses each has two incomplete constructions on average, it will mean 4000 constructions. Thus, there were 6000 houses and subsidiaries in Agsu on average at the end of XVIII century and beginning of XIX century. Sufficient density of constructions in the town's area is clearly seen from overhead views of the monument. Actually visual observations help to think of existence of construction remnants more than average statistic index. Dense construction network displayed as a result of archaeological excavations ongoing in the town's area substantiate existence of construction rests higher than average statistic index mentioned above. Dense construction network displayed as a result of archaeological excavations ongoing in the town's area coincides with statistic index mentioned. It is regretted that excavations being in a small scale and a few number of displayed houses and subsidiaries can't be considered sufficient to obtain relevant scientific conclusions. To inform you, about 500 house sections were studied in Otrar. It gives us chance to characterize completely last medieval houses of Otrar in tote. Implementation of investigations in large scale lets Kazakhstan archaeologists say that unique and traditional type of houses exists on the basis of analyze of living architecture. In fact these words can be said about Agsu houses belonged to XVIII century. Some elements testifying unique type of houses are before our eyes. For instance, facade of majority of Agsu houses studied up to now was built towards south. Naturally windows and entrance doors of these houses are from

south direction. It definitely should be explained with relation to Islam values, i.e. this tradition is seriously observed in most living points presently.

One of notable moments in architectural style of houses is existence of wall groves-niches. It is a typical element more for XVIII century, probably Agsu (Shirvan) architecture. Seven such niches were fixed in a double-room house in IV excavation field. Three of the niches are in room No. 1 and four of them are in the room No. 4. Five of them are in the reverse wall, while only two on side walls. One of those niches of 0, 73-meter width is on western wall of the room No. 1 and another on eastern wall of room No. 2. It is interesting that niches on reverse walls are rather larger than the niches of side walls for size.

Width of niches of reverse side lies from east to west in this way: 1,14, 1,30, 1,25, 1,27, 1,24 meter. The function of niches could be various like modern wall-cupboards. But their usage as placement of clothes, bedding and house things is more convincing. They could be used also as a padded chair. Respected people of the house (they could be respected people of the estate as well) probably could sit on the padded chair on the top, while guests or other family members sat on padded chairs on reverse wall. It is notable that width of the niche on the top-padded chairs is less smaller. They may be intended for seat of one person (respected person). At least 2 people can sit on other niche-padded chairs. This house can be thought to belong to estate elderlies, or mayor for its several signs. First, it can be considered a basic house of this estate from standpoint of its location. Second, this house is differed from other nearby houses both for capacity and architectural style. Existence of a door across the rooms despite being separated by partition notifies belonging of two rooms to the same family. Moreover, there was a hearth inside each room and a ground padded chair existed around the hearthes. Supposedly a large room of 32 sq/ms capacity (room No. 2) was used generally as a dining-room and bedroom, while a small room of 15 sq/ms capacity (room No. 1) was more used as a living-room. The floor consisted of stone plates in front of the house informs legal status of its owner. Sufficiently immense well (6-meter depth and 1-meter diameter open) inside the room No. 2 makes us thinking so moreover. Naturally the houses needed such wells having permanent water resources during long-term siege of the town.

Another house differed for its architectural style, especially magnificence was displayed in IV excavation field as a result of investigations. Length of this house fixed in 6b and 6c squares is 4, 50; width-4, 30 meter and total capacity- 23, 22 sq/ms. The house was built from hewed river stone. Crumbs of many baked bricks were removed while cleaning it inside. Apparently, facade of the house was covered vaulted by baked brick. The facade of the building was anonymously ruined and bricks became dusted ground being entirely ment.

The facade of the building is towards Mecca. It had a door and a window in south direction. Niches of 0, 70-meter width, each, exist in middle part on eastern

and western walls of houses. Two niches were fixed in the place of reverse wall close to corners. Width of niche in east part is 1,10 meter, width of niche in west part is 1, 20 meter. Two hearthes were displayed side by side amongst western wall niche and niche of north west corner. The clay oven (tendir) was numbered off in a place close to south east corner.

One of remarkably important moments is display of wall decorations made of numerous alabaster inside the house dealt with. The decorations were hand made on alabaster. They are not reiterated. There are elements similar to mosque minaret reflecting Moslem symbolism inside it. Cane reeds were thrown into it for decorations' being fastened to alabaster material. Iron nails used with the purpose to fasten them to the wall on alabaster boards, are fixed.

Their belonging to the roof of the house due to the decorations' structure is clear. They are seemed to be used in decoration of the house's walls or wall corners. But how and in which part?

It is apparently not an ordinary house. It is special setting house. You should pay attention to stone-cobbled square in front of the house and small pond plastered accurately in mid part of the square in order to learn its fixing. Water line across the pond consisted of pottery pipes passes from under the houses' floor. Naturally square and pond have a direct connection with the mentioned house. It is very difficult to express decisive thought about setting and belonging of that house despite all these. The house belonged to wealthy and titled residents of the town was probably used with the purpose of praying and acceptance of special guests.

Remnants of single or double-room houses, the basis of which is made of river stone were found in 3 and 3a, 3b and 3c, 4, 4b, 5a, 5b and 5c, 6c, 7, 7a, 7b and 7c, as well as 8b and 8c squares in IV excavation field besides the aforementioned. Basis of walls of some houses remained in a complete form, while basis of others remained partial. Few number of mine stones hewed accurately from three sides was used in construction of some houses. These stones were usually used for closing the wall's fumes or corners. Such stones were more used in construction of a double-room house explored in 1 and 1a squares of IV excavation field. Such stones expanded strengthening of the walls.

Basis of some houses remained partial. It was possible to follow tree stool remnants having anti-seismic function and being in rotten position on the walls of most houses. It was determined that the remnants of tree frames and pillow existed under and across the window and doors, as well as niches in all houses and these features are specific elements for Shirvan architectural school. To recall it is impossible to encounter tree stools in all constructions of Lahij and Basgal belonged to early XIX-XX century. This case definitely does not touch subsidiaries. Because subsidiaries consisted of small buildings having a wall, built one-fold from a tree, wood, ground or river stone in most cases. They contained more of a penthouse built on four posts. Then round of the penthouse was built by stone,

brick, or ground in this or other form and it was used as a clay oven, a stokehole, a workshop or a shop. Construction remnants of this kind were encountered in almost every part of excavation field. The traces of subsidiaries are displayed for the first time like wells dug for humus of pent-house posts, or just for posts.

Clay oven (tendir) and hearth rests are found inside all Agsu houses. There are such houses having several hearthes inside differed for form and capacity. It meant that local residents used the houses as a kitchen, i.e. people slept, sat, ate, even cooked their meal in the same place. Hearthes served heating of houses as well. Round of hearthes were built from ground, stone or brick in most houses and turned into special form of padded chair. It is for warming up or cooking by sitting comfortably around the hearth.

Destructions of baked bridge were displayed only in some found houses while being cleansed from inside. It proves that facade of those houses was covered by baked bridge in vaulted form. But brick debris was not encountered in most houses. Thus, brick was not used in construction and cover of that houses. It is supposed that the houses' facade was hewed with tree logs; cane arranged over them and afterwards covered with ground grout. To recall, such houses built in XIX century in Baku, Shamakhi and Lahij remain till nowadays. After casting ground grouts onto the houses it was repeatedly crammed with stones called "girgino" amongst the people.

Display of such stone similar to "calender" from IV excavation field to be used for asphalt cramming by hands confirms the mentioned once again.

Su təchizatı, abadlıq və sanitariya

məsələləri: IV qazıntı sahəsində aparılan qazıntılar zamanı bir neçə yerdə daşdan və saxsı borulardan ibarət su xətti aşkar olunmuşdur. İlkin olaraq belə bir xətt 6b kvadratında qeydə alınmışdır. Uzunluğu 32, enli tərəfdə diametri 13, dar tərəfdə isə 11 sm olan saxsı borulardan ibarət bu xətt şimal-cənub istiqamətində olmaqla oradakı evin döşəməsi altından keçir. Təmizlənərkən aşkara çıxarılmış

hissədə xəttin uzunluğu 2,75 m-dir. Su xətti binanın qarşısındakı daş döşəməli meydanın ortasındakı hövuza gedir. Binanın şimal-şərq küncündəki taxçanın altında kəmərin şimal istiqamətində davamını izləmək mümkün olmamışdır. Ola bilsin ki, binanın divarı üçün bünövrə yeri qazılarkən həmin hissədə saxsı borular dağıdılmışdır. Bununla yanaşı, su xəttinin bina ilə eyni dövrə aid olduğunu, yəni onun şüurlu sürətdə tikintinin döşəməsi altında çəkilməsi, taxça yerində isə otağın

içerisində istifadə məqsədi ilə xüsusi dəli açılması ehtimalını da nəzərdən qaçırmaq olmaz. bu ehtimalların hansının doğru davamını və divarla su xəttinin şimala doğru davamını və divarla nə dərəcədə əlaqəli olduğunu dəqiqləşdirmək gərəkdir. Tikintilərin dağılmaq ehtimalını nəzərə salmağı məqsədəuyğun bildi. Əlbəttə, zəruri konservasiya işləri görüldükdən sonra bu məsələyə də aydınlıq gətiriləcəkdir.

Uzunluğu 1,8 m olan saxsı borulardan ibarət daha bir su xətti 8a kvadratında qeydə alınıb. Orada istifadə olunmuş saxsı borular ölçülərinə görə bir qədər kiçikdir. Onların uzunluğu 29 sm, diametrləri enli tərəfdə 11, dar tərəfdə isə 7 sm-dir. Həmin su xətti də şimal-cənub istiqamətindədir. Cənub tərəfdə qazıntıdan kənara çıxdığına, şimal tərəfdə isə sonrakı dövrə aid tikinti və torpaq işləri nəticəsində dağıldığından kəmərin davamını izləmək mümkün olmadı. Bunlardan əlavə, həm III, həm də IV qazıntı sahəsində ayrı-ayrı yerlərdə dağıdılmış və ya sındırılmış vəziyyətdə olan xeyli miqdar saxsı su boruları da aşkar edilib. Bütün bunlar onu göstərir ki, şəhərin su ilə təmin olunmasında bu tip kəmərlərdən də istifadə olunmuşdur.

Arxeoloji qazıntılar zamanı ətrafı daşla hörülmüş su xətlərinin qalıqlarına daha çox təsadüf olunmuşdur. Kürəbənd tipli bu xətlərin üstü adətən iri sal daşlarla örtülüb. III qazıntı sahəsində 2, 2b, 5a və 5b kvadratlarında, IV qazıntı sahəsində isə 2a, 3a, 4, 4a, 4b, 4c, 5b, 6b, 7a, 7b, 8, 8a, 8b və 8c kvadratlarında belə su xətlərinin qalıqları aşkara çıxarılmışdır. Bu xətlərin əksəriyyəti əsasən şimal-cənub istiqamətindədir. Yalnız bəzi yerlərdə, məsələn, 4, 4b, 4c, 7b, 8a, 8b və 8c kvadratlarında qeyd olunan su xətlərinin istiqaməti şərq-qərb, yaxud da şimal qərb-cənub şərq

istiqamətindədir. Bu isə həmin nöqtələrdə relyefin fərqli olması ilə əlaqədardır. Daha dəqiq desək, 4-5-ci kvadratlardakı nisbətən hündür tirəni aşaraq cənuba keçmək üçün şimaldan gələn kürəbənd tipli xətlərin istiqaməti bir qədər şərqə meyillənib. Bu, əlbəttə, yerli ustaların ərazinin topoqrafiyasını mükəmməl bilmələrindən irəli gəlir. Yəni, artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi şəhərin şimal tərəfi cənuba nisbətən, qərb tərəfi isə şərqə nisbətən bir neçə metr yüksəkdir. Qeyd olunan kürəbənd tipli xətlərin ikisi 6-cı kvadratda aşkar olunmuş hamam istiqamətindədir. Onlardan biri 6b kvadratından başlayaraq 7b kvadratına keçir. Daha sonra isə qövsvəri forma əmələ gətirməklə qərbə - hamamın qazanxanası olan tərəfə istiqamətlənir. Görünür, bu kəmər hamamın su ilə təminatına xidmət edib. Daha bir kürəbənd tipli kəmər 7, 7b, 8, 8a və 8b kvadratlarını kəsərək

hamamın çarhovuzlu istiqamətində davam edir. Çox ehtimal ki, bu xəttlə hamamın çirkab suları axıdılıb. Bu cür düşünmək üçün çirkab suları axıdılıb. Bu cür düşünmək üçün iki əsas var. Birincisi, qeyd olunan xətt döşəməsindən daha çökəkdir. İkincisi, hamamın çarhovuzuna su qərb istiqamətindən olan saxsı borulardan ibarət kəmərlə daxil olur. Bu halda əlbəttə, ikinci kəmərə ehtiyac qalmırdı.

Beləliklə, aşkar olunmuş kürəbənd tipli kəmərlərdən hansının su, hansının isə kanalizasiya xətti olması ilə bağlı suallara aydınlıq gətirilməsidir. Doğrudur, bu xətlərin bəzilərinin təyinatını elə yerüstü əlamətlərinə görə də müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, 2a kvadratından keçən belə xətlərdən birinin üstündə uzunluğu 60, eni 389 sm olan səliqə ilə yonulmuş daş plitə aşkar olunmuşdur. Maraqlıdır ki, daş plitənin orta hissəsində gül ləçəklərinə bənzər oyuqları var. Fikrimcə plitə üzərindəki bu dəliklər

ətrafdakı yağış sularının şəbəkəyə axıdılması üçündür. Deməli, həmin xəttin şəhərin kanalizasiya şəbəkəsinə aid olduğu heç bir halda mübahisə predmeti ola bilməz. Lakin elə xəttlər də vardır ki, onların təyinatı barədə söz demək üçün həmin ərazidə tədqiqatın davam etdirilməsinə ehtiyac var. Ekspedisiya rəhbərliyi bunu ilkin konservasiya işlərindən sonra etmək fikrindədir. Cavabını gözləyən suallardan birisi də aşkar olunmuş su və kanalizasiya xətlərindən hansının əsas, hansının köməkçi və ya məhəlli funksiya daşdığına aydınlaşdırılmasıdır. Təbiidir ki, bu da axtarışların miqyasından asılı olan məsələdir. Əlbəttə ki, qazıntıların miqyası genişləndikcə bu suallara da tədricən aydınlıq gətiriləcəkdir. Hələlik isə nisbətən kiçik ərazinin tapıntıları əsasında bu barədə qəti fikir söyləmək bir qədər tezdir.

IV qazıntı sahəsində aşkar olunmuş tikinti qalıqları içərisində daha çox maraq doğuran tapıntılardan birisi də 6-a, 6, 6a, 7-a, 7 və 7a kvadratlarındakı hamam-kompleksdir. Hamam-kompleks daş divar arakəsmələrlə ayrılan 5 bölmədən ibarətdir. 6b kvadratında 3,4 m dərinlikdə hamamın ocaqxana-qazanxanası aşkar edilib. 16,2 m² sahəni (4,50 x 3,60 m) əhatə edən qazanxananın qərb tərəfində divarda üstü tağvari formada hörülmüş ocaq yeri var. Qazanxanadan qərb tərəfdəki iki otaq vanna otağıdır. Nazik arakəsmə divarla bir-birindən ayrılan həmin otaqların hər ikisinin uzunluğu 3,50 m-dir. Şimal tərəfdəki vanna otağının eni 1,80 m, cənub tərəfdəki vanna otağının eni isə 2,63 m-dir. Beləliklə vanna otaqlarının birincisinin sahəsi 6,3 kvadratmetr, ikincisinin sahəsi isə 9,2 kvadratmetrdir. Sahəsi geniş olan vanna otağının qərb tərəfində ağızının diametri 1 m olan quyu varş quyu qazanxanadakı ocağın üstündədir. Quyunun kənarları, ümumiyyətlə vanna otaqlarının döşəməsi və divarlar səliqə ilə suvanıb. Ehtimal ki,

hamamda istifadə olunan isti su quyunun üstünə qoyulan iri metal tiyanlarda qızdırılıb. Quyunun birbaşa qazanxanadakı ocağın üstündə olması da bunu təsdiq edir.

Vanna otaqlarından qərb tərəfdə hamamın III bölməsi, çox güman ki, soyunub-geyinmə otağı yerləşir. Onun eni 4,50, uzunluğu 6,15 m, ümumi sahəsi isə 28 kvadratmetrdir. Soyunub-geyinmə otağının şimal-şərq küncə yaxın hissədə eni 1,23 m, uzunluğu 1,32 m, dərinliyi isə 0,46 m olan çarhovuz var. Vanna otaqlarının hər birindən soyunub-geyinmə otağına qapı var. Qapılardan birincisinin (şimal) eni 0,62, ikincisinin eni 0,60 m-dir. Soyunub-geyinmə otaqlarının döşəməsi nisbətən iri ölçülü daş pilitələrlə səliqə ilə döşənib. Orədəki çarhovuzun içərisi və divarlar isə səliqə ilə suvanıb. Vanna otağı ilə çarhovuzu birləşdirən su xətti var. Bu da çox güman ki, çarhovuzun suyunu isitmək funksiyası daşıyıb.

Soyunub-geyinmə otağının cənub və şimal divarlarından hər birində bir ədəd olmaqla üstü bişmiş kərpiclə günbəzvari formada tamamlanan xüsusi taxçadəliklər mövcuddur. Görünür, bu taxçalardan hamamda istifadə olunan xırdavatlarnı qoyulması üçün istifadə olunub.

Soyunub-geyinmə otağının həm şimal, həm də cənub divarları təqribən adam boyundan yuxarı hissədə bişmiş kərpiclə tağvari formada hörülüb. Bu, o deməkdir ki, hamamın üstü bişmiş kərpiclə tağvari formada bağlanıb. Xatırladaq ki, hamam-kompleks (təmizlənərkən soyunub-geyinmə otağının içərisi tağın ucubdağılmış hissələrinin kərpicləri ilə dolu idi.

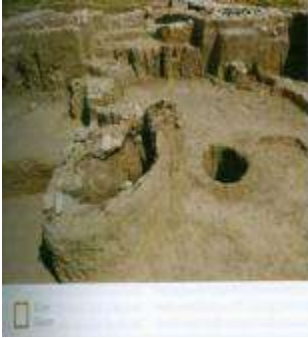
Hamam-kompleksin içərisi təmizlənərkən soyunub-geyinmə otağından qərb tərəfdə təqribən 10 kvadratmetrlik kiçik bir otaq da aşkar olundu, Qazıntının sərhədlərindən qərbə doğru kənara çıxan bu otaqla soyunub-geyinmə otağını ayıran arakəsmə - divarın şimal qurtaracağında qapı yeri var. Bu otağın döşəməsi də daş pilitələrlə döşənib. Otağın cənub tərəfində ətrafı səliqə ilə suvanmış kiçik bir vanna-cökəklik qeydə alınıb. Hansı ki, oradan da cənubi-şərq istiqamətində su xətti olduğu bilinir. Hələlik bu otağın və oradakı qurğuların təyinatını söyləmək çətindir. Maraqlıdır ki, qeyd olunan otaqda qazıntı işləri davam etdirilərkən onun qərb divarlarının cənub küncündə daha bir qapı yeri aşkar olundu. Üstü tağ formada olan qapının içərisi təmizlənərkən onun eyni zamanda tunnel-keçid olduğu müəyyən edildi. Eni 1,00, hündürlüyü 1,53 m olan tunnel-keçidin içərisinə səliqə ilə yonulmuş daş pilitələr döşənib.

Hamam-kompleksi tam şəkildə açmaq məqsədilə qazıntıyı qərbə doğru daha bir kvadrat genişləndirmək zəruriyyəti yarandı. Beləliklə, tunnel-keçiddən qərbə doğru divarlar boyunca təmizləmə işlərinə başladıq. İlk olaraq orta hissədə bir - birinə yapışmış vəziyyətdə olan kərpic topaları üzə çıxdı. Bunlar tikintinin uçub dağılmış hissələri idi. Kərpiclərin düzülüşündən onların divar tağları olduğu aydın

bilinirdi. Biz artıq özümüzü hansısa üstü tağla bağlanmış bir otağın içərisində hiss edirdik. Qazıntıni davam etdirdikcə bir-birinin ardınca daha maraqlı memarlıq elementləri üzə çıxırdı. Bu minvalla çoxbucaqlı formasında olan bütöv bir otaq açıldı. Otağın cənub, qərb, şimal-şərq və şərq tərəfində olmaqla 6 yerdə üstü tacvari formada bağlanmış hücrəyə bənzər kürsü yerləri aşkar edildi. Onlar çarhovuz ətrafındakı döşəmədən bir qədər hündür olmaqla qarşısı daşla hörülüb.

Tunel-keçiddən içəri daxil olarkən sağdakı birinci kürsü üstündəki hücrənin eni 1,61, hündürlüyü 1,30, onun divarın içərisinə doğru dərinliyi isə 1,00 m-dir. Ondan şimal istiqamətdə olan nisbətən kiçik hücrənin eni 0,87, hündürlüyü 0,95, divarın içərisinə doğru dərinliyi isə 1,04 m-dir. Şimal-şərq istiqamətindəki hücrəyə (eni 1,65, divarın içərisinə doğru dərinliyi 1,10 m) məxsus kürsünün döşəməsində eni 16,5, uzunluğu 20, dərinliyi isə 16,5 sm olan, ətrafı və dibi kərpiclə hörülmüş kiçik çala qeydə alındı. Çox ehtimal ki, o manqal funksiyası daşıyıb. Kürsü-hücrənin arxa divarının üstündə eni 53, hündürlüyü 44, dərinliyi 29 sm olan daha bir ədəd taxça var. Otağın qərb tərəfindəki kürsü-hücrənin hündürlüyü 1,20, eni 1,50, divarın içərisinə doğru dərinliyi 1,13 m-dir. Bu hücrənin də arxa divarının üstündə kiçik taxça yeri olduğu bilinir.

Daha bir nisbətən kiçik kürsü-hücrə otağın cənub-qərb küncündə aşkar edilib. Onun ölçüləri belədir: hündürlüyü - 1,05, eni 0,85, dərinliyi 1,04 m-dir.

Otağın cənub tərəfindəki kürsü-hücrə həcmcə bir qədər iridir. Onun ölçüləri belədir: eni 1,50, hündürlüyü 1,70, dərinliyi 1,13 m-dir

Hücrələrin qarşısındakı meydanın (uzunluğu 2,62, eni 2,44 m-dir) mərkəzində kiçik çarhovuz var. Çarhovuz səliqə ilə yonularaq bir-birinə geydirilən və üzərində oyma üsulu ilə işlənmiş qulaqcığa bənzər naxışları olan mədən daşından inşa edilib. Onun eni və uzunluğu 0,54, dərinliyi isə 0,80 m-dir. Çarhavuza su saxsı borularla qərb istiqamətindən daxil olur.

Otağın şimal-qərb küncündə çay daşlarından hörülmüş pilləkən (eni 91 sm) aşkar edilmişdir. Pilləkənin quruluşundan görüldüyü kimi, hamam yer səthindən xeyli dərinədə olub. Bu isə ümumiyyətlə orta əsr hamamları üçün xarakterik haldır. Bu cür hamamlar adətən yayda sərin, qışda isə isti olurdu.

İçərisində çarhovuzu olan otaq quruluşundan görüldüyü kimi, hamam-kompleksin istirahət otağı olub. Görünür, çimmək prosesi başa çatdıqdan sonra adamlar bu otaqdakı hücrələrdə əyləşərək dincəlmişlər. Nəhayət, hamam-kompleksin quruluşu onun şəhərin elit təbəqəsinə aid tikinti olduğundan xəbər verir.

Hamamın tikintisində istifadə olunan memarlıq elementləri Ağsu ustalarının yüksək peşəkarlığından xəbər verir. Buradakı divar tağlarının, taxçaların,

çarhovuzların hər biri həm kompleks şəkildə, həm də ayrı - ayrılıqda çox incə, həm də kifayət qədər inkişaf etmiş memarlıq elementləridir. Yerli ustaların daşyonma sahəsində xüsusilə məharət sahibi olduğu hər an hiss olunur. Hamamın pilləkəninin yanındakı daşlardan birinin üzərindəki naxışlar buna sübutdur. Yaxud, olduqca nəhəng bir daşın içərisi oyularaq piyaləyə bənzər formaya salınıb, üst hissəsindən isə bir neçə iri dəlik açılıb. Mütəxəssislərin fikrincə hamamın üstünün ən hündür hissəsi məhz bu daşla günbəzvari formada tamamlanıb. Daşın üzərindəki dəliklər isə şüşə ilə bağlanıb. Hansı ki, həmin dəliklərdən düşən işıq vasitəsi ilə hamamın əsas zalı işıqlandırılıb.

Bir sözlə, Ağsu şəhərində aşkar edilmiş nəhəng hamam-kompleks bütövlükdə Azərbaycanın son orta əsr şəhərlərində məişət və sanitariya məsələlərinin kifayət qədər yüksək səviyyədə olduğundan xəbər verir.

The issues of water supply, renovation and sanitary: Water line contained of stone and pottery pipes was displayed in some places during excavations in IV site. Such a water line was primarily fixed in 6b square. The line, consisted of pottery pipes, the length of which is 32 sm, diameter is 11 sm in a broad side being in north south direction passes from under the floor of the house. The length of the line in the part displayed upon cleaning is 2, 75 meter. The water line lies to the pond in the middle of stone-floor square opposite the building. Following the extention of the line in north direction under the niche in north east corner of the building was impossible. Pottery pipes are supposed to be destroyed in that part while digging a basis for the house hall. Moreover it should be paid attention that water line can be of the same period with the building, i.e. its drawing under construction floor consciously; a special hole can be opened inside the room in the niche for usage. It is needed to define continuance of the water line towards north and its relation with the wall to determine uprightness of these suppositions. The Expedition considered it rational to postpone this work taking into account the probability of construction's ruin. This issue will be certainly clarified after urgent conservation work is implemented.

Another water line contained of pottery pipes of 1, 8 meter length was fixed in 8a square. The pottery pipes put into use there are a bit smaller for capacity. Their length is 29 sm, diameter in a broad part is 11 sm and 7 sm in narrow part. The water line is in north south direction. Following the continuance of the line became possible because it went out of the excavation in south, it was destroyed as a result of construction and ground work belonged to further period in north. Besides large amount of pottery water pipes in destroyed or broken state was found both in III and IV excavation field in separate places. All these show that lines of this kind were used in provision of the town with water.

The remnants of water lines, the round of which was built by stone were mostly encountered during archaeological excavations. The right side of these lines

of forge type were usually covered with large raft stones. The remnants of such water lines were displayed in 2, 2b, 5a and 5b squares of III excavation field and 2a, 3a, 4, 4a, 4b, 4c, 5b, 6b, 7a, 7b, 8, 8a, 8b and 8c squares of IV excavation field. Most of these lines are mainly in north south direction. Direction of water lines fixed only in some places, for instance 4, 4b, 4c, 7b, 8a, 8b and 8c squares is east west, or north west and south east. It is connected with differentness of relief in that points. Direction of lines of forge type coming from north had oriented a little to east to pass south getting across relatively high bloc in 4-5 squares. Perfect knowledge of local masters about the area topography caused it. Northern part of the town is some meters higher than south and western part than eastern, as it was mentioned above. Two of noted lines of forge type are in the direction of a bathroom displayed in 6th square. One of them passes to 7b square beginning from 6b square. Later by creating an arched form it turns to west, a side where bathroom boiling-room is situated. This line apparently served provision of the bathroom with water. Another line of forge type severing 7, 7b, 8, 8a and 8b squares continues in the direction of bathroom man-made pond. Supposedly, slops of bathroom were floated through this line. Two grounds exist there for us to think so. First, the noted line is more sunken from the floor of the bathroom. Second, water comes to the bathroom man-made pond through the line of pottery pipes from west direction. In that case there was no need for the second line.

So, questions regarding displayed lines of forge type which are both water and sewerage lines must be clarified. Actually it is possible to determine fixing of some of these lines due to their overhead signs. For example, accurately hewed stone plate having 60-centimetre length and 39-centimetre width was found over one of such lines passed from 2a square. It is interesting that groves looking like flower petals exist in middle part of stone plate. I think that the holes on the plate are for floating of surrounding rainy water to the net. Thus, belonging of those lines to sewerage network of the town can't be an object of discussion in any case. But there are such lines where there is urgency for continuance of the investigation in the area for gaining information about their setting. The expedition leadership intends to do it after primary conversation work. One of incomplete questions includes: which of displayed water and sewerage lines are basic; which of them have subsidiary or local function? Naturally it is an issue depending on the scale of investigations. Of course, these questions will be clarified as far as scale of investigations expand. It is yet a little early to express decisive thought about findings of this smaller area.

One of remarkable findings amongst construction remnants displayed in IV excavation field is a bathroom complex in 6-a, 6, 6a, 7-a, 7 and 7a squares. A bathroom complex consisted of 5 sections was separated by stone wall partitions. A stokehole and boiling room of a bathroom were displayed in 3, 4 meter depth in 6b square. There is a hearth built vaulted from above on the wall in west part of the

boiling house covering 16, 2 m² field (4,50 x 3,60 m). Two rooms in west part of the boiling house are bathrooms. Length of both of those rooms separated from each other by thin partition wall is 3, 50 meter. Width of a bathroom in north side is 1, 80 m, and width of a bathroom in south side is 2, 63 meter. So, capacity of the first of bathrooms is 6, 3 sq/ms and of the second is 9, 2 sq/ms. There is a well, diameter of which opening is 1 meter exists in west of a large bathroom. The well is situated over the hearth in the boiling house. Edges of the wells, generally the floor and wall of the bathroom were accurately plastered. Supposedly the water used in a bathroom was heated in a large metal cast-iron barrel put above the well. Existence of the well directly over the hearth in boiling house confirms it.

There is III section of the bathroom, probably a changing room in west of bathrooms. Its width is 4, 50 meter, length is 6,15 meter and total capacity is 28 sq/ms. There is a man-made pond which width is 1, 23 meter, length is 1, 32 meter, and depth is 0, 46 meter in a side of changing room close to north east corner. A door from each of bathrooms exists to the changing room. Width of the first door (north) is 0, 62, of the second is 0, 60 meter. The floor of the changing room was cobbled accurately with relatively bigger stone plates. Indoor of the man-made pond and walls was plastered in order. There is water line joining the bathroom with a man-made pond. It supposedly had a function like heating water of the man-made pond.

Special niche-holes, completed in cupol-like form with baked brick from above existed in each south and north wall of the changing room. It seems that such niches were used to place bathroom small wares.

Both south and north walls of the changing rooms were built vaulted by baked brick in upper side from a person's height.

It means that upper of the bathroom was covered vaulted by baked brick. To recall, indoor of the changing room was filled with bricks of destroyed parts of the arch, while a bathroom complex is cleansed.

A small room of nearly 10 sq/ms was found in west of the changing room upon cleanse of the bathroom complex inside. There is a door in north bottom of the wall-partition separating this room getting out of the excavation borders towards west from the changing room. The floor of this room was cobbled with stone plates. A small bath-hold accurately plastered from around was fixed in south part of the room and water line existed in south east direction from there. It is still difficult to tell setting of this room and devices there. It is interesting that another door was displayed in south corner of the noted rooms' western walls while continuing excavation work there. Upon cleaning inner part of the door above of which is in vaulted form, its being simultaneously a tunnel-passage was defined. Stone plates hewed accurately was cobbled into a tunnel-passage, having 1, 00-meter width and 1, 53-meter height.

Urgency of expanding the excavation one more square towards west occurred with the purpose to open completely a bathroom complex. We started cleanse work along the walls towards west starting from a tunnel passage. Brick piles being in a stuck condition appeared primarily in the middle part. Those were ruined parts of the construction. The order of the bricks expressed clearly their being wall arches. We felt as if we were in a room covered with vault from surface. More interesting architectural elements were consistently appeared since the excavation was underway. An entire room being in a polygon form was opened in this way. Padded chairs looking like cells covered in crown-like form from upper side, were displayed in six places in south, west, north east, and east part of the room. Their front part was built by stones being a little higher than the floor around the man-made pond. Width of cells on the first padded chairs on the right during entering inside from a tunnel passage is 1, 61 m, height is 1, 30 m and depth towards the inner part of the wall is 1, 00 m. Width of relatively small cells in north direction from there is 0, 87 m, height is 0, 95 m and depth towards the wall is 1,04 meter. A small pit, around and bottom of which was built with bricks, and had 16, 5-sm width, 20-centimetre length and 16, 5-centimetre depth was fixed on the floor of the padded chair belonged to the cell in north east direction (width-1, 65 m; depth into the wall-1,10 meter). It supposedly was used as a brazier. There was another niche which width was 53 sm, height was 44 and depth was 29 sm on reverse wall of the padded-chair cell. The latter's height in west of the room is 1, 20 meter; width-1, 50 meter and depth into the wall is 1, 13 meter. A small niche is seen on the reverse wall of this cell.

Another relatively small padded-chair cell was displayed in south-west corner of the room. Its size includes 1,05-meter height; 0, 85-meter width and 1, 04-meter depth.

Padded-chair cell in south of the room is larger. Its width is 1, 50 meter, height is 1, 70 meter and depth is 1, 13 meter.

A small man-made pond existed in the centre of the square in front of the cells (squares' length is 2, 62 meter and width is 2, 44 meter). The man-made pond was constructed of mine stones, hewed accurately, worn each other and having ornaments similar to auricle trimmed with carving method. Its width and length are 0, 54 meter and depth is 0, 80 meter. Water enters the man-made pond from west direction through pottery pipes.

Stairs (91-centimetre width) built by river stones were displayed in north-west corner of the room. The bathroom was rather deep from the earth as it is seen from the structure of the stairs. It is characteristics for medieval bathrooms in general. Such bathrooms were usually cool in summer and hot in winter.

The room having a man-made pond inside it, was a resting room of the bathroom complex as it's seen from its structure. Apparently, people sat and had a rest in cells of this room after bathing is completed. Finally, structure of a

bathroom complex informs its being a construction belonged to elite layer of the town.

Architectural elements used in construction of the bathroom notify high professionalism of Aghsu masters. Each of wall arches, niches and man-made ponds is tender and sufficiently developed architectural elements both in complex and separate forms. Local masters' being skillful in masonry field is felt every moment. Ornaments over one of the stones near the bathroom stairs are proof for it. Excessively high stone was engraved, transformed into bowl and some big holes were opened on its upper side. According to specialists, the highest part of the bathroom was mainly completed in cupol-like form by this stone, however the holes on the stone were closed with glass. Basic hall of the bathroom was elucidated through light coming out of those halls.

In one word, a huge bathroom complex displayed in Aghsu Town informs about sufficient high level of home and sanitary issues in last medieval towns of Azerbaijan in toto.

Sənətkarlıq: Şəhərlər bütün dövrlərdə olduğu kimi, son orta əsrlərdə də çox mühüm sənətkarlıq mərkəzləri olub. Başqa sözlə, sənətkarlıq şəhər əhalisinin başlıca məşğuliyyət növü olub. Aghsu tədqiqatları bir daha təsdiq edir ki, Avropada manufaktura istehsalının sürətli inkişafına baxmayaraq Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda kустar sənətkarlıq şəhər həyatında öz hökmran rolunu hələ də davam etdirməkdə idi. Burada müxtəlif istehsal sahələri üzrə aşkar olunmuş emalatxana qalıqları və zəngin sənətkarlıq məmulatı nümunələri ayrı-ayrı sənət sahələrinin inkişaf səviyyəsi barədə kifayət qədər dolğun təsəvvür yaradır. Bu tapıntılar Aghsunun bir sıra sənət növləri üzrə Şirvan şəhərləri içərisində aparıcı mövqeyindən xəbər verir. Orada boyaqçılıq, dəmirçilik, misgərlik, toxuculuq, dabbalıq və daş üzərində oyma sənətləri xüsusilə geniş inkişaf etmişdi. Aghsu ustalarının istehsal etdiyi bir çox məmulat nümunələri digər şəhərlərdə də həvəslə alınırdı.

Aghsuda sənətin ayrı-ayrı sahələrinin güclü inkişafı xeyli dərəcədə Şamaxı, Lahıc, Basqal, Mücü, Əhən, Zərnəva və Dəmirçidən olan bir çox sənətkar ailələrinin buraya köçməsi ilə bağlı idi. Əslən Zərnəva kəndindən olan Hacı Məhəmmədəli xanın hakimiyyəti dövründə peşəkar ustaların Aghsuya köçməsi tendensiyası xüsusilə güclü olub. Çox güman ki, Şirvan xanı özü onları himayə edirdi. Bütün bunlar isə təbii ki, şəhər həyatında çox ciddi canlanmaya səbəb olmuşdu. Aghsu ustalarının istehsal etdiyi ayrı-ayrı məmulat növlərinin çeşid müxtəlifliyi, formalarındakı əski və yeni elementlərin harmoniyası burada keçmişin zəngin sənət ənənələrinin yaşadığından, onların zaman-zaman yeni çalarlarla zənginləşdirilərək daha kamil həddə çatdırıldığından xəbər verir.

Ərazidə zəngin xammal ehtiyatlarının olması sənətkarlığın inkişafını şərtləndirən çox mühüm amillərdən idi. Məsələn, elat əhalisinin bəslədiyi mal-qara və qoyun sürüləri yun və gön-dəri məmulatının bolluğundan, bu isə toxuculuq,

dabbaqlıq, sərraclıq və bu kimi sənət sahələrinin ucuz və keyfiyyətli xammal təminatı ilə bağlı problemi olmadığından xəbər verirdi.

Bənnaların və daş üzərində oyma sənəti ilə məşğul olanların da xammal problemi yox idi. At, öküz və kəl arabaları gecə-gündüz Ağsu və Girdiman çaylarından daş və qum daşıyırdı. Nisbətən yumşaq tərkibli mədən daşları isə daha çox Ələt ətrafındakı yataqlardan gətirilirdi. Bununla belə, Qaraməryəm tirəsi, Həftəran və Ləngəbiz yaylalarının tektonik kəsikləri olan ərazilərdə də əhəngdaşı ehtiyatlarının olduğunu istisna etmək olmaz. Çox güman ki, orta əsr ustaları nisbətən yaxın ərazilərdəki daş yataqları barədə məlumatlı olub və həmin ehtiyatlardan da istifadə ediblər.

Duluşçu ustaların xammal ehtiyatları da uzaqda deyildi. Yəni, Ağsu ətrafı ərazilərin demək olar ki, hər tərəfində saxsı məmulatı istehsalı üçün yararlı olan gil ehtiyatları mövcud idi. Həmin yataqlardan yerli sakinlər təndir qoymaq və ocaq hörmək məqsədilə elə indinin özündə də geniş istifadə edirlər. Şəhər ərazisindən tapılan zəngin və çeşidli keramika məmulatı burada dulmuşuluq sənətinin kifayət qədər geniş təmsil olduğunu göstərir. Doğrudur, saxsı qablardan ibarət tapıntıların böyük bir qismi keramika məmulatı istehsalındakı tənəzzüldən xəbər verir. Bu daha çox şirsiz qablara aiddir. Bu qəbildən olan nümunələrin əvvəlki dövr materialları ilə müqayisədə hazırlanmasında və bişirilməsində müşahidə olunan tələsiklik və başdansovuduluq dərhal diqqəti cəlb edir.

Amma bu bütün nümunələrə aid edilə bilməz. Əksinə, elə nümunələr var ki, onlar ən yüksək texnoloji tələblər səviyyəsində istehsal olunub. Bu cəhətdən şəhər əhalisinin məişətində kifayət qədər geniş təmsil olunan kasa və boşqab tipli şirli qabları qeyd etmək olar. Hansı ki, bu nümunələrin gili müxtəlif qatışıqlardan diqqətlə təmizlənib, palçığı yaxşı qarışdırılıb, məmulat dulus dəzgahında yüksək peşəkarlıqla hazırlanıb, dövr üçün spesifik olan ornamentlərlə bəzədilib, səliqə ilə şirlənib və nəhayət, keyfiyyətli bişirilib.

Ağsuda boyaqçılıq sənəti xüsusilə geniş yayılıb. Bu da sözsüz ki, ilk növbədə yerli xammal ehtiyatlarının bolluğu ilə əlaqədar idi. Ağsu və ətraf ərazilərdə ipək istehsalı, toxuculuq və xalçaçılıq sənətinin kifayət qədər geniş yayılması müxtəlif növ boyaq maddələrinə olan tələbatın artmasına təkan idi. Hansı ki tələbat Ağsunun boyaqçı ustaları tərəfindən ödənilirdi. Onlar boyaq maddələrinin alınmasında və hazırlanmasında kimyəvi qatışıqlarla yanaşı, boyaq tərkibli bitkilərdən də geniş istifadə edirdilər. Məlumat üçün onu da bildirək ki, Ağsunun dağları da, çölləri də bu növ bitkilərlə çox zəngindir.

Bütün bunlar son olaraq onu deməyə əsas verir ki, Ağsu şəhərinin XVIII əsr Azərbaycan şəhərləri içərisində özünəməxsus yeri və rolu olub. XVIII əsrin II yarısında Şirvanda mütəmadi olaraq baş verən hərbi-siyasi intriqa və toqquşmaların episentri olan Ağsu eyni zamanda həm də bölgənin ən iri alış-veriş mərkəzlərindən biri idi. Tranzit yollar üzərində olduğundan Ağsu həm də Avropa və Şərq ölkələrindən olan tacirlərin dayanacaq nöqtələrindən biri idi. Arxeoloji

qazıntılar zamanı tapılan çoxsaylı Rusiya, İran, Çin və Avropa malları, Ağsuda zərb olunan yerli pullarla yanaşı, Azərbaycanın digər şəhərlərindəki zərboxanalarda kəsilən pulların, habelə Çin, Almaniya və Rusiya pullarının tapılması bunu bir daha təsdiq edir.

Şəhərin ərazisinin böyüklüyü, orada aşkar edilən tikinti və kommunikasiya şəbəkəsinin sıxlığı, tapılan maddi mədəniyyət nümunələrinin çoxluğu, onların forma və çeşid müxtəlifliyi, dekor zənginliyi - bütün bunlar kifayət qədər inkişaf etmiş intensiv şəhər həyatının göstəriciləridir. Dostlarımız və mütəxəssis insanların bir qismi bütün bunları ümumiləşdirilmiş formada “Ağsu möcüzəsi” kimi dəyərləndirir.

Bəli, 1806-cı ildən keçən 104 il ərzində torpağın altında yatan və heç kəsin diqqətini cəlb etməyən orta əsr Ağsu şəhərinin məhəllələri, evləri və ictimai binaları, qala divarları, ayrı-ayrı küçə və meydanları, çoxsaylı istehsalat ocaqları, mürəkkəb və çoxşaxəli su təchizatı və kanalizasiya şəbəkəsinin bir hissəsi artıq üzə çıxarılmışdır. İxtisasca bərpəçi memar olan Milan Politexnik Universitetinin professoru, abidənin konservasiya olunması işində bizimlə birgə çalışan dostumuz Luici Skrinzi bütün bunların məhz “Ağsu möcüzəsi” kimi təqdim olunmasını tövsiyə edir. Biz isə bütün bu xoş rəyləri avans kimi qəbul edərək möcüzənin hələ öndə olduğunu düşünürük. İnanırıq ki, Ağsu tarixinin möcüzə hesab edə biləcək dərəcədə sirləri hələ çoxdur. Orada tədqiqatlar davam etdikcə bu sirlər də tədricən bir-bir açılacaqdır. Bax, əsl möcüzə, Ağsu möcüzəsi onda baş verəcəkdir.

Handicraft: Towns were considered pretty important handicraft centres in last middle ages like in all periods. In other word, handicraft was basic occupation of urban population. Agsu investigations once more confirm that despite rapid development of manufactory production in Europe, handicraftsman still continued its predominant role in urban life in East, including Azerbaijan. The remnants of workshops displayed over different production fields and samples of rich handicraft product create sufficiently stout notion about development level of separate craftsmanship fields. These findings inform main stand of Agsu amongst Shirvan cities for many handicraft types. Professions of dyer, blacksmith, brazier, leather-dresser and weaving, as well as carving on stone developed widely in particular. A lot of production samples produced by Agsu masters were willingly bought in other towns.

Strong development of separate fields of vocation in Agsu was connected in considerable level with removal of many craftsmen families from Shamakhi, Lahij, Basgal, Muju, Ahan, Zarnava and Demirchi, there. Tendency of removal of professional masters to Agsu during power of Haji Muhammadali khan, a native of Zarnava village was particularly strong. Supposedly, Shirvan khan protected them himself. All these naturally caused serious reviving in urban life. Variety of separate product types produced by Agsu masters and harmony of new and old ele-

ments in their form testify existence of rich art traditions of past and their perfection being at times enriched with new tinges there.

One of necessary factors of development of handicraft was presence of rich resources of raw material. For instance, cattle and a flock of sheep bred by population of nation witnessed abundance of woolen, and skin and hide products, while they in turn told weaving, leather-dressing, saddle-making and alike vocation fields had no problem with provision of cheap and qualitative raw material.

Masons and people engaged in stone engraving had no raw material problem. Carts of a horse, bull and bullocks carried stone and sand from Agsu and Girdiman Rivers round the clock. Mine stones of relatively light content were mostly brought from deposits around Mat. Existence of therewith limestone resources in the areas of Gara-maryam bloc, Haftaran and Langabiz plateau with tectonic sections can not be excluded. It is supposed medieval masters were aware of stone deposits in nearby areas and used those resources.

Raw material resources of potter masters were not far, i.e. the areas around Agsu had almost clay resources useful for pottery products in every part of it. Those deposits are now widely used by local residents for the purpose of laying a clay oven and building a hotbed. Rich and high-quality ceramic products found from the town area showed enough broad representation of pottery there. It is true that a great part of findings contained of pottery plates gives information about decline in ceramics production. It mostly concerns unglazed plates. Hastiness and perfunctory observed in preparation and concoct of samples of this kind immediately drew attention as compared with materials of former period. But it can not touch these samples. On the contrary, samples produced in a level of the highest technological demands existed there. We can therein note glazed plates of bowl and plate type were represented sufficiently wide in standards of urban population. Clay of those samples was cleansed attentively from different mixtures; grout was well muddled; the product was prepared with high professionalism in potter machine-tool; it decorated with ornaments specific for the period; it glazed accurately, finally qualitatively concocted.

Dyer profession was particularly vast spread in Agsu. It was unconditionally connected with plenty of local raw-material resources. Sufficient expansion of silk production, weaving and carpet-making in Agsu and surrounded areas was stimulus for increase of demand to various-type paint substances, the demand which was satisfied by dyer masters of Agsu. Along with chemical blends, plants of pigment composition were also used in obtain and preparation of painting substances. Mountains and fields of Agsu were enriched with such kind of plants.

All these substantiate saying that Agsu town had specific place and role among XVIII Azerbaijani towns. Agsu being an epicentre of military political intrigue and conflicts occurred constantly in Shirvan in II half of XVIII century was one of the largest purchase centres of the zone. Agsu was also one of terminus

points of merchants from European and Eastern countries, since it was located on transit roads. Display of numerous Russian, Iranian, Chinese and European products during archaeological excavations, money coined in mints of other cities of Azerbaijan, including Chinese, German and Russian money along with local money coined in Aghsu confirm that once more.

Largeness of the town area, density of construction and communication network found out there, large amount of displayed material cultured samples, variety of their shapes and kind, as well as decorative fertility are indicators of sufficiently developed and intensive urban life. Some friends and specialists value all these like “Aghsu wonder” in a general form.

Estates, houses and public houses, fortress walls, separate streets and squares, numerous manufacture places, a part of complicated and many-field water supply and sewerage network of medieval Aghsu town, which were kept under the ground for 104 years since 1806 and drevvn no attention were displayed. Our friend Luichi Screenzi, restorer architect by speciality and professor of Milan Polytechnical University, who worked jointly with us in conservation work of the monument recommends to introduce all of these like “Aghsu wonder”. We accept these pleasant comments like advance and think however wonder is in future. These secrets will gradually and one by one displayed as far as investigations are continued there. Aghsu wonder, a real wonder will then occur.

Azərbaycan-Avropa əlaqələri (şüşə materiallar əsasında)

Azərbaycanın xanlıqlar dövrü ticarətində şüşə və şüşə məhsullarının mühüm əhəmiyyət daşıdığı aşkar olunmuş arxeoloji materiallardan aydın görünür. Aghsu şəhər yerindəki III və IV qazıntı sahələrindən çoxlu şüşə məhsulları – butulkalar, balonlar, qrafın hissələri, qapaqlar, pəncərə şüşələri və s. aşkar olunub.

Sənətkarlıq məhəlləsi və imkanlı şəxslərə məxsus evlərin aşkar olunduğu ərazilərdə çoxsaylı içki şüşələri və balonların əldə edilməsi imkanlı şəxslərin (əyanlar, varlı sənətkarlar, tacirlər və s.) mətbəxində Avropa istehsalı içkilərin olduğundan xəbər verir. IV qazıntı sahəsində qala divarına yaxın yerdən aşkar olunan kaşı üzərindəki miniatürdə çadır qarşısındakı keyf məclisi səhnəsində

müxtəlif formalı şüşə əşyaların təsviri verilmişdir. Bu cür keyf məclislərinin xan (xüsusilə Hacı Məhəmmədəli xan) sarayına qədər uzandığını mənbələrin də təsdiq etdiyini qeyd etməklə yanaşı, bu şüşələrin şəhərə hücum edən rus zabıtlərinə və ya şəhərdə yaşayan qeyri-müsəlmanlara aid ola biləcəyini də ehtimal etmək mümkündür.

Şüşə butulkalar ölçülərinə və formasına görə fərqlənir. Tünd rəngli şüşə butulkalar dördkünc və dairəvi gövdəyə malik olmalarına, qısa, orta və uzunsov boğazlarına

görə fərqlənirlər. Dördkünc butulkalar qısaboğazlı, dairəvi butulkalar isə uzunboğazlı olurlar.

Uzunboğazlı butulkalardan birinin boğazının hündürlüyü 8 sm-dir. Onun kənara açılmış ağızının diametri daxildən 2 sm, bayırdan isə 4 sm-dir. Orta ölçülü boğaza malik butulkalardan birinin boğazının hündürlüyü 6 sm-dir. Butulkanın ağız hissəsinin düzəldilməsi üçün şüşə çubuqdan istifadə olunmuş, çubuq boğazın yuxarı qurtaracağına dolanmışdır. Səliqəli hazırlanmadığı aydın izlənilir. Butulkanın ağızının diametri 1,7 sm-dir. Çubuğun qalınlığı 0,5 sm-dir. Tünd yaşıl rəngli bu butulkaların gövdələri getdikcə genişlənir, beləliklə də qabın tutumunun artmasına xidmət edirdi.

Uzunboğaz butulkalardan biri ağız hissəsinin genişliyi ilə fərqlənir. Onun ağızının diametri daxildən 4 sm-dir. Şüşənin divarının qalınlığı 0,4 sm-dir. Boğazının hündürlüyü 8 sm-dir. Açıq-yaşıl rəngli bu butulka hələ ki, qazıntı sahəsində az rast gəlinən nümunələrdəndir.

Qısaboğazlı şüşə butulkalar istər IV, istərsə də əvvəlki III qazıntı sahəsində çox rast gəldiyimiz şüşə qab nümunələrindən olub, istehsal yerləri də bəllidir. Belə ki, artıq 3 nümunədə şüşə butulkaların üzərinə istehsal olunduğu yerin adı – “London” damğası vurulduğu qeydə alınmışdır.

XVIII əsrdə İngiltərə, xüsusilə London dünyanın şüşə istehsalı mərkəzlərindən idi. XVII əsrin sonlarında incə və kövrək Venesiya şüşəsi təcridən alıcıların gözündən düşmüş, İngiltərə, Almaniya və Bogemiyada istehsal olunan möhkəm və qalın şüşələr daha çox axtarılmaya başlanmışdı. Londonla yanaşı, Storbric, Bristol, Şeffild və daha bir neçə yerdə şüşə fabrikləri qurulmuşdu. 1745-ci ildə İngiltərədə şüşə vergi qanunu çıxdıqdan sonra şüşə istehsalında bir durğunluq olsa da istehsalı davam etmişdir. Bizim aşkar etdiyimiz bir çox nümunələrdə olduğu kimi, Bristol şüşə fabrikləri bənövşəyi, mavi, yaşıl və ağ saya şüşə istehsalında məşhur olmuşdur.

Qısaboğaz, dördkünc şüşə butulkalardan birinin hündürlüyü 3,2 sm-dir. Onun ağızının diametri 2 sm olub, başqalarına nisbətən darboğazlıdır. Şüşənin divarının qalınlığı 0,2 sm-dir. Ümumilikdə qısaboğaz butulkaların divarı, uzunboğaz butulkaların divarından iki dəfə nazikdir. Qısaboğaz butulkaların digər nümunəsində boğazın hündürlüyü və ağızının daxildən diametri eyni olub, 2,5 sm-dir.

Tapıntılar içərisində iri həcmli butulkalarla yanaşı, kiçik həcmli butulkalara da qazıntı sahəsində tez-tez rast gəlinir. Kiçik həcmli butulkalar uzun və orta ölçülü boğaza, nisbətən geniş gövdəyə malik olub, ağızının formasına görə fərqlənir. Belə butulkalardan birinin salamat qalmış hissədə boğazının hündürlüyü 6 sm, ağızının daxildən diametri 1,7 sm-dir. Düz, uzun boğazlı olan bu şüşə butulkanın ağızının kənarına şüşə məftil keçirilmişdir. Şüşə istehsalçıları

butulkaların ağız hissəsini bir qayda olaraq şüşə məftillə hazırlayırdılar. Səliqəli nümunələrdə bu hissə olunmasa da kobud nümunələrdə aydın seçilir. Maraqlı boğaza malik butulkalardan biri kiçik həcmli olub, ağız hissəsi kənarlara doğru şar formada çıxarılmışdır. Həmin butulkanın salamat qalmış hissəsinin hündürlüyü 6 sm, ağzının daxildən diametri 1,5 sm-dir. Butulkanın divarının qalınlığı 0,2 sm-dir.

Maraqlı şüşə butulka boğazlarından ikisi yivli olması ilə fərqlənir. Orta həcmli bu butulkalar mavi rəngli olub, geniş ağızlıdır. Üzərindəki yivlər nazik (0,08 və 0,1 sm qalınlıqda) çubuqandır və sarınmasının sıxlığına görə fərqlənir. Yivləri sıx sarınmış butulka boğazının salamat qalan hissəsinin hündürlüyü 9,5 sm, ağzının diametri 2 sm-dir. Yivləri nisbətən geniş sarınmış butulka boğazının hündürlüyü 6,5 sm, ağzının diametri 2,3 sm-dir.

Çox maraqlı şüşə butulka boğazlarından biri incə işlənməsi ilə fərqlənir. Onun dar boğazı, geniş ağızı vardır. Uzun boğazının salamat hissəsinin hündürlüyü 10 sm, ağzının diametri 4 sm, boğazının diametri 1,5 sm, divarının qalınlığı 1 sm-dir. Ağız kənara qatlanmış, boğazı boğmalıdır.

IV qazıntı sahəsindən ağ şüşə butulkalardan birinin boğaz hissəsi aşkar olunmuşdur. Butulkanın boğazına üzəri kəsmə naxışlarla bəzədilmiş şüşə lövhəcik yapılmışdır. Şüşə butulkanın salamat qalmış hissəsinin hündürlüyü 4 sm, ağzının diametri 3,6 sm-dir.

Ağsu sakinləri içkilərin saxlanması məqsədilə şüşə balonlardan geniş istifadə etmişlər. Tünd rəngli balonların əsasən oturmaq hissələri tapılmışdır. Onlar dairəvi və dördkünc olmasına görə fərqlənir. Dairəvi oturmaqlı balonların divarları dördkünc balonların divarlarından qalıdır. Oturmaqları qabın yaxşı oturması üçün içəriyə doğru qabarıqdır. Bu həm də başa çatmış işin çox vaxt kobud qalan son mərhələsinin görünməməsi üçündür. Tünd yaşıl rəngli dairəvi balonlardan birinin oturmaq hissəsinin diametri 14 sm, salamat qalmış hissəsinin hündürlüyü 11 sm, divarının qalınlığı 0,8-1 sm-dir.

Ağsuda IV sahənin qazıntıları zamanı aşkar olunmuş daha bir ədəd dördkünc formalı balonun oturmaqlı içəriyə qabarıq olub, diametri 15,5 sm, salamat qalmış hissəsinin hündürlüyü 7,5 sm, divarının qalınlığı oturmaqlı qabında 0,6 sm-dir.

İngiltərədə Georq Ravenskroft adlı şüşə istehsalçısı uzun təcrübələrdən sonra 1676-cı ildə möhkəm şüşə istehsal etməyə başladı. Qurğuşun şüşə adı ilə tanınan bu çox ağır və parlaq şüşə Venesiya şüşəsindən daha duru, kəsilməsi daha asan idi. Kəsmə şəffaf şüşələr XVIII əsrin ikinci yarısında İngiltərə və İrlandiyada çox yayılmış və Avropada geniş bir alıcı kütləsi tapmışdı.

Şəffaf şüşə məmulatı içərisində qrafin qapaqlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Onlardan birinin salamat hissəsinin hündürlüyü 5 sm, diametri alt hissədə 2,8 sm-dir. İncə kəsmə naxışlarla bəzədilmiş, ortadan boğmalı qapaq XVIII əsr

şüşə istehsalının xüsusiyyətlərini özündə daşıyır. Qapaqlardan biri yastı olub, ortasında tutmaq üçün çıxıntısı var. Qapağın diametri 5 sm-dir. Çıxıntısının hündürlüyü 1,5 sm-dir. Bu şəffaf qapağın kiçik qənddan və mürəbbəqabının qapağı olmasını ehtimal etmək olar.

Şəffaf şüşə kuzənin qulpu da XVIII əsrə xas texnologiya ilə hazırlanaraq naxışlanmışdır. Onun hündürlüyü 11 sm, eni 1,5x2 sm, qalınlığı 0,5 sm-dir. İki tərəfdən yastılanmış qulpun ortasında nazik şüşə məftillə qulp boyunca naxış yapılmışdır.

Boş qacalan fimozi
Part of glass vessel

Şəffaf şüşələrdən hazırlanmış şamdanların hissələri bu dövrün dəbdəbəli şəhər həyatından xəbər verir. Xatırladaq ki, Avropa ölkələrində istehsal olunmuş bu tip şamdanlar öz gözəllikləri ilə seçilirdi. Onların üzərində maraqlı yapma işləri görülmüşdür. Şamdanlardan birinə yapma ayaq qoyulmuş, ayaqlara rəngarənglik vermək üçün mavi şüşə çubuq 0,8 sm uzunluğunda kəsilərək şəffaf şüşənin içinə daxil edilmişdir. Bu ayaqlar konusvari əsasla yapışdırılmış, konusun yastı tərəfinə uzun və nisbətən qalın şüşə çubuq keçirilmişdir. Ortadakı çıxıntının alt və üst hissəsinə nazik çubuqdan bəzək yapılmışdır. Şam qoyulan yer sındığından həmin hissənin

forması bəlli deyil. Hündürlüyü 9 sm-dir. Eyni tip şamdanın konusa keçirilən qalın şüşə çubuğu aşkar olunduqdan sonra bu cür Çubuqların içərisinin boş olduğu anlaşıldı. Həmin şamdan fraqmentinin şam qoyulan yeri və konusvari hissəsi çatışmır. Hündürlüyü 5 sm-dir.

Avropada xüsusilə İngiltərə və Fransada istehsal olunan şüşə məmulatının Azərbaycan ərazisinə idxal yollarının biri Osmanlı bazarından keçirdi. Osmanlı təbəəsi olan qeyri-müsəlman tacirlər Balkan yarımadasının müxtəlif şəhərlərinə Avropadan bez, saat, cəvahirat, qızıl işləməli əşyalar, kağız, kürk və s. mallarla yanaşı şüşə məmulatı gətirir, ölkənin içərilərinə tedarük edirdilər.

Avstriya tacirləri Osmanlı bazarlarına Almaniyanın Nürnberq şüşə istehsalı mərkəzlərindən şüşə məmulatı, xüsusilə pəncərə şüşələri gətirirdilər. Ağsu şəhərində 1780-1783-cü illərdə İohann Konrad Kunstmannın adından Nürnberqdə kəsilmiş sikkənin aşkar olunması Nürnberqlə ticarət əlaqələrini göstərir. Ağsu binalarından aşkar olunan pəncərə şüşələrinin də bu sahədə şöhrət qazanmış Nürnberq manufakturalarında istehsal olduğu ehtimal edilir.

Şərq şüşə istehsal mərkəzlərindən Mesopotamiyada ustalar məscid qəndilləri və müxtəlif şüşə əşyaların istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdı. IV qazıntı sahəsində mərkəzi küçəyə bitişik otaqların birindən aşkar olunan tünd göy rəngli burma qolbaq hissəsinin (uzunluğu 5 sm) şərq istehsal üsulu olduğu bütün orta əsr şəhərlərindən məlumdur. Bu cür qolbaqların Yaxın Şərq şüşə istehsalı mərkəzlərindən yayıldığı haqqında rəsmi sənədlərdə məlumatlara rast gəlinir.

Ağsu şəhərində şüşə istehsalı ilə bağlı hələlik hər hansı yazılı məlumat olmadığı kimi, istehsal prosesindən xəbər verən arxeoloji tapıntı da yoxdur. Odur ki, çoxsaylı şüşə məmulatının Şirvan xanlığına əsasən ticarət əlaqələri vasitəsilə daxil olduğu güman edilir.

AZERBAIJANI-EUROPEAN RELATIONS (BASED ON GLASS MATERIALS)

Great importance of glass and glassware in trade of Azerbaijan during khanate period is seen clearly from displayed archaeological materials. Numerous glass products - bottles, tanks, decanters, lids, window-glasses and etc. were discovered from III and IV excavation sites in Aghsu Town.

Obtaining many drinking glasses and tanks in the areas where craftsmanship estate and houses belonged to wealthy people (nobles, rich craftsmen, merchants, etc.) are displayed, informs existence of drinks of European production in their kitchen. A description of various-shape glassware in the ceremony opposite a tent was reflected in miniature over the glazed tile displayed from the place close to fortress wall in IV excavation site. We note that sources confirm extension of such orgy gatherings up to khan's palace (especially Haji Muhammadali khan). Probably these glasses belong to Russian officers storming the town, or non-Moslems living there.

Glass bottles came in size and shape. Dark glass bottles differ for their four-cornered and circular stature, and short, middle and oblongated neck. Four-cornered bottles are short-necked, while circular ones are long-necked.

Height of neck of one short-necked bottle is 8 centimeter. Diameter of its aside open is 2 centimeter inward and 4 centimeter outward. Height of the neck of bottle having mid size neck is 6 centimeter. Glass stick was used for making open of the bottle, and the stick was twined about upper end of the neck. Its inaccurate elaboration is seen clearly. The diameter of the bottle open is 1, 7 centimeter inward. Thickness of the strick is 0, 5 centimeter. Statures of these dark-green bottles are gradually broadened, thus I served increase of the plate capacity.

One of long-neck bottles differ for boradness of its open. Diameter of its open is 4 cenimeter internally. Thickness of the glass wall is 0,4 centimeter and height of its neck is 8 centimeter. Fair green bottle is of few encountered samples in the excavation site.

Short-necked bottles are glass container samples we faced most in both IV and III excavation sites and their production places are known. So, it was fixed that the name of place of its production - "London" brand was stamped over glass bottles in three examples already.

England, expecially London was a center of glass production of the world in XVIII century. Delicate and frail Venetian glass was gradually lacked interest of

purchasers in late XVII century; solid and thick glasses produced in England, Germany and Bohemia were mostly desirable. Glass factories were established in Stonebridge, Bristol, Sheffield and some other places parallel with London. After adoption of law on glass tax in England in 1745, despite stagnation in glass production its manufacture continued. Like in many samples we displayed, Bristol glass factories were well-known for production of violet, blue, green and white plain glass.

Height of one of shorth-necked and four-cornered glass bottles is 3,2 centimeter.

The diameter of its open is 2 centimeter arc I more short-necked than others. Thickness of glass wall is 0, 2 centimeter. The wall of short-necked bottles is twice thinner than the wall of long-necked in general. The height of neck and diameter of its open are the saw inward in other sample of short-necked bottles and is 2,5 centimeter.

Along with large bottles, little bottles are mostly encountered in the excavation site amongst the findings. Little bottles have long and middle-size neck a wider frame, and the shape of its open. Height of neck of one bottle in its safe part is 6 centimeter and diameter of its open inward is 1,7 centimeter. Glass lead is worn on the edge of the open of glass bottle having straight and long neck. Glass producers prepared the open of the bottles by a glass lead as a rule. It is seen clearly in crude samples since it's not felt in accurate samples. One of bottles is little and having interesting neck and its open went out towards edges as a balloon. Height of safe part of the bottle is 6 centimeter, diameter of its open inward is 1,5 centimeter. The thickness of the bottle wall is 0,2 centimeter.

Two of necks of interesting glass bot. ties differ for their fretworks. Medium size bottles are blue and large open. Fretworks (diameter is 0,08 and 0,1 centimeter) are of thin sticks over it differ for density of wind around. Height of safe part of the bottle neck fretworks of which densely wended around is 9,5 centimeter, the diameter of the open is 2 centimeter. Height of of safe part of the bottle neck, fretworks of which relatively widely muffled is 6,5 centimeter and the diameter open is 2,3 centimeter.

One of opens of the most interesting glass bottles differs from its fine trimming. It has a narrow neck and wide open. Height of safe part of its long neck is 10 centimeter, open diameter is 4 centimeter, neck diameter is 1,5 centimeter, the thickness of the wall is 1 centimeter. Its open was wrapped towards edge and neck is twist-stemmed.

Neck of one of white glass bottles was displayed from IV excavation site. Glass plate decorated with shear ornaments on the top was done the bottle's neck. Height of safe part of glass bottle is 4 centimeter, open diameter is 3,6 centimeter.

Glass tanks were widely used by Agsu residents with the purpose to keep drinks. Base pieces of dark tanks were primarily found and differ for being circular

and four-cornered. The walls of circular tanks with a bottom are thicker than the walls of four-cornered tanks. Their base is distinct towards inside in order plates' well fitting. It is also mostly for hiding coarse last stage of completed work. Diameter of base of one of dark-green circular tanks is 14 cm, height of safe part is 11 cm, thickness of the wall is 0, 8-1 cm.

Base of the tank of one more four-cornered form displayed during excavations of IV site in Agsu is distinct towards inside; its diameter is 15,5 cm, height of its safe part is 7,5 cm, and thickness of its wall is 0,6 cm in base.

George Ravenscroft, a glassmaker in England started to produce flint glass in 1676 after long experiences. This heaviest and bright glass known by lead glass was more limpid than Venetian glass and of easier shear. Shear limpid glasses were widely spread in England and Ireland in second half of XVIII century and found a vast customer mass in Europe.

Decanter lids were especially noted amongst limpid glass products. Height of safe part of one of them is 5 centimeter, diameter is 2,8 centimeter in bottom. A lid ruffled from the middle and decorated with delicate patterns reflects features of XVIII glass peculiarities. One oft he lids is flat flat and has a projection to hold. Diameter of the lid is 5 centimeter. Height of its projection is 1,5 centimeter. This crystalline lid is intended to be a lid of small sugarbowl and jam bowl.

Handle of limpid glass pitcher prepared due to XVIII century technology and patterned. Its height is 11 cm, width 1,5x2 cm, density 0,5 cm. Ornament was modelled along the handle by thin glass wire in its middle flattened fom two sides.

Pieces of candlestick, prepared from limpid glasses reflect pompous urban life of this period. To recall, this kind of candlesticks, produced in European countries were known for their grace. Interesting stick work was done over them. Stick feet was put on one of the candlesticks and blue glass stick traversed 0,8 cm length into the glass to give colourfullness to feet. These feet were pasted on conoid basis; and long and thicker glass stick was worn on flat part of the cone. Decoration of thin stick was arranged in bottom and upper parts of the projection. The shape is not known, since the place where candle is put broken and has 9-centimeter length. It was defined that inside of such sticks were empty after display of a thick glass stick of the same candlestick, worn on the cone. Candle part of that candlestick fragment and conoid lacked and its height is 5-centimeter.

One of import ways of glass product, produced in Europe, especially England and France into Azerbaijan's area had traversed through Ottoman market. Non-Moslem merchants, subjects of Ottoman bring glass product to different cities of Balkan Peninsula from Europe along with coarse calico, clock, jewellery, gold-trimming things, sheet, sheepskincoat; and laid in the country inside.

Austrian merchants brought glass product, especially window-glasses to Osmanly markets from glass production centres of Nurnberg, Germany. Display of the coin minted in Nurnberg by the name of Kunst-mann, Johann Conrad in 1780-

1783 years in Agsu town shows trade relations with Nuremberg. It is supposed that window-glasses found from Agsu buildings are produced in Nurnberg manufactories gaining reputation in this field.

Masters were specialized on production of mosque chandeliers and various glass things in Mesopotamia, centre of glass production of east. Eastern production mode of dark blue twisted bangle (5-centimeter length) displayed from one of rooms adjacent to central street in IV excavation site is known from the whole medieval cities. Information about spread of such bangles from glass production centres of Near East is come across in official documents.

There is no any written information about glass production and archaeological finding about industrial process in Agsu. Thus, supposedly numerous glass products entered Shirvan khanate through trade relations.

Ağsuda sikkə zərbi və pul tədavülü

Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının orta əsr Ağsu şəhər yerində, IV qazıntı sahəsində apardığı arxeoloji tədqiqatlar zamanı mədəni təbəqədən dəfinə və tək halda 288 nüsxə mis və gümüş sikkə aşkara çıxarılmışdır. Əldə edilən sikkələr laboratoriya şəraitində kimyəvi üsul ilə təmizlənmiş, qruplara bölünərək tədqiqata cəlb edilmişdir.

Araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, mis sikkələrin əksəriyyəti Şamaxı zərbxanasının istehsalı olan mis fuluslardır. Bu sikkələr tərəfimizdən bir neçə tipə bölünmüşdür.

Birinci tip sikkələr ənənəvi dairəvi formada olub, diametri 18-23 mm, çəkisi 27-35 qr ölçü ilə zərb edilib. Sikkənin aversində (üzü) nöqtəvari və düzxətli çərçivənin daxilində nəbati naxışlarla əhatələnmiş, əyri qılınc təsvir edilib. Sikkənin reversində (tərs üzü) nöqtəvari və düzxətli çərçivənin daxilində, iki sətirlik ərəb xətti ilə yazı verilib: “Şamaxı/zərb”. Sikkələr anonim zərb edilib, üzərində zərb tarixi və hökumdarın adı verilməyib. Mis fulus fikrimizcə XVIII əsrin əvvəllərində zərb edilmişdir. Belə ki, XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövləti dərin sosial-siyasi və iqtisadi böhranla üzləşmişdir. Uzun sürən Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində zəifləmiş Səfəvi dövləti, daxili çəkişmələr, yerlərdə üsyanlar, əfqan, rus təcavüzü ilə daha da dərin böhrana düşmüşdür. İş o yerə gəlib çatmışdır ki, 1722-ci ildə əfqanlar İsfahana hücum edərək Səfəvi hökumdarı Sultan Hüseyni (1694-1722-ci illər) ailəsi və hökumət adamları ilə birlikdə əsir aldılar. Sultan Hüseynin oğlu II Təhmasib (1722-1731-ci illər) İsfahandan qaçaraq, Astrabada gələrək özünü şah elan etdi. Yeni şah sərkərdəsi Nadir xan Əfşarın köməkliyi ilə əfqanlara, osmanlılara və ruslara qarşı uğurlu mübarizəyə başladı.

Lakin bir qədər sonra Nadir xanın artan nüfuzundan qorxuya düşən şah onunla mübarizəyə başladı və nəticədə 1731-ci ildə Nadir xan tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Nadir onun az yaşlı oğlu III Abbası (1731-1736-cı illərdə) taxta çıxararaq, özünü şahın vəkili elan etdi. Faktiki olaraq bütün hakimiyyət Nadir xanın əlində cəmləşdi. Nadir xan osmanlıları və rusları Azərbaycandan qovub çıxartdı, Şirvanda, Dağıstanda, Muğanda, Təbrizdə və Xorasanda baş vermiş üsyanları yatırdı.

1736-cı ilin mart ayında Nadir xan (1736-1747-ci illər) Suqovuşanda (Muğan) özünü şah elan etdi və beləliklə Səfəvilər dövlətinin varlığına son qoyuldu.

Nadir şah qısa bir müddətdə Səfəvilər dövlətinin tarixi sərhədləri çərçivəsində mərkəzləşmiş dövlət qura bildi. O üsyanları qətiyyətlə yatıraraq, bəylərbəyliyin sistemini ləğv edib, Azərbaycana vahid vilayət şəklində birləşdirdi və qardaşı İbrahim xanı bura hakim təyin etdi. Vilayətin mərkəzi Təbriz şəhəri oldu. Daxildə yaranmış sabitlikdən istifadə edən Nadirşah 1737-1739-cu illərdə Mərkəzi Asiyə və Hindistana yürüş etdi.

1747-ci ildə sui-qəsd nəticəsində Nadir şah qətlə yetirildi. Onun ölümü ilə yaratmış olduğu imperiya dağıldı. Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycanda feodal dağılıqlığı yenidən vüsət aldı. Ölkədə kiçik feodal dövlətlər, xanlıqlar yarandı.

Nadirin ölümündən sonra yaranmış xanlıqlardan biri də, Şirvan xanlığı idi. Şirvan xanlığının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri, burada iki hakimiyyətliliyin mövcud olması idi. Belə ki, Köhnə Şamaxıda Xançobanlı Allahverdi bəy Sərkərin oğlanları Məhəmməd Səid xan və Ağası xan qardaşları, Yeni Şamaxıda (Ağsuda) sərdar Hacı Məhəmmədəli xan Zərnavalı xanlıq edirdi.

Əldə edilən numizmatik materiallar əsasında məlum olur ki, hər iki hakimlər öz sikkələrini Şamaxı zərbxanası adı ilə, anonim zərb edirdilər.

İkinci tip mis fuluslar dairəvi formaya məlik, diametri 20-23 mm, çəkisi 4-4,5 qr olan, aversində (üzündə) tovuzquşu, xoruz, reversində (tərs üzündə) "Şamaxı/zərb" sözü verilən sikkələrdir. Bir sıra numizmatların fikrincə sikkənin üzərində tovuzquşu, xoruz və s. quş təsvirləri qədim türklərin 12 illik heyvani təqviminə əsasən edilmişdir.

Yuxarıda qeyd edilən quş təsvirləri bu təqvimin xoruz ili ilə bağlıdır. Yəni adı çəkilən sikkələr xoruz ilində zərb edilmişlər.

Üçüncü tip sikkələr uzunsov formaya malik, diametri 17-29 mm, çəkisi 4,5-6,9 qr, aversində (üzü) iki düzxətli və nöqtəvari çərçivənin daxilində nəbati

naxışlarla əhatələn-Həzrət Əlinin məşhur “Zülfüqar” qılıncının təsviri verilən fuluslardır. Sikkənin reversində (tərs üzündə) nöqtəvari və düzxətli çərçivənin daxilində “Şamaxı/zərb” sözü verilib. Bu tip sikkələr Yeni Şamaxı yəni Ağsu zərbxanasında zərb edilmişdir. Belə ki, sünnü məzhəbli Sərkər oğlanlarından fərqli olaraq Ağsu hakimi Hacı Məhəmmədəli xan şia idi və bu səbəbdən onun sikkəsində Zülfüqar təsvir edilmişdir.

Dördüncü tip sikkələr dördkünc uzunsov formaya malikdilər. Onların diametrinin orta ölçüləri 15-34 mm, çəkisi 14-16,5 qr-dır. Sikkənin aversində (üzündə) nəbati naxışlarla əhatə edilmiş “Zülfüqar” təsvir edilib. Fulusun reversində (tərs üzündə) nəbati naxışlarla ətələnmiş “Fulus” sözü zərb edilib. Bu sikkələrdə anonim, üzərində zərbxana, zərb ili verilmədən kəsilib. Misin tərkibində dəmirin faizi yüksək olduğundan sikkə paslanmağa meyillidir. Bir sıra sikkələrin üzərində damğalara da rast gəlinir. Bu damğalar “Lahic”, “Məhəmməd” sözlərindən ibarətdir. Lahic damğasının sikkələrin üzərinə vurulması onların Lahicli ustalar tərəfindən, ola bilsin ki, Lahicdə zərb edilməsi və ya damğalanması ilə bağlıdır. “Məhəmməd” damğası isə Ağsu hakimi Məhəmmədəli xanın imzası ola bilər. Bu xüsusiyyət ehtiyatlı siyasət aparən bir sıra Azərbaycan xanlarına da aiddir. Hətta Kərim xan Zənd öz sikkələrinə öz adını çox mənə kəsb edən “Ya Kərim” formasında zərb etdirirdi. Ağa Məhəmməd xan Qacarın erkən sikkələrində “Məhəmməd” sözünə rast gəlinir. Bu tip sikkələr Gəncə, Şamaxı zərbxanalarında kəsilmişdir.

Aşkar edilmiş mis sikkələr arasında ağır çəkili “qazıbəyi”lərə də rast gəlinir. Kartuşunun formasına görə bu sikkələr tərəfimizdən bir neçə tipə bölünmüşdür.

Bu sikkə nominalı Şirvanşah Fərrux Yasərin oğlu Qazı bəyin adı ilə bağlıdır. Belə ki, ilk dəfə ağır çəkili mis sikkələr onun tərəfindən zərb edilmişdir. Sonralar bu sikkə nominalı Şirvanşahlar dövlətinin pul sistemindən Səfəvilər dövlətinin pul sistemində daxil olmuşdur. I Şah Abbasın (1586-1629-cu illər) pul islahatı nəticəsində Səfəvilər dövlətinin zərbxanaları qızıl və gümüş abbasi, mahmudi, şahi, bisti və mis qazıbəyi zərb edirdilər. Bu sikkə nominalı Nadir şahın hakimiyyəti dövründə və xanlıqlar dövründə pul dövriyəsində tədavüldə olmuşdur.

Birinci tip “qazıbəyi”lər diametri 26-27 mm, çəkisi 16-17,5 qr-dır. Sikkənin aversində (üzündə) nöqtəvari və düzxətli çərçivənin daxilində üzü sağa, hərəkətdə olan döyüş fili təsvir edilib. Filin üzərində əlində əsa tutmuş insan təsviri var. Bu tip sikkələr Nadir şahın Hindistana yürüşündən sonra Azərbaycanın bir sıra zərbxanaları tərəfindən kəsilməyə başladı. Sikkənin reversində nöqtəvari düzxətli çərçivənin daxilində “Zərb/fulus” sözləri zərb edilib.

İkinci tip “qazıbəyi”lər dairəvi formaya malik, diametri 25-27 mm, çəkisi 16-17 qr olan, aversində (üzündə) iki balıq təsviri verilmiş sikkədir. Sikkənin reversində (tərs üzündə) nöqtəvari düzxətli çərçivənin daxilində “Zərb/fulus” sözləri zərb edilib. Sikkə anonim zərb edilib, üzərində hökmdarın adı, zərb ili və

zərxbana verilməyib. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi sikkənin üzərində verilən təsvir onun qədim türk təqvimi ilə “balıq” ilində zərb edilməsi ilə əlaqədardır.

Üçüncü tip “Qazıbəy”ilərin aversində (üzündə) Şirvanşahlar dövlətinin simvolu, üzü sola baxan şir, onun beli istiqamətində doğan günəş təsvir verilib. Numizmat alim Əli Rəcəblinin fikrincə bu simvol ilk dəfə Səlcuq hökmdarı Keyxosrovun sikkələrində rast gəlinir. Sikkənin diametri 20-23 mm, çəkisi 8-9 qr təşkil edir. Pulun reversində, nöqtəvari və düzxətli çərçivənin daxilində “Zərb/fulus” sözləri zərb edilib.

Dördüncü qazıntı sahəsində aparılan qazıntılar zamanı aşkar edilmiş ən qədim pul nümunəsi, atabəy Məhəmməd Cahən Pəhləvanın (1175-1189-cu illər) adından kəsilmiş mis sikkədir. Sikkə çox sürtüldüyündən üzərindəki yazılar oxunmur. Yalnız sikkənin reversində yay-ox təsviri aydın görünür.

Onu da qeyd edək ki, adı çəkilən dövrdə Yaxın Şərqi gümüş böhranı bürüdüyündən, gümüş pulları mis sikkələr əvəz edirdi. Mis sikkələr iki tiplə zərb edilirdi.

I tip mis sikkələr gümüş pulları əvəz edirdi. Onlar iri ölçülü, düzgün zərblə, üzərlərinə “Sim” (gümüş) və ya “dirhəm” zərb edilməklə kəsilirdi. Bu tip sikkələr məcburi kursla gümüş sikkələri əvəz edirdilər.

II tip mis sikkələr düzgün olmayan zərblə, formasız zərb edilirdi. Bu sikkələr fulus kimi dövr edirdi. Pul dövriyyəsinə qızılın gümüşə nisbəti 1-10 və ya 1-15-ə nisbətində, gümüşün misə nisbəti 1-60 idi.

Mis dirhəmlərin dövriyyəsi Atabəylər və Şirvanşahlar dövlətlərində Azərbaycanın moqollar tərəfindən işğalına qədər davam etmişdir. Hülakülər dövründə pul islahatı nəticəsində mis dirhəmlər, yüksək əyarlı gümüş dirhəmlərlə əvəz edilmişdir.

Tədqiqatlar zamanı Pənahabadda (Şuşa) zərb edilmiş mis sikkə də tapılmışdır. Sikkənin aversində Qarabağ xanı Pənah xanım tuğrası, reversində “Pənahabad” sözü zərb edilib. Aşkar edilmiş sikkə xanlıqlar dövründə Qarabağ və Şirvan xanlıqları arasında olan ticarət əlaqələrindən xəbər verir.

Maraq doğuracaq tapıntılardan biri də Almaniyada İohann Konrad Kunstmannın adından 1783-cü ildə zərb edilmiş mis sikkədir. Sikkənin çəkisi 0,7 qr, diametri 19 mm-dir.

Qazıntı sahəsində gümüş və mis rus sikkələri də aşkara çıxarılmışdır. Sikkələr II Yekaterina və I Pavelə aid rubl və kopeykalardan ibarətdir.

Rus sikkələri ilə yanaşı V qazıntı sahəsində gürcü mis sikkələri də, aşkara çıxarılmışdır. Bu tip sikkələr 1783-cü ildə Gürcü carı II İrakli və rus çariçası II Yekaterina arasında bağlanan Georgiyevsk müqaviləsindən sonra Gürcüstan zərxbanalarında zərb edilmiş, gürcü-rus pullarıdır. Aşkar edilmiş sikkə materialının

analizi nəticəsində qeyd etmək olar ki, IV qazıntı sahəsində tapılmış ən erkən sikkə XII - əsrdə atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan tərəfindən zərb edilmiş mis fulusdur, ən gec sikkə 1812-ci ildə zərb edilmiş rus kopeyasıdır.

MINTING OF COINS AND MONEY TURNOVER IN AGSU

288 instances of copper and silver coins as single and treasure form were displayed from a cultured layer during archaeological investigations carried out in the excavation site in Medieval Agsu Town in the Agsu Archaeological Expedition. The obtained coins were cleaned chemically in laboratory condition and involved in investigation being subdivided into groups.

It became known during the investigations that majority of copper coins is copper fulus, a production of Shamakhi mint. These coins were divided into several types by us

The first type coins were in a traditionally round form and minted by its 18-23 mm diameter and 27-35 gram capacity. A dent sword covered with plant ornaments inside the spot like and rectilinear frame was portrayed on obverse (right side) of the coin. Two-line Arabian script "Shamakhi/zarb" was depicted interior spot like and rectilinear frame on reverse (back side) of the coin. The coins were anonymously minted and the date of minting and the ruler's name were not shown on it. Copper fulus was minted at the beginning of XVIII century, in our opinion. Thus Safavi State faced deep social political and economic crisis in early XVIII century. Safavi State weakened as a result of long-term Safavi-Osmanly wars, fell into the deepest crisis through internal conflicts, riots in the sites, as well as Afghanistan and Russian aggression. It led to the situation that Afghans attacked Isfahan in 1722 and captivated Safavi ruler Sultan Hussein (1694-1722) together with his family and government representatives. Son of Sultan Hussein, II Tahmasib (1722-1731) escaped from Isfahan and declared himself a shah in Astrabad. New warlord of shah, Nadir Khan successfully struggled against Afghans, Osmanly and Russian troops via Afshar's help. But after a while, shah scared of growing influence of Nadir Khan started a fight against him. Following that, he was estranged from the power by Nadir Khan in 1731. Nadir Khan brought his underage son, III Abbas (1731-1736) to the throne and announced himself an advocate of the shah. The whole power was in fact focused in Nadir Khan's hands. Nadir Khan drove out Osmanly and Russian troops of Azerbaijan and suppressed uprisings occurred in Shirvan, Dagestan, Mugan, Tabriz and Khorasan.

Nadir Khan (1736-1747) declared himself a shah in Sugovushan (Mugan) in March, 1736. Thus existence of Safavi State terminated.

Nadir Khan afforded to establish a central state within historical borders of Safavi State for a short time. He resolutely suppressed the riots, abolished "beylerbey" system, united Azerbaijan as a common province and appointed his

brother Ibrahim khan a ruler. Tabriz City was announced the centre of the province. Enjoying stability occurred in internal part, Nadir shah attacked Central Asia and India in 1737-1739.

Nadir shah was assassinated in 1747. The empire created by him was demolished with his death. Feudal disorderliness again covered a large scope in Azerbaijan after Nadir shah's death. Small feudal states and khanates were established in the country.

One of the khanates created after Nadir shah's death included Shirvan khanate. One of specific features of Shirvan khanate was presence of diarchy there. Thus, sons of Khanchobanli Allahverdi bey Serkar, Muhammad Said khan and Agasi khan ruled in Kohne Shamakhi (Old Shamakhi), while vicegerent Haji Muhammadali khan from Zarnava ruled Yeni Shamakhi (New Shamakhi) (Agsu).

It becomes known on the basis of the obtained numismatic materials that both rulers minted their coins anonymously with the name of Shamakhi mint.

The second type copper fulus are round, 20-23 mm diameter, 4-4,5 gram weight coins which have "peacock", "cock" word on averse (right side) and "Shamakhi/mint" words on reverse (back side). According to numerous numismatists, peacock, cock and other bird descriptions over the coin are connected with 12-year bestial calendar of ancient Turks. The abovementioned bird descriptions are associated with cock year of the calendar, i.e. noted coins were minted during the year of cock.

Third type coins are oblongated, 17-29 mm diameter and 4,5-6,9 gram weight fulus having portrayal of famous "Zulfugar" sword of Hazrat Ali covered with plant ornaments inside two rectilineal and spot like frames on averse (right side). Word "Shamakhi/mint" was written inside spot like and rectilineal frame on reverse (back side) of the coin. Such kind of coins were struck in Yeni Shamakhi, i.e. Agsu mint. Thus, Agsu governor Haji Muhammadali khan was shiah distinctive from Serkar sons of sunnite faith, therefore "Zulfugar" was depicted on his coin.

Fourth type of coins have four-cornered and oblongated form. Medium size of their diameter is 15-34, weight is 14-16,5 gram. "Zulfugar" covered with sugar-plum ornaments was depicted on averse (right side) of the coin. But the word "fulus" covered with sugar-plum ornaments was minted on reverse (back side) of Fulus. These coins were minted anonymously without the name and date of minting. The coin is inclined to rust because of high percentage of iron within copper. Stamps are encountered over some coins. These stamps consist of "Lahij" and "Muhammad" words. Lahij stamp's struck over the coins is connected with minting or stamping of theirs, probably by Lahij masters. "Muhammad" stamp can be signature of Aqsu ruler Muhammadali khan. The peculiarity touches numerous Azerbaijani khans' pursuing wary policy. Karim khan Zand minted his name on his coins as "Ya Karim" form assuming great importance. Word "Muhammad" is

come across in early coins of Aga Muhammad Khan Gajar. This type of coins were struck in Ganga and Shamakhi mints.

Heavy-weight "gazibeyi" was encountered amongst displayed copper coins. We divided these coins into some types for the form of cartouches.

Nominal of this coin is connected with the name of son of Shirvanshah Farrukh Yaser, Gazi bey. So, heavy-weight copper coins were primarily minted by him. Later nominal of this coin entered money system of Safavi State from money system of Shirvanshah State. As a result of money reform of I Shah Abbas (1586-1629), mintings of Safavi State coined golden and silver abbasi (twenty-copeck piece), mahmudi, shahi (five-copeck), bisti (twenty-copeck) and copper gazibeyi. This coin nominal was in money turnover during rule of Nadir Shah and Khanates.

Diameter of the first type "gazibey" is 26-27 mm, weight is 16-17, 5 gram. A battle elephant being in a moving position and towards right side was described inside spot like and rectilinear frame on avers (right side) of the coin. There is a human image holding a hand-stick in his hand on the elephant. Such type of coins started to be minted by some mints of Azerbaijan after attack of Nadir Shah to India. "Zarb/fulus" words were coined interior spot like and rectilinear frame on reverse (back side) of the coin.

Second type "gazibey" is a round form coin having description of two fish on avers (right side) and diameter of 25-27 mm, weight of 16-17 gram. "Zarb/fulus" words were coined interior spot like and rectilinear frame on reverse (back side) of the coin. The coin was minted anonymously without the name of ruler and mint, and date of minting. As it was mentioned above, description over the coin is associated with its minting during the year of fish of Turkish calendar.

A description of a lion looking left, which is considered a symbol of Shirvanshah State, and the sun rising on its waist were reflected on avers (right side) of the third type "gazibey". Numismatic scientist Ali Rajably considers that this symbol is encountered primarily in coins of Saljug ruler Keykhosrov. Diameter of the coin is 20-23 mm, weight is 8-9 gram. "Zarb/fulus" words were coined interior spot like and rectilinear frame on reverse (back side) of the coin.

The most ancient money sample displayed during excavations carried out in the fourth excavation site is copper coin minted by the name of atabey (member of Atabey state) Muhammad Jahan Pahlavan (1175-1189). The writings on the coins are not readable because of its rubbing. Bow and arrow description is clearly seen only in reverse of the coin.

To note, silver money was substituted by copper coins, since Near East was covered by silver crisis in the noted period. Copper coins were minted in two types.

I type copper coins were placed by silver money. They were struck by large and proper mint by coining "Sim" (silver) or "dirham" over them. Silver coins were replaced by this type coins through obligatory course.

II type copper coins were minted shapeless with an improper mint. These coins circulated as fulus. Correlation of gold to silver is 1-10 or 1-15, silver to copper is 1-60 in money turnover.

Circulation of copper dirham continued till occupation of Azerbaijan by Mongolians in Atabey and Shirvanshah States. Copper dirhams were substituted with high-calibre silver dirhams as a consequence of money reform during Hulaki period.

Copper coin minted in Panahabad (Shusha) was found during the investigations. Tugra of Garabag khan, Panah khan was minted on averse of the coin, the word "Panahabad" on its reverse. The displayed coin reflects trade relations between Garabagh and Shirvan khanates during the rule of khanates.

One of remarkable findings is a copper coin minted on behalf of Iohann Konrad Kunstmann in Germany in 1783. Weight of the coin is 0,7 gram, diameter is 19 mm.

Silver and copper Russia coins were discovered in the excavation site. The coins contained of rouble and copecks concerned II Ekaterina and I Pavel.

Georgian copper coins were displayed in V excavation site along with Russian coins. Such coins are Georgian-Russian money, struck in Georgian mints after Georgiyevsk treaty signed between Georgian tsar II Irakli and Russian tsar II Ekaterina in 1783. It should be noted as a result of analyze of displayed coin material that the earliest coin found in IV excavation site is copper fulus minted by atabey Muhammad Jahan Pahlavan in XII century. However, the last coin is Russian copeck-kopeyka minted in 1812.

Ağsu tapıntıları və onların etnoqrafik paralelləri

Tariximizin müəyyən dövrləri maddi mədəniyyət elementlərinin köməyi ilə araşdırılmış, bu nümunələr tarixin yaddaşına, dilinə çevrilərək öz sözünü söyləmişlər. Hər bir maddi mədəniyyət elementi bu və ya digər xalqın sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni və ideoloji tarixini, eyni zamanda etnogenezini öyrənməklə mühüm mənbə rolu oynamağa qadirdir.

Bu vaxta qədər XVIII əsr Azərbaycan etnoqrafiyasının öyrənilməsi üçün ayrı-ayrı səyyahların yol qeydlərinə, mənəvi mədəniyyət nümunələrinə (miniatürlər, aşiq və şairlərin yaradıcılığı, dastanlar və s.), muzey materiallarına və bir sıra yazılı mənbələrə müraciət olunurdu. Ağsuda aparılan tədqiqatlar bu dövr etnoqrafiyamızın öyrənilməsi, həmçinin bir sıra muzey materiallarının əhatəli tədqiqi üçün zəngin baza rolu oynayacaqdır.

Böyük təkamül yolu keçən ayrı-ayrı maddi mədəniyyət elementləri bəşər tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq təbii-coğrafi şəraitin, dövrün sosial-siyasi xarakterinin və etnik xüsusiyyətlərinin təsiri ilə formalaşmışdır. Tarixdən Ağsu şəhərinin də dövrün sosial-siyasi xarakterinə uyğun olaraq yarandığı məlumdur.

Orta əsrlərdə nəinki Azərbaycanda, ümumiyyətlə, bütün şərqdə salınan şəhərlərdə hökmdarlar, hakimlər möhkəm divarlarla əhatə olunmuş “narınqala”, “ərək”, “içqala”, “içərişəhər” adlanan hissədə, yaşayırdılar. Adətən karvansaralar, bazar və mərkəzi meydan narınqala ətrafında yerləşir, sənətkar məhəllələri isə onun ətrafı boyunca, bəzən karvansaraların birinci mərtəbələrində sıralanırdı.

Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının III və IV sahədə apardığı qazıntılar nəticəsində əldə etdiyi maddi mədəniyyət nümunələri şəhərin topoqrafiyası haqqında tam fikir söyləmək imkanı verməsə də (bu barədə yalnız arxeoloji qazıntılar tam başa çatdıqdan sonra qəti fikir söyləmək mümkündür) abidənin bu hissəsinin bayır şəhər və ya şəhristan olduğunu söyləməyə əsas verir. Elmi ədəbiyyatdan məlum olduğu kimi şəhristan sənətkar və tacir dükənləri ilə yanaşı yaşayış evləri də yerləşirdi. Çünki sənətkarların əksəriyyəti evinin və ya həyətinin bir hissəsini dükən (emalatxana) kimi istifadə edirdi. Şəhristan mürəkkəb və qarışıq küçə şəbəkəsinə malik olub müxtəlif biçimli və formalı sektorlara bölünürdü. III səhnin tapıntıları bu fikri tamamilə təsdiq edir. Sahənin ümumi mənzərəsi burada yaşayış evləri ilə yanaşı, sənətkar dükənlərinin və ya emalatxanalarının olduğunu aydın şəkildə göstərir.

Tədqiqatçılar hesab edirdilər ki, evlərin yaranmasında “ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti, inşaat materialları müəyyənədiçi rol oynamışdır”. Tikinti qalıqlarından görüldüyü kimi Ağsuda evlərin inşasında əsas material kimi çaydaşından istifadə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi Şirvanda bölgə üçün xarakterik olan “şirvani” və “salyani” ev tipi geniş yayılmışdı. Şirvan düzü üçün salyani ev daha xarakterik olmuşdur.

Elmi ədəbiyyatda Şirvan düzündə evlərin 80-90 sm hündürlükdə bünövrə üzərində tikildiyi qeyd olunur. Etnoqraf Arif Mustafayevin yazdığına görə bu, bir tərəfdən rütubətin qarşısını alır, digər tərəfdən isə evin daxili fəzası üçün “yelkən” şəraiti yaratmaqla yayda bürkünü azaldırdı. Çiy kərpicdən tikilən evlərdə divarların rütubət çəkməsinin qarşısını almaq məqsədilə də onların tavanı daşdan qoyulurdu. Bu tikinti ənənəsi Şirvanda bu günədək qalmaqdadır. Arxeoloji qazıntı ərazisindəki evlərin bünövrəsi 70-80 sm, divarın qalınlığı 90 sm olmaqla elmi ədəbiyyatda qeyd olunan ölçü ilə uyğun gəlir. Divarın belə qalın olması antiseysmik məqsəd daşımaqla evlərin təhlükəsizliyinə hesablanırdı.

Şirvan bölgəsi seysmik ərazi olduğundan burada evlərdə 4-5 hörgü sırasında bir ağac qurşaq (kətil) verilirdi. IV sahədən ağac qurşaqların aşkarlanması təbii olub bölgə evləri üçün xarakterikdir.

Şirvanın aran kəndləri üçün evlərin dam örtüyünün baliqbeli formasında olması xarakterik idi. Arif Mustafayevin fikrincə aran kəndlərinin inşaat materialı imkanları belə dam formasının meydana gəlməsində həlledici rol oynamışdır. Baliqbeli formasında düzəldilən evlərin damı qarğı ilə döşənərək üstündən nazik torpaq qatı tökülürdü. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş tapıntılarda xeyli qarğı izlərinin aşkarlanması sübut edir ki, evlərin belinin örtülməsində qarğıdan istifadə olunmuşdur. Yağış sularından və atmosfer çöküntülərindən mühafizəsini təmin etmək üçün evin damı xüsusi alətlə döyülüb bərkidilirdi. Buna xalq arasında “dam daşı”, “damdöyən”, “diyirqoz” deyilirdi. Arxeoloji qazıntı ərazisindən dam daşının əldə olunması bu fikri təsdiq edərək Ağsu ərazisindəki evlərin xeyli qisminin dam örtüyünün torpaqdan ibarət olduğunu əsaslandırır. Dam daşı adətən qaya daşından silindrik formada yonulub hazırlanır. Baş hissələrinin hər iki tərəfinə qulp keçirilərək fırlatmaqla hərəkətə gətirilirdi. Qulplar ağacdan hazırlanırdı. Bunun üçün ağacın şivrlək çubuqları kəsilir, qabığı soyularaq odda ütülürdü. Ucu dairəvi formada qatlanan qatlanan mıxlanırdı. Həmi dairəvi hissə dam daşının qulp üçün nəzərdə tutulmuş çuxıntısına keçirilərək onu hərəkətə gətirir.

Arxeoloji qazıntı ərazisində açılan evlərə diqqət yetirdikdə onların demək olar ki, əksəriyyətinin birotlaqlı olduğu aydınlaşır. Bu da dövrün ev tiplərinin başlıca məişət xüsusiyyətindən irəli gələrək bütün Azərbaycan üçün xarakterik idi. Vaxtilə Şirvanda müşahidələr aparmış N.Dubrovin və V.Leqkobitov Şirvan evləri haqqında məlumat verərək yazırdılar ki, “Evlər əksər hallarda çox böyük ailə və əmlak yerləşə bilən tək otaqdan ibarət olur”.

Şəhərlərdə təşəkkül tapmış əsas sənət dükənləri, misgər, qalayçı, dəmirçi, zərgər, nəqqaş, daşyonan, həkkak, duluşçu, geyim elementləri hazırlayan dərzi, kürkcü, papaqçı, başmaqçı, yəhər dəsti hazırlayan qaltaqçı, sərrac, dabbaq, toxuculuq sənəti ilə məşğul olan boyaqçı, siləçi, şərbaf, şalhaf, bəzzaz, ağacışləmə sənəti ilə məşğul olan xarrat, dülgər, rəngsaz, tarbənd, silahsaz və sairələrindən ibarət idi. İri şəhərlər üçün (mənbələr Ağsu şəhərinin ərazisi ən böyük şəhərlərindən biri olduğunu göstərir) sənət dükənlərinin gur insan axınının olduğu karvansaralarda yerləşməsi səciyyəvi hal idi. M. Çulkov 1785-ci ildə çap etdirdiyi əsərində Şamaxıda 20-dən çox karvansaranın olduğunu yazırdı. Əgər bu dövərdə Ağsunun Şirvan xanlığının mərkəz şəhəri olduğunu nəzərə alsaq qeyd olunan

karvansaraların çox hissəsinin burada yerləşdiyini söyləmək olar. Bu fakt karvansaralarda yerləşən sənət dükənləri haqqında təxmini təsəvvür yaratmaq imkanı verir. Arxeoloji qazıntılar zamanı rast gəlinən şaklar, əmək alətləri, hazır məmulat nümunələri sənət dükənlərinin varlığından xəbər verən qiymətli maddi mədəniyyət abidələridir. Bütün bunlar bizə deməyə əsas verir ki, burada qaynar sənət həyatı yaşanmışdır.

IV sahədə aparılan arxeoloji qazıntılar belə bir

nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, yaşayış evlərində ağac materialdan geniş istifadə olunmuşdur. Bildiyimiz kimi Şirvanın sıx və zəngin meşə örtüyünə malik olması ağacdən inşaat materialı kimi istifadə üçün əsaslı zəmin yaradırdı. Məsələn, dəmir əşyalardan bəziləri iki ağac parçasını bir-birinə bəndləmək üçün istifadə edilirdi. Bu cür əşyalar dəmirçilər tərəfindən istidöymə yolu ilə hazırlanırdı. Taxta parçaları üst-üstə qoyulduqdan sonra bəhs olunan törpü birləşmiş taxtanın bir tərəfinə qoyulur, digər tərəfdən isə ucları qatlanaraq taxtaları bir-birinə pərçimləyir və bununla da onların kipliyini təmin edir.

Arxeoloji qazıntılar XVIII əsr evlərində taxta döşəmədən istifadə olunduğu haqqında heç bir dəlil vermədiyinə görə iri həcmli mıxlardan darvazaların hazırlanmasında istifadə olunduğunu söyləyə bilərik. IV qazıntı sahəsindəki 2, 2b, 3c və 4a kvadrlarından tapılan mıxlar 7-12 sm uzunluğundadır. Papaqlarının diametrləri də müxtəlif olub ən böyüyü 3 sm-ə yaxındır. Belə mıxlarla qalın ağac tirlərinin mıxlanması şübhəsizdir. Damların belində və darvazaların asılmasında belə tirlərdən geniş istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanda geniş yayılmış təsərrüfat tikililərindən biri olan təndirxanalara demək olar ki, əksər həyətlərdə rast gəlmək mümkün idi. Arif Mehdiyevin yazdığına görə təndirlərdən həm də evlərin qızdırılmasında geniş istifadə edilmişdir. Bu məqsədlə təndir evin içində, dəhlizində qoyulur, onda çörək, xörək bişirilir, eyni zamanda evlər qızdırılırdı. Demək, təndir təkcə təsərrüfat tikilisi kimi yox, həm də evlərin istilik vasitəsi olmuşdur. Ham III, həm də IV sahədəki təsərrüfat tikililəri arasında təndirlərin çoxluq təşkil etməsi də buna misal ola bilər. Bu onu göstərir ki, XVIII əsrdə Ağsu şəhər yerində evlərin qızdırılmasında təndirlərdən də geniş istifadə olunmuşdur. Arxeoloji materiallardan da görüldüyü kimi evlərin qızdırılması məqsədilə istifadə olunan təndirlər nisbətən kiçik ölçüdə olurdu.

Təndirlər təsərrüfat tikilisi kimi istifadə olunduqda onun üzərində 4 dirəkdən ibarət çardaq qurulurdu. Aşkar edilən təndirlərin yanındakı ağac çürüntüsünün qalıqları həmin ərazidə təndirxananın olduğunu təsdiqləyir. Elmi ədəbiyyatda müxtəlif növ təndirlər qeydə alınmışdır: daş təndir, döymə təndir, badlı təndir (yeraltı və yerüstü) və kərpic təndir. Ağsu şəhər yerində isə 3 tip təndir müşahidə olunur: 1) döymə təndir, 2) badlı təndir, 3) saxsı təndir.

Uzun əsrlərin şahidi olan təndirlərin ilk nümunəsi hələ eneolit dövründə təşəkkül tapmış döymə təndirlərdir. Sonrakı dövrlərdə də bu təndirlərdən istifadə edildiyi haqqında məlumatlar vardır. Ağsu tapıntıları bir daha sübut edir ki, döymə təndirlər əsrlər boyu xalqın istifadəsində olmuşdur. Etnoqrafik materiallar döymə təndirlərin maldar elatların məişətində bu günədək istifadə olunduğunu təsdiqləyir. Müşahidələr göstərir ki, döymə təndiri ərsəyə gətirmək üçün münasib yerdə quyu qazılır, quyu su ilə doldurulur, su tamam çəkiləndən sonra divar daşla döyülüb bərkidilir. Başqa bir üsuldə isə qazılmış quyunun divarlarına kül və duz qarışıqlı su səpilərək döyülüb bərkidilir. Beləliklə, döyülmüş torpaq sıxılıb bərkiyir, içərisində

od qalanaraq bişirilirdi. Bu tip təndirlər külbəsiz olurdu. IV sahədəki təndirlərdən biri bu tip təndirlərə aiddir. Təndirin oturacağına diametri 70 sm, qalınlığı 0,6 sm-dir. Təndirin külbəsi yoxdur.

Azərbaycanda ən geniş yayılmış təndir növü olan badlı təndirlər hələ tunc dövründən bəllidir. Bu təndirlər bütün orta əsrlər dövrü boyunca istifadə olunmuş və bu günədək öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Görünür, digər təndirlərlə müqayisədə asan və ucuz başa gəlməsi bu təndirlərin uzun əsrlər boyunca yaşamasına təminat vermişdir.

Badlı təndirlər xalq arasında “təndir torpağı”, “sarı torpaq” adlanan torpaqdan hazırlanır. Empirik biliklər sisteminə söykənən, nəsil-dən-nəslə ötürülən təndirin hazırlanma prosesi ev peşəsi səciyyəsi daşıyaraq adətən qadınlar tərəfindən icra olunurdu. Bir qayda olaraq təndiri hazırlamaq üçün torpaq, doğranmış saman, keçi qəzili və ya at yalının tükü, bəzən bişmiş kərpic ovuntusundan ibarət tərkibdə palçıq tutulur. Hazır palçıqın acıdılması üçün üstü palaz, keçə və başqa qalın bir materialla örtülür. Bir neçə gün ərzində palçıqın acıdılması prosesi davam etdirilir. Təxminən 3-4 gündən sonra hamar bir yerdə acımış palçıqdan badlar tutulur. Badlar əvvəlcədən təyin olunmuş dairə boyunca düzülür. Yaş palçıqın ağırlığını və sürüşkənliyini nəzərə alaraq badların növbəti sıraları tədricən formalaşdırılır. Çünki üst-üstə yığılan badlar bir-birinə ağırlıq salaraq sürüşkənlik yarada bilər. Badlar qurduqca yastı daşla döyülüb bərkidilir, növbəti bad sırası düzülürdü. Badlı təndirlərin hasilə gəlməsi təxminən bir həftəyə qədər vaxt aparırdı. Əsrlərin ənənəsini özündə mühafizə edib saxlayan belə təndir nümunələrindən Ağsu sakinləri də istifadə etmişlər.

Etnoqrafik ədəbiyyatda qeydə alındığı kimi təndirlə çala arasında qalan boşluğa peyinlə qarışdırılmış palçıq və xırda daşlar doldurularaq sıxılırdı. Bu həm nəmliyin qarşısını alır, həm də istiliyin təndirdə uzun müddət qalmasını təmin edir. Ağsu qazıntılar zamanı qeydə alınan təndirlərin əksəriyyətində isə bu məqsədlə

çay daşları ilə yanaşı, saxsı qırıntılarından da geniş istifadə edilmişdir. Elmi ədəbiyyatda hələlik qeydə alınmamış bu cəhəti lokal xüsusiyyət kimi göstərmək olar. Bu texnoloji ənənənin varisliyinin hansı bölgədə qorunduğunu araşdırmaq isə elmi cəhətdən maraqlı ola bilərdi.

Arxeoloji qazıntılar ərazisində rast gəlinən III təndir tipi saxsı təndirdir. Belə təndirlər gil qabları bişirmək üçün nəzərdə tutulmuş təndirlərdə bişirilərək hazırlanır.

Etnoqrafik ədəbiyyatdan məlum olduğu kimi dulus kürələrindən biri də təndir formalı kürələrdir. Belə kürələrdə nisbətən iri məmulatlar bişirilirdi. Bişirmə texnologiyası digər dulus kürəsi olan dəmlə eyni olub bilavasitə odda bişirilirdi. Təndirdə məmulat odun ilə əhatə olunurdu, yəni odda bişirilirdi. Bizə elə gəlir ki, IV qazıntı sahəsindəki V kvadrata daxil olan iri həcmli təndir məhz bu məqsəd üçün nəzərdə tutulmuş təndirdir.

Darvazalarda istifadə olunan cəftələr, həncamalar və qıfillar da bələdçi rolunu oynayaraq Ağsu sakinlərinin taxta darvazalardan geniş istifadə etdiklərini söyləməyə imkan verir. Cəftələr müxtəlif forma və quruluşa malik olub dəmirdən hazırlanmışdır. 4-cü kvadratdan tapılan cəftə və halqalar taxta qapıya məxsus olmaqla tapıldığı ərazidə belə bir qapının olmasını göstərir. Cəftənin qarmaqlı tərəfi qapının üstünə vurulur, qarşı tərəfə isə qıfıl keçirmək üçün dəyişən olan başqa bir hissə vurulur. Cəftənin ortasında açırımı olan uzunsov halqası həmin qıfıl bağına keçirilir və qıfıl da öz növbəsində qıfıl sağının dəyişindən keçirilərkən bağlanırdı. Qıfıl bağlanmasına ehtiyac olmayan qapılar isə sadəcə olaraq qarmaqla bağlanırdı. 6a kvadratından əldə olunan qarmaqlardan çox güman ki, təsərrüfat tikililərinə aid qapıların bağlanmasında istifadə olunmuşdur.

Qıfıl bağlamaq üçün başqa bir vasitə midvardır. Midvar da eyni qayda ilə qapının hər iki tərəfinə vurulur, qıfıl bağlamaq üçün hər iki tərəfə halqalar keçirilirdi. Ərazidən xeyli miqdarda midvarın tapılması sübut edir ki, ondan inşaat materialı kimi geniş istifadə olunmuşdur. Onun praktik əhəmiyyəti və istifadə təyinatı o qədər çoxşaxəli olmuşdur ki, bu günə qədər əksər dağ kəndlərində hələ də istifadədən çıxmamışdır. Etnoqrafik müşahidələr Şamaxının Dəmirçi, Qaleybuğurd, Dədəgünəş, Zarat, İsmayılının Lahıc, Basqal, Ağsunun Ülgüc və s. kəndlərində midvardan hələ də istifadə edildiyini sübut edir.

Midvar iki üsulda hazırlanırdı. Birinci üsulda isti döymə yolu ilə ucları bir-birinə birləşdirildikdən sonra çarxlanaraq itiləşdirilirdi. İkinci üsulda isə midvarların ucları birləşdirilmir, pəncərə və ya qapı dirəyinə vurulduqdan sonra dirəyin digər tərəfinə çıxan ucları qatlanır, bununla da daha etibarlı dayanıqlığa malik olurdu. IV sahənin 3-cü kvadratından əldə olunan həncamalar buna misal ola bilər.

4a kvadratından əldə olunan halqalar qapı cəftəsinə (midvara) taxılaraq qıfıl bağlamaq üçün istifadə olunmuşdur. Belə halqalardan daha çox evlərdə uşaq nənəsi asılmasında istifadə olunurdu. Belə ki, midvar evin dam çardağının tirinə vurulur, nəninin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hər bir midvardan iki ədəd iri həcmli halqa asılırdı. Nənni ipləri bu halqalara bağlanırdı. IV sahədən aşkarlanan belə halqanın diametri 5 sm olmaqla ağır çəkili yüklər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Arxeoloji qazıntılardan əldə olunan qıfillar oksidləşərək öz əzəli formasını itirdiyindən onların yerli istehsal məhsulu olub-olmadığını söyləmək mümkün deyildir. IV sahədə 2c, 4c və 8-ci kvadratlardan tapılan üç ədəd qıfıl əsasında

yalnız onu demək olar ki, əhali şəhəri tərk edərkən bəlkə də qayıtmaq ümidi ilə qapılara qıfıl vurmuşdur. Daha maraqlı tapıntılardan biri də darvazaların bədii tərtibatı məqsədilə istifadə olunan bəzək nümunəsidir. Bildiyimiz kimi taxta darvazalarda taqqılbab və bəzəklərə xüsusi diqqət verilirdi. IV sahənin 5a kvadratından tapılan əşya darvazaların bəzədilməsində istifadə olunmuşdur. Kənarları lentşəkili, mərkəzi hissəsi isə oval formalıdır. Tən ortada dəşik açılmışdır. İlk baxışda bilərziyə bənzəyən bu hissələri diaqonal şəkildə üst-üstə yığdıqda 6 guşəli ulduz əmələ gəlir ki, bu da darvaza bəzəyindən başqa bir şey ola bilməz. 6 guşəli ulduz təsviri Şərq aləmində geniş yayılmışdır. Buna Süleyman möhürü də deyilir.

Xalq yaşayış evlərinin daxili sahmanı ailənin maddi imkanlarının real təzahürü idi. Hər bir evin daxili interyerində camaxatanın (yük yerinin) olması ən mühüm məişət elementlərindən biri idi. Xüsusi divar açırmalarından istifadə etməklə yaradılan camaxatanlar evin ölçüsünə uyğun 2 və ya 3 ədəd olmaqla qapı ilə üzbəüz divarda yerləşdirilirdi. Əsasən yorğan-döşək, işlənməyən xalça-gəbə, bayır-bacaq paltarları, hətta ailədəki qızların cehizi sandığa yığılaraq camaxatanlara qoyulurdu. Camaxatanlardan yeri gəldikcə ərzaq saxlamaq üçün də istifadə olunurdu. Camaxatanların qarşısı ailənin imkanından asılı olaraq ipək və ya pambıq parçalardan hazırlanmış, bəzən güləbətin və zərəndaz tikmələrlə bəzədilmiş pərdələrlə tutulurdu. Etnoqraf Fəzail Vəliyevin yazdığına görə Şirvan bölgəsində gəlinin cehizləri arasında camaxatan pərdələrinin olması vacib sayılırdı. Ona görə də toydan xeyli əvvəl oğlan evinin yük yerlərinin ölçüsü götürülərək ona müvafiq pərdələr tikilər, baş tərəfinə rəngbərəng parçalardan qıyqac bükülmüş pərdəbaşlığı tutulardı. Etnoqrafik müşahidələr sübut edir imkanlı ailələrdə belə pərdəbaşlığına güləbətin qotazlar dataxılıdı. Güləbətin tel və ipək saplarla ipək saplarla toxunan bu qotazlar ipək qaytan vasitəsilə pərdəyə əlavə olunurdu.

Güləbətin tellər qızıl, gümüş, bürünc və misdən həddə adlanan alət vasitəsilə çəkinirdi (güləbətin telin çəkilməsi çarpaz tellərinin əldə olunması üsulu ilə eynidir. Sadəcə olaraq güləbətin tellər həddənin daha kiçik gözlərindən keçirilir). Onun üzərinə ipək sap sarınır ki, bu da güləbətin adlanırdı. Qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş güləbətin hissəsinin pərdə qotazı olduğunu hesab edirik. IV sahədən aşkarlanan misdən çəkilmiş güləbətin tel, ipək sap və toxunuşu başa çatmamış məmulat bölgədə güləbətin tikmənin intişar tapdığı haqqındakı məlumatları təsdiqləyir.

Eyni funksiyamı yerinə yetirən digər bir məişət elementi taxçadır. Taxçalar cəmaxatandan yalnız ölçüsünə görə fərqlənirdi. Camaxatanların ölçüsü təxminən eni 1-1,3 m, hündürlüyü 1,45 m, divardakı dərinliyi isə 60-70 sm, taxçanın ölçüsü isə hündürlüyü 1,40 m, eni 80 sm, divardakı dərinliyi isə 25-30 sm olaraq qoyulurdu. Ağsunun XVIII əsrə aid evlərinin demək olar ki, hamısında bu tip elementlərə rast gəlmək mümkündür.

Evlərin qızdırılması bütün dövrlərdən ən aktual problemlərdən olmuşdur. Naxçıvan və Abşeron bölgəsi ilə yanaş, Şirvanda da evləri isitmə vasitəsi kimi kürsülərdən geniş istifadə olunurdu. Qış aylarında istifadə edilən bu məişət elementi döşəmə üzərində qazılmış dayaz çaladan ibarət idi. Çalanın üzərinə alçaq kətill qoyulur, onun üzərinə isə kürsü yorğanı” adlanan xüsusi yorğan salınırdı. Ailə üzvləri kürsünün ətrafında oturaraq ayağını yorğanın altına salırdı.

Həm III, həm də IV qazıntı sahəsində aşkar olunmuş evlərin içərisində belə ocaq yerlərinin izləri qalmaqdadır. Evlərin qızdırılması məqsədilə gil kürələrdən də geniş istifadə edilirdi. Ağsu qazıntıları zamanı aşkar olunmuş çoxsaylı kürələr buna əyani sübut ola bilər. Evlərdə bəzi hallarda kürsü kürəsi) yanaşı xörək kürəsindən də istifadə edilmişdir.

Tarixi inkişaf prosesində istehsalın təkmilləşməsi nəticəsində istilik vasitəsinin daha təkmil nümunələri meydana gəlsə də ondan yalnız kübar cəmiyyətə aid şəhər evlərində istifadə olunurdu. Bu istilik vasitəsi tuncdan hazırlanmış manqallar idi. Dekorativ bəzək ünsürlərinə malik olan bu manqallar tökmə üsulu ilə hazırlanır və daha çox tranzit ticarəti vasitəsilə Azərbaycana gətirilirdi. Arxeoloji qazıntılar əldə olunan çuğun manqal qalığı artıq XVIII əsrdə, bəlkə də ondan da əvvəl Şirvanda bu tip istilik vasitələrindən istifadə olunduğunu sübut edir. Manqalın quruluşu mümkün olmasa da müfəssəl məlumat vermək hissəsinin hündürlüyünün 12 sm olması əsasında deyər bilərik ki, manqal çox da böyük həcmə malik olmamışdır. Belə manqallar adətən 8 ayaq və bu ayaqları birləşdirən tökmə üsulu ilə hazırlanmış 12 lövhədən ibarət olur. Lövhələr bir-birinə halqalar vasitəsilə birləşdirilirdi. Manqalın ortasında dəmirdən hazırlanmış içlik yerləşdirilərək içinə közərdilmiş kömür tökülürdü. Manqal ya kürsünün altına qoyulur, ya da ailə üzvləri sadəcə evin ortasına qoyulan manqalın ətrafına toplaşır. Manqalda közdən daha çox istilik almaq üçün onu ara-sıra maşa ilə eşirdilər. Xalq arasında tez-tez işlədilər “Hər kəs közü öz qabağına eşir” məsəli də öz mənasını ailə məişətinə dair bu elementdən götürmüşdür.

Arxeoloji qazıntılardan əldə olunan çuğun qalıblərdə dekorativ manqalların istehsalında istifadə olduğunu güman edilir. Qalıblərin forması və ölçüsü manqalların yan hissələrinə uyğun gəlir. Bu isə bizə məişətimizə geniş daxil olmuş çuğun manqalların yerli istehsal məxsus olduğunu, xüsusən də Ağsu şəhərində istehsal olunduğunu söyləmək imkanı verir. Doğrudan da manqallar ağır çəkiyə malik olduğundan onun dəmir yollarının olmadığı bir dövrdə, XVIII əsrdə karvan ticarəti vasitəsilə Azərbaycana gətirilməsi ağılabatan ola bilməzdi. Məhz bu baxımdan tapıntının çox böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Demək manqallar yerli istehsal məxsus olmaqla əhalinin ona olan tələbatını ödəmişdir.

Keçmiş məişətdə geniş yayılmış istilik vasitələrindən biri də buxarılar idi. Buxarılar kürsülərlə müqayisədə daha praktik əhəmiyyətə malik idi. Kürsülərdən fərqli olaraq buxarılarda həm qızınmaq, həm də xörək hazırlamaq mümkün idi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, şirvanlıların (həmçinin qarabağlıların) dilində

işlənən “xörəyi asdım”, “qəfədanı üstünə asdım” ifadəsi buxarılarla bağlı yaranmışdır. Çünki buxarıda xörək hazırlamaq üçün qazan bu məqsədlə nəzərdə tutulmuş xüsusi haçadan və ya zəncirdən asılırdı (ola bilsin ki, təndirlərdə də bu üsuldən istifadə edilib). Arxeoloji qazıntılar ərazisindəki buxarı qalıqları XVIII əsrdə Ağsu şəhər sakinlərinin ocaq yeri, təndir, kürə, manqal kimi istilik vasitələri ilə yanaşı buxarılardan da geniş istifadə etdiyini düşünməyə əsas verir.

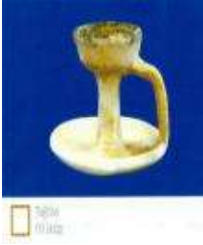
Əksər evlərdə buxarı kəllə divarın ortasında yerləşdirilirdi. Bəzən evlərin plan quruluşundan asılı olaraq otağın künclərində açılmış buxarılarla da rast gəlinirdi. IV qazıntı sahəsində açılan evlərin künc hissəsində ocaq yerinin olması da bu fikri təsdiq edə bilər.

Evlərin işıqlandırma vasitələri də etnoqrafik baxımdan maraqlı doğuran məsələlərdəndir. Evlərin işıqlandırılmasında tarixən müxtəlif vasitələrdən - orta ocağından, ucu alovlu köşəvədən, məşəllərdən istifadə olunurdu. Tarixi inkişafın sonrakı gedişində məişətə neftlə yanan çıraqlar daxil olmağa başladı. Artıq VII-VIII əsrlərdən etibarən saxsıdan hazırlanmış, elmi ədəbiyyatda “durna çırağı” adı ilə tanınan neft çıraqları meydana çıxdı. Əfsanəyə görə dumalar yolu azarkən bu çıraqlarla onlara bələdçilik edilmiş, guya ona görə də bu çıraqlara belə ad verilmişdir. Əslində isə çırağın itehsal texnologiyası onun zoomorf, durna boğazına bənzər formada hazırlanmasını tələb etmiş və bu xüsusda onlar formasına uyğun olaraq durna çırağı adlanmışdır. Durna çıraqlarının aşağı borusu və ya boğazı fitil qoymaq, yuxarı borusu isə neft tökmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Arxeoloji qazıntılardan xeyli miqdarda saxsı çırağın əldə olunması (inv. № 16, 66, 75, 105, 144, 197, 254, 277, 282, 287, 319 və s.) göstərir ki, uzun əsrlər boyunca bu çıraqlar məişətdə digər işıqlandırma vasitələri ilə müqayisədə üstün yer tutmuş və XVIII əsrdə də bu mövqeyi qoruyub saxlamışdır. Hətta misin məişətə geniş daxil olması da onu sıxışdırıb aradan çıxara bilməmişdir. Durna çıraqlarının məişətdəki üstün mövqeyi XIX əsrin ortalarına qədər, yəni şüşədən, misdən, tənəkədən hazırlanmış yerli və xarici istehsal məhsul çıraqların Azərbaycana gətirilməsindən davam etmişdir. Bununla belə durna çıraqları tamamilə sıxışdırılmamış, XX əsrin əvvəllərinə, elektrik lampasının tətbiqinə qədər xalqın istifadəsində olmuşdur.

Məişətdə geniş yayılmasa da mis şamdanlar da işıqlandırma vasitəsi kimi özünəməxsus yer tutmuşdur. Müxtəlif forma və quruluşa malik olan mis şamdanlardan orta əsrlər boyunca istifadə olunmuşdur. IV sahədən əldə olunan mis şamdan sadə quruluşa malik olub oturmaq kasası və onun mərkəzinə lehmlənmiş şamdandan ibarətdir. Şamdanın oturacağına diametri 10 sm, hündürlüyü 6 sm-dir. Belə şamdanlardan XX əsrin əvvəllərinə qədər məişətdə istifadə olunmuşdur.

Digər bir çıraç nümunəsi isə misdən hazırlanmaqla üzərində döymə üsulu ilə arpayə bənzər naxış elementi tərtiblənmişdir. Ağız hissəsindəki dilikli köbə əsas hissəyə lehimlə birləşdirilmişdir. Məmulatın yalnız qırıntıları qaldığından onun çıraç və ya qəndil hissəsi olduğunu müəyyən etmək çətindir. Hər halda materiallar XVII əsr Ağsu şəhəri ərazisində yaşayan əhalinin istifadə etdiyi işıqlandırma vasitələri, eyni zamanda sənət istehsalı ilə bağlı müəyyən təsəvvür yaratmaq imkanı verir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik tarixi ərzində olduqca zəngin sənət irsi yaratmış, empirik biliklər və vərdislər hesabına onları təkmilləşdirilmiş, bir çoxlarını ənənələr hesabına nəsil-dən-nəslə keçirərək dövrümüzə qədər gətirib çatdırmışdır. XIX əsrin sonlarına qədər mövcud olmuş yüzdən çox ev peşəsi və sənət növləri həm xalqın özünün daxili tələbatını (maddi, mənəvi və məişət ehtiyaclarını) ödəmiş, həm də əmtəəlik məhsula çevrilərək bir çox xarici və daxili bazarlara çıxarılmışdır. Bu sənət növlərinin əksəriyyəti Şirvan tarixi-etnoqrafik bölgəsində geniş yayılmış, həm özünün sənətkarlıq məhsulları,

həm də bu peşələrin səriştəli ustaları və davamçıları ilə şöhrətlənmişdir. Çoxsaylı ədəbiyyat materialları belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, Azərbaycan Respublikasının Şirvan bölgəsi müstəqil tarixi-coğrafi-inzibati ərazi və ayrıca tarixi-etnoqrafik bölgə kimi öz spesifikasiyası və sənətkarlıq növlərinin müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edərək etnoqrafik bölgələrimiz içərisində özünəməxsus yer tutmuşdur. Burada sosial-iqtisadi, mədəni-tarixi və təbii-coğrafi amillərin qarşılıqlı təması, biri digərini tamamlaması nəticəsində Ümumazərbaycan sənətkarlıq mədəniyyətinin məhəlli bir variantı yaranmış, zaman-zaman təkamül tərzində keçirərək özünün lokal xüsusiyyətləri, texnologiyası ilə fərqlənmişdir.

Şəhərlər sənətkarlığın inkişafında daim amillərdən biri olmuşdur. Tacirlərin və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksək olan hissəsinin şəhərlərdə toplanması sənətkarların şəhərlərə axınını şərtləndirmişdir. Şamaxının bütün orta əsrlər boyunca gur-gur guruldayan qaynar ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olduğunu nəzərə alsaq, Ağsu yaradılarkən bu ab-havanın da əhali ilə birlikdə oraya köçməsi şübhəsizdir.

Şirvanda geniş intişar tapmış sənət sahələrindən biri metalışləmə sənəti olmuşdur. Elmi ədəbiyyatdan məlum olduğu kimi bölgədə dəmirçilik, misgərlik, zərgərlik əsas metalışləmə sənəti sahələri kimi yüksək zirvəyə qalxmışdı. Yerli sənətkarların istehsal etdiyi misgərlik, zərgərlik sənəti nümunələri dünya muzeylərinin bəzəyinə çevrilmişdir. Şirvanın Lahıc kəndi nəinki Azərbaycanın, Cənubi Qafqazın misgərlik sənətinə liderlik edirdi. Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının arxeoloji qazıntılardan əldə etdiyi sənətkarlıq nümunələrinin

əksəriyyətinin Lahic sənətkarları tərəfindən hazırlandığına şübhə yoxdur. Hətta misdən hazırlanmış zərgərlik məmulatlarının da məhz Lahic sənətkarları tərəfindən istehsal edildiyini söyləmək olar.

Bölgədə atın əsas nəqliyyat vasitəsi olması burada sərraclıq və nalbəndlik sənətinin də inkişafını şərtləndirmişdir. Ağsu qazıntıları zamanı tapılmış bəzi metal əşyalar sərraclıq sənəti nümunələri hesab edilə bilər. Sərraclıq sənətində halqalardan atın yüyəninin, sinəbəndinin formalaşdırılmasını təmin etmək, həmçinin yəhər qaltağına qancığa bağlarını bənd etmək məqsədilə istifadə olunurdu. Buna görə də sərracın əlinin altında digər ləvazimatlarla yanaşı dəmirçilərdə sifariş yolu ilə hazırlanmış müxtəlif ölçülü halqalar olmalı idi. 3a kvadratından tapılan dəmir halqalar yəhər qaltağına bəndlənən qancığa bağları üçün nəzərdə tutulmuş halqalardır.

Yəhəri hasilə gətirmək üçün digər bir ləvazimat toqqa və törpülərdir. Atın belində yəhərin möhkəm dayanmasını təmin etmək məqsədilə tapqır, quşqun və sinəbənddən istifadə edilirdi. Yəhərin hər iki tərəfində, arxa və qabaq hissədə bunları bağlamaq üçün ucunda toqqa olan xüsusi qayıqlar tikilir. Tapqır atın qarnının altından keçirilərək yəhərin sağ və soluna, quşqun yəhərin arxa hissəsinin sağ və sol tərəfindən atın quyruğuna, sinəbənd isə üç hissədən ibarət olmaqla bir hissə atın qabaq qıçlarının arasından keçirilərək qarnının altında tapqıra və boynunun hər iki tərəfindən keçməklə yəhərin qabaq hissəsində qaltağa toqqa vasitəsilə bağlanır. Tapqır və yüyən hissələrinin lazım gəldikdə böyüdülməz kiçildilməsi üçün törpüdən istifadə olunurdu. Bütün bu hissələr dəmirçixanalarda sifariş yolu ilə hazırlanırdı. IV sahənin 3, 3a və 4c kvadratından tapılan toqqa və törpülərin yəhər əsləhələrinə aid olduğunu söyləmək mümkündür. Eyni kvadratdan həmin ləvazimatlarla birlikdə əldə olunmuş dəmir qırıq bu ərazidə vaxtilə sərrac dükanının mövcud olduğunu əsaslandırmaq üçün tutarlı dəlil rolu oynayaraq qənaətimizi dəqiqləşdirə bilər.

Metalişləmə sənətinin zərgərlik, misgərlik sahələrindən fərqli olaraq nalbəndlik sənəti həm kənd, həm də şəhər sənətkarlığına məxsus bir sənət sahəsi idi. Kənd yaşayış məntəqələrində nalbəndlik sənəti ilə dəmirçi ustalar məşğul olurdularsa şəhərlərdə nalbəndlər müstəqil fəaliyyət göstərərək adətən karvansara və bazar meydanı ətrafında yerləşirdilər. Hələlik arxeoloji qazıntılardan nalbəndlik sənəti ilə bağlı cüzi material əldə olunsada bu materialların onların tapıldığı 2b kvadratında nalbənd dükanının olduğunu söyləməyə əsas verir. Etnoqrafik tədqiqatlar Azərbaycanda yerli (buna

“Asiya nalları” da deyilirdi) və Avropa tipli at nallarından istifadə edildiyini göstərir. Yerli ustalar tərəfindən hazırlanan Asiya tipli nal bütöv olub, atın ayağının dırnağını bütünlüklə tuturdu. Belə nalların dairəsi boyunca açılan dəşiklər onu atın dırnağına xüsusi mıxlar vasitəsilə bərkitməyə imkan verirdi. XIX əsrin 70-ci illərinə kimi yerli əhali belə bütöv yastı at nallarına üstünlük verirdi. Çünki bu nalın bir çox müsbət keyfiyyətləri onun yayılmasını xeyli sürətləndirmişdir. Belə ki, bu cür nal atın dırnaqlarını bütövlükdə tutur, oraya zədəverici əşya və xırda daşların təsir etməsinə mane olur, atın dırnağının sərbəst inkişafına imkan verirdi. Bu nalı atın dırnağına elə bərkidirlər ki, oraya hava və sudan başqa heç nə keçə bilmirdi. Avropa nallarından bu nalların bir fərqləndirici xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, bu cür nalların mismarlarından hər biri dayaq rolu oynayaraq (adətən belə mıxlar hər nala 7-8 ədəd olmaqla vurulur) atın buzlu-sürüşkən yollarda hərəkətinə əlverişli şərait yaradır. Adətən atı nallayarkən sənətkar nalbəndlər iri başlıqlı mıxlardan (buna “papaqlı kora” deyilirdi) istifadə edirdilər. 24 ədəd mıx, 4 ədəd nal bir “ifçin” adlanırdı. Yəni bir atın dəsti idi. Yumşaq dəmirdən hazırlanmış belə yerli mıxlar başlıq tərəfdən enli, uca doğru getdikcə nazıqlaşan formada düzəldilirdi. Nalı dırnağa bərkidən zaman bu mıxların baş hissəsini qırmır, sadəcə olaraq bir əl burub yerində saxlayırdılar. Bu mıxların ucları da dayaq vəzifəsini gördürdü və atı sürüşməyə qoymurdu. Arxeoloji qazıntılardan əldə olunan mıxların bir hissəsi nalbəndlik sənətində istifadə olunan mıxlardır.

Sonralar Rusiya manufaktura və kapitalist sənayesinin istehsal etdiyi ucuz nal nümunələri kütləvi surətdə Azərbaycana gətirildiyindən yerli nalları sıxışdırıb aradan çıxarmış, hətta nal istehsalı ilə məşğul olan emalatxanaları da tənəzzülə uğratmışdı. Avropa tipli nallar isə, bir qayda olaraq, aypara şəklində (qövsvəri) düzəldilir, ayparanın qurtaracağında dayaq rolu oynayan dəmir barmaqlar (hər tərəfində bir ədəd olmaqla) qoyulurdu. Ayparanın içəriyə doğru batıq hissəsində mıx vurmaq üçün dəşiklər olurdu. Belə nallar adətən at ayağının dırnaq hissəsinin uclarını tutur və işləmə cəhətdən uzunömürlü olurdu. Lakin burada mübahisəli bir məqam ortaya çıxır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Avropa tipli nallar Azərbaycanda XIX əsrin 70-ci illərindən sonra kütləvi şəkildə yayılmağa başladığından XVIII əsr abidəsində belə bir nalın tapılması ikili fikir yaradır. Ya nal XIX əsrin sonlarına aiddir, ya da XVIII əsrdə tranzit ticarəti vasitəsilə Şamaxıya gətirilmişdir.

Ərazidən uzunqulaq nalının əldə olunması şəhər əhalisinin nəqliyyat vasitəsi kimi uzunqulaqdan da istifadə etdiyini əsaslandırır. IV qazıntı sahəsindən aşkarlanan nallardan biri Avropa tipli nalların təsvirinə uyğundur və uzunqulaq ayağı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Nalın uzunluğu 8 sm, eni isə 7 sm-dir. Üstündə mıxların olması onun heyvanın ayağından düşdüyünü sübut edir.

Tapılan nallardan birinin uzunluğu 7,5 sm, eni isə 7 sm-dir. Uzunqulaq ayağının ölçüsünə uyğun gəlsə də, bu nalın üzərindəki mıxlar qadaxlanmışdır, yəni heyvan ayağına deyil hansısa başqa bir materiala vurulmuşdur. Xalq inamına görə

bəd nəzərdən qorunmaq, uğura nail olmaq məqsədilə həyət qapılarının başından və ya ayaq altından nal vurulurdu (bu müasir dövrümüzdə də müşahidə edilir). Ola bilsin ki, bəhs olunan nal nümunəsi elə həmin məqsədlə də istifadə olunmuşdur.

Dəmirçilər tərəfindən istehsal edilən “fırlanqıç” adlanan əşya geniş istifadə təyinatına malik olan əşyalardandır. Fırlanqıç əsasən heyvanları bağlamaq məqsədilə istifadə olunmuşdur. Onun baş hissəsini elə hasil edirdilər ki, ona bağlanmış ip heyvan hərəkət etdikcə dolaşmırdı. Nənnilərin, qəssabxanalarda ətin və s. asılmasında fırlanqıca praktik əhəmiyyətinə görə üstünlük verilirdi. Bəzi kəndlərdə bu məişət ləvazimatından istifadəyə bu gün də rast gəlmək mümkündür. Arxeoloji qazıntı ərazisindən tapılan fırlanqıç nümunəsi XVIII əsr məişətində də belə dəmirçilik məmulatlarından istifadə olunduğunu göstərməklə onun məişətə daxil olma tarixini bir əsr də dərinləşdirmək imkanı verir.

1

Azərbaycanın təsərrüfat məişətində “buxov” adlanan əşyadan da geniş istifadə olunmuşdur. Atları örişə buraxarkən qabaq ayaqları buxovla bağlanırdı ki, at uzaq məsafəyə getməsin. IV qazıntıdan əldə olunan buxov nümunəsi oksidləşsə də formasını tamamilə itirməmişdir. İçərisində olan açar yeri hələ də özünü büruzə verir.

Azərbaycan xalqının təsərrüfat məişətində dəvə, öküz və atların boynundan asmaq üçün istifadə olunan zınqırovlara da geniş yer verilirdi. Dəmir, mis, bəzən tuncdan hazırlanmış zınqırovlara rast gəlinir. Zınqırovlar bir qayda olaraq sərraclər tərəfindən qayış üzərinə 10-15 ədəd olmaqla tikilirdi. Heyvan hərəkət etdikcə tərənən zınqırovlar melodik səs verirdi. Bəzən zəncirlərə düzülmiş zınqırova da rast gəlinir. Belə zınqırovlar isə dəmirçi və ya misgər tərəfindən istehsal olunurdu. Zınqırovun yuxarı hissəsində zəncirə və ya qayışa bəndlənməsini təmin etmək məqsədilə qulp lehımlənir, içəri hissəsində hərəkət edə bilən əlavə kiçik bir kürəcik də əlavə olunurdu ki, məhz bunun üst hissəyə toxunması nəticəsində səs yaranırdı. Zınqırovun üst hissəsinin ağızı göz formasında

2

açıq saxlanırdı ki, bu da səs rezonansını gücləndirmək məqsədi daşıyırdı. Xalq arasında “Zınqırovlu dəvə itməz” zərb məsəlinin işlənməsi zınqırovun əməli əhəmiyyəti olduğunu təsdiqləyir. Aparılan elmi tədqiqatlar sübut edir ki, heyvanlar (xüsusən dəvələr və ilanlar) musiqiyə çox meyillidirlər. Görünür, təsərrüfat məişətinin sirrlərinə dərinlən bələd olan babalarımız heyvanlardakı bu əlaməti duymuş və zınqırovları istehsal edərkən heyvanlara məxsus bu keyfiyyətləri nəzərə almışlar. Çox güman ki, metal hissəciklər bir-birinə toxunduqca yaranan melodiya heyvanların rahat, yedəyə yatımlı olmasına təminat verməklə daha bir əməli əhəmiyyət kəsb edirmiş. Arxeoloji qazıntıların IV sahəsindən tapılan zınqırov nümunəsi də haqqında bəhs olunan zınqırovlardandır. Heç şübhəsiz ki, zəngin

əkinçilik mədəniyyətinə və qaynar karvan ticarətinə malik bir bölgə olan Şirvanda belə zinqirovların istehsal olunması kütləvi hal almışdır.

Metal məmulatları içərisində elə nümunələrə rast gəlinir ki, o bir neçə istehsal üsulunun nəticəsi olaraq hasilə gətirilmişdir. IV sahədən əldə olunmuş at sinəbəndi bu baxımdan çox maraqlıdır. Ürək formalı sinəbənd bir neçə istehsal mərhələsindən keçirilərək hasilə gətirilmişdir. Əvvəlcə misdən tökmə üsulu ilə forma əldə edilmişdir. Lövhənin arxa hissəsinə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, mərkəzi hissədəki kiçik gül döyməqəlib üsulu ilə hasilə gətirilmişdir. Növbəti istehsal mərhələsində həmin gülün ətrafında sünbə vasitəsilə oyma nəticəsində nisbətən iri gül əldə olunmuşdur. Daha sonrakı texnoloji əməliyyatda döymə yolu ilə naxışsalma üsulundan istifadə olunmuşdur. Nəticədə sinəbəndin mərkəzi hissəsində budaqlı gül və onun hər iki tərəfində həyat ağacı təsviri yaradılmışdır. Sinəbəndin yuxarı hissəsində bir-birinə paralel düzbucaqlı formalı qulp lehmlənmişdir.

At sinəbəndlərində sinə qayıqlarının keçirilməsi üçün adətən iki qulp olurdu. Sinəbəndin orta hissəsindən aşağıya doğru kənarları boyunca 14 oyuc açılmışdır ki, bu oyuqlardan vaxtilə sallamaların asılması şübhəsizdir. Bu sinəbənd gözəl sənətkarlıq nümunəsi olmaqla yanaşı, həmçinin Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Şirvanda da ata xüsusi diqqət yetirildiyini, onun bəzədilməsinə böyük önəm verildiyini sübut edir.

Azərbaycanlı kişisi üçün at namus, qardaş, silahdaş, arxa və güvənc yeri hesab olunurdu. Babalardan bizə yadigar qalan “At ıgidin qardaşıdır”, “İgid atı ilə öyünər” kimi atalar sözləri də fikrimizi təsdiq edir. Atlının ictimai zümrəsini təyin etmək üçün onun atının bəzəyinə nəzər yetirmək kifayət edərdi. Material, həmçinin misgərlik sənətinin çoxşaxəliliyini göstərmək üçün də əhəmiyyətlidir.

Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının qazıntı nəticəsində aşkar etdiyi maraqlı materiallardan biri də dəmirdən hazırlanmış möhürdür. Möhürün üzərində fars dilində süls xətti ilə möhür sahibinin adı - “Hüseynəlinin qızı Pərvin” sözləri yazılmışdır. Əşyanın etnoqrafik baxımdan maraqlı kəsb edən cəhəti onun üçkünc formalı tutacağına orta hissəsində açılmış deşikdir. Adətən möhürlərin tutacağından ya qotaz asılır, ya da ip keçirilərək boyundan asılırdı. Möhürlər üçün nəzərdə tutulmuş qotazlar güləbətin işləmə ilə tərtibləndirdi. Deşik məhz həmin funksiyanı yerinə yetirmək məqsədilə qoyulmuşdur.

Şirvan bölgəsi zərgərlik sənətində də öz dəsti-xətti ilə seçilmiş, bu sənətin inkişaf edərək zənginləşməsində tarixi izlərini qoymuş, Ümumazərbaycan, Ümumşərqi zərgərlik sənəti

xəzinəsinə misilsiz töhfəsini vermişdir.

Məlumdur ki, şəhərlər sənətkarlığın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bir sıra sənətkarlıq sahələrindən fərqli olaraq zərgərlik sənəti şəhər sənətkarlığı sahəsinə aid idi. Metalaşlma sənətinin bu sahəsinin əsas alıcıları əhalinin tavanalı (imkanlı) təbəqəsi olurdu. Yüksək sosial təbəqə, zadəganlar əsasən şəhərlərdə yaşadığından zərgərlər də bir qayda olaraq şəhərlərdə toplaşaraq müştəri cəlbi gur olan yerlərdə, ad-san qazanmış sənətkarlar isə elə öz evindəcə sənət dükanlarını qururdular. Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının əldə etdiyi zərgərlik nümunələri, o cümlədən zərgərlik alət və vasitələri istər bu sənətin istehsal texnologiyasını öyrənmək baxımından, istərsə də ənənəvi milli geyim və bəzəklərin tədqiqinə bir daha nəzər salmaq baxımından olduqca qiymətlidir. IV sahədən əldə olunan zərgərlik məmulatlarının hazırlanmasında gümüş, mis və hətta dəmirdən də istifadə olunmuşdur. Bunlar içərisində geyim bəzəkləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Milli qadın geyimlərinin, xüsusən çəpkənlərin bədənə kip oturmasını təmin etmək, eyni zamanda estetik gözəllik vermək məqsədilə onlara müxtəlif elementlər bəndlənirdi (düymə, qoza, çarpaz, ip və s.). Bu funksiyanı əksər hallarda çarpaz adlanan geyim elementi daşımışdır. Bu məqsədlə çarpaz çəpkənin ön tərəfində bel hissədən qarşı-qarşıya tikilir, ilgək yerlərindən ip keçirməklə tarım çəkilərək bağlanırdı. Arxeoloji qazıntılardan əldə olunan çarpaz nümunələri misdən hazırlanmışdır. Bəzilərinin istehsal prosesi başa çatmamışdır. Bu isə onların tapıldığı ərazidə zərgər dükanının yerləşdiyinə dəlalət edir. Çarpaz hazırlamaq üçün sənətkar əvvəlcə misi əridərək rəcə adlı istehsal ləvazimatına tökür, ərinti bir qədər soyuyub yumşaq kütlə halına düşdükdə onu simkeş vasitəsilə həddədən keçirirdi. Həddə müxtəlif ölçülü dəşikləri olan istehsal ləvazimatıdır. Metal kütləsi böyükdən kiçiyə doğru bu alətin dəşiklərindən keçirildikcə nazilib ustanın nəzərdə tutduğu lazımı ölçünü alırdı. Müəyyən miqdar tel çəkildikdən sonra növbəti istehsal prosesinə başlanırdı. IV sahənin 3b kvadratından əldə olunmuş çarpaz nümunəsinin təmsalında bu istehsal prosesini izləmək mümkündür. Təxminən 6 sm-lik tel ortadan qatlanmış və həmin hissə 8 mm ölçüdə birlikdə qatlanaraq qarmaq əmələ gətirmişdir. Açıq qalan uc hissələr isə yana doğru qatlanaraq geyimə tikilmək üçün nəzərdə tutulmuş ilgək yerini formalaşdırmışdır. Çarpaz azacıq əzilsə də formasını itirməmişdir. Adətən geyimin bir tərəfinə qarmaqlı, digər tərəfinə ilgəkli çarpaz tikilərək bir-birinə keçirilirdi. 4c kvadratından əldə olunan çarpaz nümunələrinin istehsal prosesi başa çatmasa da onlardan ikisinin məhz ilgək üçün nəzərdə tutulması aydın görünür. Çarpazlardan birinin hər iki tərəfində, digərinin bir tərəfində ilgək yerinin olması onun təyinatını tam müəyyən edir.

Geyim bəzəklərin böyük bir qismini yaxalıqlar və ətəklilər təşkil edirdi. Bu tip bəzəklər bütün Azərbaycanda geniş yayılmışdı. Yaxalıqlar qadın üst geyimi olan arxalıqların yaxa kəsiyi boyunca, ətəklilər isə qadın köynəyinin ön tərəfdən ələyinə düzülürdü. Elmi ədəbiyyatda XIX- XX əsrin əvvəllərinə qədər qadın geyim kompleksində ətəklilik və yaxalıqların geniş yayılması öz əksini tapsa da XVIII

əsrin geyim fondu haqqında bunu qətiyyətlə söyləmək mümkün olmamışdır. IV sahənin 8a kvadratından əldə olunan materiallar bu geyim bəzəyindən XVIII əsrdə də istifadə edildiyini söyləmək üçün informator rolu oynamağa qabildir. Bəzək qəlibkarlıq üsulu ilə misdən hazırlanmışdır. İki yarımşar formalı döyməqəlib bir-birinə lehlimlənərək kürə forması almışdır. Yuxarı hissəsində paltara tikmək və ya zəncirə keçirmək üçün lehlimləmə üsulu ilə qulp bəndlənmişdir. Məmulatın çox kiçik olması ətklik kimi istifadə olunduğunu göstərir. Ətkliyin ümumi uzunluğu 1 sm, diametri 1 sm-dir. Digər materialın istehsalı başa çatmamışdır.

Zərgərlik məmulatları içərisində qarmaqlar da təyinatları baxımından maraqlı doğuran elementlərdəndir. Qarmaqlardan həm baş bəzəyi kimi, həm də boxçaların bağlanması üçün geniş istifadə olunmuşdur. Baş bəzəyi üçün nəzərdə tutulmuş qarmaq III sahədən, boxça üçün nəzərdə tutulmuş qarmaqlar isə IV sahədən əldə olunmuşdur. Qadın baş geyimi olan çalma üçün nəzərdə tutulmuş qarmaqlar həmçə nisbətən böyük olur və zəncirə bəndlənirdi. Boxça üçün nəzərdə tutulan qarmaqlar isə kiçik ölçüdə, misdən sadə formada hazırlanmışdır. Yalnız birinin üzərində qəlibkarlıq üsulu ilə 6 ləçəkli gül nəqş edilmişdir. Qarmaqlardan birinin üzərində isə döymə üsulu ilə həndəsi naxış elementi həkk olunmuşdur. Hər bir qarmağın bir ucu qarmaqdan, digər ucu isə boxçaya bəndləmək üçün deşikdən ibarətdir. Qarmaq boxçanın bir küncünə tikilirdi. Boxçanı bükmək üçün onun dörd küncü bir-birinin üstünə qatlanır, qarmaq olan künc üstə qalır, həmin künc tarım çəkilib və qarmaq münasib bir yerə sancılıraq boxçanın açılmasını əngəlləyirdi. Boxçaya adətən bayır-bacaq, toyluq (buna xalq arasında boxçalıq paltar da deyilirdi), xırda cehizliklər yığılaraq sandığa və ya taxçaya qoyulur, həmçinin hamama gedərkən dərdəyişək bükülürdü. O bir növ çantanı əvəz edirdi. Azərbaycanlıların məişətində XX əsrin əvvəllərinə qədər boxçalardan istifadə olunması qarmaqlara da ehtiyac yaratmış və onun istehsalı davam etmişdir.

XVIII əsr əbidəsindən qarmaqların aşkar olunması bu məişət elementinin tarixini izləmək baxımından çox böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Xatırladaq ki, muzey fondlarında mühafizə olunan bu tip qarmaqlar XIX əsrin sonlarına aid edilir. Bu materiallar bizə hər iki dövr arasında paralellər aparmaq imkanı verməklə qiymətli mənbə rolu oynayır.

Milli geyim dəstində kəmərlər xüsusi yer tutaraq geniş yayılmışdı. Əhalinin yaşlı təbəqəsini çıxmaq şərtilə kişi, qadın və uşaqların əksəriyyəti iqtisadi durumdan asılı olaraq, qızıl, gümüş və mis kəmərlər daşmışdır. Kişilərdə silah daşınmasını asanlaşdırmaq, qadınlarda isə geyimin əyində kip oturmaları və estetik gözəllik bəxş etmək funksiyası daşıyan kəmərlərin müxtəlif növ və formaları mövcud olmuşdur. 6-cı kvadratdan tapılan kəmərlər toqqası gümüşdəndir. Uşaqların geyim dəstinə daxil olan belə kəmərlər bir-birinə millər vasitəsilə keçirilən və ya qayıq üzərinə yığılan lövhələrdən ibarət olaraq hazırlanırdı. Sonuncu lövhədə toqqanın ilgəyini keçirmək üçün oyuc açılırdı. Toqqanın üzəri Azərbaycan zərgərlik sənətində geniş yayılmış qarasağad üsulu ilə bəzədilmişdir. Yeri

gəlmişkən qeyd edək ki, toqqanın naxış elementinin aydınlaşması üçün bərpaya ehtiyacı vardır. Alt hissədə ilgək lehirlənmişdir. Ucu üçkünc formalı olub, əks tərəfində digər lövhəyə keçirilməsi üçün törpü vardır. Uzunluğu 2,8 sm, eni 1,5 sm-dir.

Geniş yayılmış kəmər növlərindən biri də pələk kəmərlərdir. Bir-birinə ilgək və qarmaq vasitəsilə birləşən toqqaya malik belə kəmərlər adətən məxmər parçadan hazırlanır, üzünə döyməqəlib, tökməqəlib üsulu ilə ərsəyə gətirilmiş müxtəlif ornamentli pələklər düzülürdü (hər kəməre təxminən 6-8 pələk istifadə olunurdu). IV sahədə 3b kvadratından tapılan mis pələk tökmə üsulu ilə hazırlanmışdır. Lakin məmulatın istehsalı başa çatmamışdır. Belə qəliblərdən həmçinin yəhər əsləhələrinin hazırlanmasında da geniş istifadə olunmuşdur. Etnoqrafik materiallar əsasında deyər bilirik ki, mücrülərin, hamam sandıqlarının qulp və cəftə oturaqları da bədii cəhətdən belə bəzək elementləri ilə tərtibləndir. 6-cı kvadratdan tapılan və “gəlinçik” adlanan bəzək elementi bir qayda olaraq cehizlik sandıqlara vurulurdu.

Milli qadın bəzəkləri sırasında üzükələr və sırğalar xüsusi yer tutur. Arxeoloji qazıntılardan əldə olunan bu tip bəzək nümunələri zəngin olmasa da müəyyən fikir söyləmək imkanı verir. Daha çox antik dövr arxeoloji qazıntılarında əldə olunan zoomorf formalı sırğaların XVIII əsrdə də istifadə də olması maraq doğurur. IV sahədə 8b və 8c kvadratından tapılan sırğalar zərgərlik sənəti ənənəsinin uzun əsrlər boyunca davam etməsini sübut edir. Arxeoloji ədəbiyyatdan məlum olduğu kimi zoomorf formalı bəzək əşyaları hələ tunc dövründən başlayaraq geniş yayılmışdır. Bu daha çox ibtidai dini inanclarla bağlı idi. İlk dövrlərdə qədim insanların magik və mifik dünyagörüşünü ifadə etməyə yönəlmiş bu elementlər sonralar düşüncə tərzinin dəyişməsi nəticəsində bəzək vasitəsinə çevrilmişdir.

Aparılan tədqiqatlardan Azərbaycanda qədim dini inanclar arasında marala sitayişin olduğu da məlumdur. 8c kvadratından tapılan sırğanın bir ucunun maral başı forması kəsb etməsi də həmin dini inancla bağlıdır. Görünür nəsil-dən-nəslə, əsrdən-əsrə keçib gələn bu sırğa nümunəsi də öz mahiyyətini itirərək bəzək elementinə çevrilmişdir. 8b kvadratından tapılan sırğa döymə üsulu ilə hazırlanmışdır. Sırğanın aşağı hissəsi pələng başını xatırladır. Üzərində kəşik xətlər döyülmüşdür. Hər iki sırğanın tək olması vaxtilə xalq arasında olan bir inama da diqqətimizi yönəldir. Belə ki, bəzən elə hallar olurdu ki, ailədə oğlan uşağı ya olmur, olsa da çox yaşamırdı. Xalq inamına görə belə hallarda uşağı çoxuşaqlı bir ailəyə verir və ya qulağına sırğa taxırdılar. Bu yolla Əzrailə aldadaçaqlarını, uşağı ondan qoruyacaqlarını güman edirdilər. Hər halda sırğalar həm zərgərlik sənəti tariximizi, bu sənətdə baş verən genetik ardıcılığı, həm də xalqımızın estetik zövqünü, dünyagörüşünü tədqiq etmək baxımından əhəmiyyətli idi.

Qadın bəzəklərinin vacib elementi kimi üzüklər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Adətən nişanlı qızlara xatircəmlilik, bəlgə, nişan üzüyü verilirdi. Ona görə də imkanından asılı olmayaraq hər bir evdə ən azı bir üzüyün olması mümkün idi. Əhalinin varlı təbəqəsi müxtəlif qiymətli daşlarla bəzədilmiş qızıl və gümüş üzüklərdən, iqtisadi baxımdan imkansız təbəqəsi isə mis, bəzi hallarda gümüş üzüklərdən istifadə edirdilər. 4c kvadratından tapılan üzük gümüşdən hazırlanmışdır. Üst hissəsi yastı və dördbucaqlı formadadır. Geniş yayılmış üzük növlərindən hesab olunur. 7-ci kvadratdan tapılan digər üzük nümunəsi isə qaşlı üzüklər sırasına daxil olub yenə də gümüşdən hazırlanmışdır. Künbəz-formalı qaş yuvasına malikdir. Lakin qaşı yoxdur.

IV sahədən tapılan zərgərlik sənətinə aid çəki daşı xüsusi maraq doğuran tapıntılardandır. Muzey materialları ilə paralellər və müqayisələr sayəsində bu çəki daşlarının misqal tərəzilərdə istifadə edildiyini müəyyənləşdirmək mümkündür. Eyni zamanda tapıntı muzey materiallarının dövrünü müəyyənləşdirmək üçün vasitə ola bilər. Bu baxımdan tapıntının elmi əhəmiyyəti böyükdür. Bu növ çəki daşları tuncdan hazırlanmaqla böyükdən kiçiyə doğru iç-içə yığılaraq sonda açılmış qərənfil təsiri bağışlayır. Etnoqrafik müşahidələrdən də aydın olur ki, zərgər emalatxanasının əsas istehsal ləvazimatlarından biri misqal tərəzi və müxtəlif çəkiyə məxsus daşlardır. Çox zaman tədiyyə vasitəsi olan müxtəlif sikkələrin əyarı və çəkisi zərgərlərə yaxşı bəlli olduğundan, adətən sifarişçidən çilik-kütlə halında olan necib qızıl asma tərəzidə sifarişçinin öz yanında çəkilib götürülürdü. Qəbul olunmuş xammal zinət şəklində sifarişçiyə qaytarılarkən yenə də çəkilib qaytarılırdı. Zərgər tərəzisinin, ümumiyyətlə, zərgərlik sənətinin başlıca ölçü vahidi misqal və noxud hesab olunurdu. Qeyd edək ki, eyni irilikdə 24 noxud 1 misqala, 1 misqal 4,68 qrama bərabər idi.

Tapıntının böyük elmi əhəmiyyətindən biri də tapıldığı ərazinin yaxınlığında zərgər dükanının yerləşməsinə söyləmək imkanı verməsidir. Eyni ərazidən qaşsız, yəni istehsalı başa çatmamış üzüyün tapılması da bu faktı təsdiq edir. Məlum olduğu kimi, hər hansı bir sənət sahəsi ilə məşğul olan sənətkar-usta müxtəlif əmək alətlərindən və dükandan istifadə edirdi. Zərgər dükanlarında bir qayda olaraq, həm istehsal-texniki proseslər, həm də satışa hazır məmulatların reallaşması əməliyyatı yerinə yetirildiyindən, onlar şəhərin müştəri cəlbı gur olan mərkəzi hissələrində yerləşirdi. Belə bir cəhət Azərbaycanın orta əsrlər dövrü sənətkarlığı üçün də xas olmuşdur. Mikayıl Heydərov orta əsr tarixi mənbələrinə istinad edərək yazır ki, əgər istehsal prosesi xüsusi təyinatlı böyük binaların olmasını tələb etməzdisə, onda istehsal və hazır məhsulun satışı bazarlarda yerləşən dükan-emalatxanalarda həyata keçirilirdi. Bu hal xüsusilə papaqçı, dərzı və zərgər sənətinə aid idi. Ədəbiyyat materiallarının və arxeoloji qazıntılardan əldə edilən zərgərlik sənəti vasitələrinin birlikdə süzğəcdən keçirilməsi sayəsində bu ərazidə həqiqətən də zərgər dükanının yerləşməsi faktını təsdiq etmək olar.

Etnoqrafik baxımdan böyük maraq kəsb edən materiallardan biri də IV sahədə 2-ci kvadratdan tapılmış başmaqların daban oturacağı hissəsinə vurulan bəzək elementidir. Elmi ədəbiyyatda öz geniş əksini tapmamış bu geyim elementinin yeganə nümunəsi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda mühüfizə olunur. Əsasən gəlinlik xonçası və əsilzadə xanımlar üçün dəbdəbə xatirinə hazırlanan başmaqlarda istifadə olunan dabanlığın üzəri qızıl işləməlidir. Arxeoloji qazıntılardan əldə olunan materiallar oksidləşdiyindən onların bəzək elementi olması haqqında fikir söyləmək mümkün deyildir. Təkcə onu demək mümkündür ki, belə geyim elementlərinin üzəri mütləq qızıl, gümüş və ya qarasavad işləməli olurdu. Hər iki tapıntı başmağın daban formasına uyğun olaraq oval quruluşa malikdir. Arxa hissəsində başmaq dabanına vurulmasını mümkünləşdirən mıxı vardır. Qeyd olunan məmulatlar müxtəlif istehsal prosesindən keçərək ərsəyə gətirilir. Forma dəmirçilərdə sifariş yolu ilə hazırlanır, bəzək elementi isə zərgər və ya nəqqaş tərəfindən icra olunurdu. Nəhayətdə başmaqçının əlinə çatır və onun tərəfindən proses başa çatdırılırdı. Materiallar bölgənin, ümumiyyətlə, Azərbaycanın geyim bəzəklərinin araşdırılmasında tutarlı mənbə hesab oluna bilər.

Başmaqların uzunömürlülüyünü təmin etmək məqsədilə başmaq nallarından geniş istifadə edilirdi. Başmaq uzun əsrlər boyunca milli geyim dəstinin əsas ünsürlərindən biri olmuşdur. Orta əsr miniatürlərində bu geyim elementinə tez-tez rast gəlmək olar. Keçmişdə şəhər əhalisinin böyük əksəriyyəti başmaq geyirdi. Başmaq dükənləri bütün şəhərlərdə geniş yayılsa da Şamaxı və Nuxa başmaqçılığın inkişafı baxımından xüsusilə fərqlənirdi. Akademik Əlisəhbət Sumbatzadənin XIX əsrin ortalarına aid topladığı statistik məlumatlar əsasında demək olar ki, Bakı, Gəncə, Quba, Şəki, Şamaxı, Şuşa və Naxçıvan şəhərlərində çalışan 579 nəfər başmaqçının 227 nəfəri təkcə Şamaxının payına düşürdü. IV sahədə 8 və 2-ci kvadrlardan xeyli başmaq nalinin əldə olunması Şirvan bölgəsinin geyim mədəniyyəti fonunda başmaqların əsas yer tutduğunu söyləmək imkanı verir. Başmaq nalları da eynilə “daban” kimi dəmirçilərdə sifariş yolu ilə hazırlanırdı. Başmağın bütün detalları tikilib hazırlandıqdan sonra ona nal vurulurdu. XX əsrin ortalarına qədər qadınların istifadəsində olan tağ mili də tarixi əhəmiyyəti baxımından çox maraqlıdır. XVIII əsr Azərbaycan qadınının məişət tərzinə ekskurs etmək üçün bələdçilik edən bu tapıntının uzunluğu 9 sm olub kiçik mili xatırladır. Döyülüb yastılanmış baş tərəfinin bir hissəsi sınımışdır. Bu millərdən qadınlar saçlarında tağ ayırmaq üçün istifadə edirdilər. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan eyni təyinatlı millərlə müqayisə nəticəsində IV sahədən əldə olunan milin də vaxtilə baş hissəsinin müəyyən bəzək elementinə malik olduğunu söyləmək mümkündür.

Ağsudən güllə qəliblərinin əldə olunması da elmi baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. Metal qəliblər, qəlibləri tutmaq üçün istifadə olunan

sancaqlar, mis qaşıq, qurğuşun güllə ayrı-ayrı kvadratlardan əldə olunsa da eyni istehsal prosesinə, yəni güllə hazırlanmasına xidmət edən ləvazimatlardır. Verilən məlumatlara görə Lahic ustalarının hazırladıqları odlu silahlar bütün Şirvana, Şəki, Quba, Bakı, Qarabağ əyalətlərinə, həmçinin Dağıstan və İrana yayılmışdı. Bu fakta əsasən Ağsudan əldə olunan qələblərin və güllənin Ağsuda yaşayan Lahic sənətkarları tərəfindən istehsal olunduğunu söyləmək olar. Lahic sənətkarlarının əhalinin sıx yerləşdiyi şəhərlərdə məskunlaşaraq sənət fəaliyyəti ilə məşğul olmaları geniş hal almışdı.

Arxeoloji materiallar arasında müxtəlif ölçü, forma və material malik muncuqların olması da təsadüfi olmayıb bölgə əhalisinin dini-mifik dünyagörüşü və təfəkkür tərzinin ifadəsi kimi istifadə olunmuşdur. Belə muncuq və asmaların hər biri dəfələrlə sınaqdan çıxarılmış və onlara güclü inam yaranmışdı.

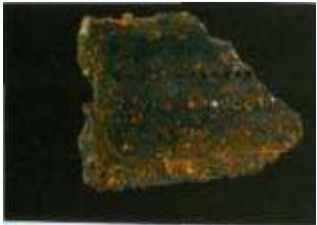
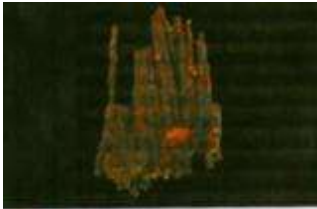
Uzaq əsrlərdən keçib gələn həmin inamların qalıqlarına bu gün də rast gəlmək mümkündür. Etnoqrafik ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi xalq inamına görə şəvə muncuğu uşağı qarabasmadan, sarılıq muncuğu sarılıq xəstəliyindən, göz muncuğu və balıqqulağı (bölgə əhalisi arasında buna itqusdu deyilir) bədnəzərdən, hal anasından, ümumiyyətlə, şər qüvvələrdən, möhrə muncuğu mədə ağrısından mühafizə etmək qabiliyyətinə malikdir. Bu muncuqlar uşaq anadan olduğu ilk andaca onun paltarına bəndlənir və ya biləyinə, boynuna, ayağına asılırdı. Bəzən bir neçə amulet sapa yığılaraq uşağın üstündən birlikdə asılırdı. IV sahədən tapılan qoruyucu muncuqlar (amuletlər) ola bilsin ki, vaxtilə bir yerdə olmuş, sonralar qırılıb ətrafa səpələnmişdir. Etnoqrafik çöl materialı toplayarkən 2a və 2b kvadratından tapılan 2 ədəd muncuğun Şirvan bölgəsində “haqqı” adı ilə tanındığı məlum oldu. Verilən məlumata görə bu muncuğa inam böyük olmuşdur. Xalq inamına görə muncuq insanı şər qüvvələrdən qoruyur, eyni zamanda müalicəvi xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, burun qanaxmaları zamanı bu muncuq əzilərək ələkdən keçirilir və tozu buruna tökülür. Bunun nəticəsində qanaxma dərhal dayanırdı. Bundan başqa xalq arasında deyildiyi kimi dünyadan “ağzı açıq” gedən ölümlərin ağzına haqqı muncuğu atmaqla onun ağzını yummağa nail olurdular. Əks təqdirdə ölümlərin öz dalınca kimisə aparmaq təhlükəsi ola bilərdi.

Xalq inamında özünə geniş yer alan daşlardan biri də şəvədir. İnama görə şəvə qarabasmadan, bəd ruhlardan qorunmaq üçün ən gözəl vasitələrdən biridir. Onu uşaqların, zahı qadırların üstünə asır, bəzən balışının altına qoyurdular. Şəvədən hazırlanmış təsbehlərə də geniş yer verilirdi. IV sahənin 8-ci kvadratından tapılan 18x8 sm ölçüyə malik olan daş şəvədən hazırlanmış təsbeh dənəsidir. Daşın iki paralel

küncələrində sap keçirmək üçün qoşa deşikləri vardır. Üzərində açılmış 9 oyuğun bəzək xarakterli olduğunu hesab edirik.

Şirvan hələ qədim dövrlərdən Azərbaycanın aparıcı toxuculuq bölgələrindən biri olmuşdur. Burada toxunan xalçalar nəinki yerli tələbatı ödəmiş, həmçinin rəvac ticarət məhsulu kimi dünya bazarlarına çıxarılmışdır. Dünyanın yüzlərlə muzey və şəxsi kolleksiyalarının bəzəyinə çevrilmiş Şirvan xalçaları özünün tarixi və bədii əhəmiyyətinə görə dünya mədəniyyəti xəzinəsini zənginləşdirməyə qadir sənət əsərləridir. Arxeoloji qazıntılardan əldə olunan yun darağının dişləri də tarixi əhəmiyyəti baxımından qiymətlidir. Ərazidən yun darağına aid hissənin tapılması olduqca təbii haldır. Çünki Şirvanlı ailəsini xalçasız, xalçaçılıq sənətini isə daraqsız təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Xalçaçılıq sənətinin əsas istehsal ləvazimatlarından biri olan darağın hazırlanmasında dəmirçilər tərəfindən hasilə gətirilən dəmir dişlərdən istifadə olunurdu. Dişlər oturacaq taxtası üzərində baş-başa oturdulmuş qoşa taxta parçasının arasına 3 sıra olmaqla bənd edilirdi. Daha sonra dişlərin taxta üzərində möhkəmliyini təmin etmək üçün ona dəmirdən hazırlanmış qalpaq oturdulurdu. Qalpağın üzərində dişlərin sayına və ara məsafəsinə uyğun dəşiklər açılırdı. Qalpaq dişlər üzərində ifçin oturduqdan sonra darağın taxta hissəsinə hər tərəfdən mıxlanırdı. Darmaq üçün yun çəngə ilə götürülüb əl ilə hamarlandıqdan sonra darağın dişlərinə çəkilib və bundan sonra yun hər iki tərəfdən yanlara dartılırdı. Arxeoloji qazıntılardan əldə olunan yun darağının dəmir dişləri və qalpaq təsvirini verdiyimiz daraqla eyniyyət təşkil edir. IV sahənin 4-cü kvadratından

tapılan dəmir dişlər və qalpaq torpaq altında qaldığından oksidləşərək formasını itirmiş, ağac hissə isə çürüyərək məhv olmuşdur. Daraq hissələri həm xalçaçılıq sənətinin tarixini, həm də onun texnologiyası və yayılma arealını izləmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının əldə etdiyi materiallar arasında iki milin cəhrəyə aid olduğunu güman edirik. Toxuculuq üçün hazırlıq prosesinin mühüm bir mərhələsi yunun əyirilməsi mərhələsi hesab olunurdu. Etnoqrafik materiallar yun əyirmə vasitəsinin tarixən iki növünün (əl iyi və cəhrə) mövcudluğundan soraq verir. Bəsit ipəyirmə vasitəsindən - əl iyindən fərqli olaraq mükəmməl əmək aləti olan cəhrə toxuculuq ipinin hazırlanmasında daha məhsuldar idi.

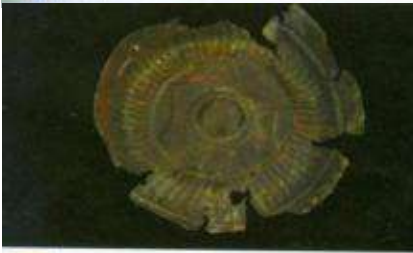
Cəhrənin əsas hissəsi palıd ağacından hazırlanırdı. Cəhrədə yeganə metal hissə iydir. İy oturacaq taxtasının baş tərəfində yerləşdirilir və ona qarqara (tağaləq) keçirilir. Cəhrəni hərəkətə gətirən kəriş də eyni zamanda iyə keçirilir.

Cəhrədə ip ayırmək üçün cəhrə sağ əllə bulanır, sol əllə isə yun iyin ağzına verilirdi. Bir qayda olaraq ip sağdan sola doğru ayrıldıkcə iyin üzərində dükcə şəklində sarınırdı. 7c kvadratından tapılan dəmir millərin cəhrə mili olmasını güman edirik. Etnoqrafik müşahidələr cəhrə milinin 30-35 sm uzunluğuna malik olduğunu söyləməyə imkan verir. Haqqında bəhs olunan millərin isə uzunluğu 30 sm-dir.

Toxuculuq sənətində ip ayrıldıkdən sonra növbəti emal prosesi qırtızlanma əməliyyatıdır. Qırtızlama prosesində hazır ip “qırtız” (dəmir mil) vasitəsilə qırtızlanır, yun düyünü, çöpük, ilişik və s.-dən təmizlənib hamar hala salınırdı. Qırtız, adətən 13-15 sm. uzunluğunda alət idi. Arxeoloji qazıntı ərazisindən, daha dəqiqi 7-ci kvadratdan tapılan mis və 2-ci kvadratdan tapılan dəmir alətin bu məqsədlə istifadə olunan qırtız olduğunu güman edirik. Hər iki materialın uzunluğu 15sm-dir. Dəmir alətin baş hissəsi manqal şişləri tərzində qatlanmışdır. Bu alətlərdən başqa məqsədlərlə istifadə ehtimalı da mümkündür.

Mis qırtız
Copper mill

Mis qırtız
Copper mill

Maddi mədəniyyətin öyrənilməsində məişət qablarının özünəməxsus yeri vardır. İbtidai dövrlərdən başlamış bu günə kimi ərzaq - qida məhsullarının saxlanması, tədarükü, bişirilməsi və süfrəyə verilməsində qablardan istifadə olunmuşdur. Qabların dövrləri arasındakı fərq isə onların hazırlandığı materialdan, formasından və istifadə təyinatından ibarət olmuşdur. XVIII əsrə qədər xalqın məişətində saxsı qablar aparıcı rol oynamışdır. Öz başlanğıcını neolit dövründən götürən saxsı qab istehsalı zaman-zaman təkmilləşərək xalqın qaba olan tələbatını tam ödəmişdir. Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının qazıntıları nəticəsində əldə etdiyi maddi mədəniyyət nümunələri içərisində saxsı məmulatların üstünlük təşkil etməsi bir daha sübut edir ki, saxsı qablar XVIII əsrdə də öz hakim

mövqeyini qoruyub saxlamış, məişətdə geniş istifadə edilmişdir. Ərazidən tapılan qabların əksəriyyəti uzun əsrlər boyunca formasını qoruyub saxlamış qablardır. Yalnız saxsı qəlyan küplərinin XVIII əsrdən etibarən məişətə daxil olduğunu söyləməyə əsas verən bir neçə nümunə aşkarlanmışdır.

Əldə olunan tapıntılar arasında mis məişət qablarının azlıq təşkil etməsi misin XVIII əsrdə də məişətə kütləvi şəkildə daxil ola bilmədiyini təsdiqləyir. Bunu hər şeydən əvvəl misin baha olması, bunun əksinə olaraq saxsının ucuz və

tez başa gəlməsi ilə izah etmək olar. Xalq arasında işlədilən “Saxsiya verə-verə çıxar qazan bahası” atalar sözünün də məhz sorakı dövrlərə, yəni XIX əsrə aid olduğu aydınlaşır. Məhz bu dövrdən etibarən mis məişətə kütləvi surətdə daxil olmağa başlayır. XVIII əsr abidəsindən aşkarlanan mis qabların çeşidi çox az olsa da dövr haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq imkanı verir. Ərazidən tapılan mis qapaq qablama qazanlara aid olduğundan məişətdə bu qazanların artıq özünə yer aldığından soraq verir. Qapaq sadə formada hazırlanmışdır ki, bu da onun ortabab ailədə işləndiyinə dəlalət edir. Zəngin naxış elementi ilə bəzədilmiş qablar yalnız əhalinin tavanalı təbəqəsinin məişətinə daxil ola bilirdi. Belə qablar sifariş yolu ilə hazırlanır və istehsalı uzun müddətə başa çatırdı. Mis nimçə, qaşiq, qəlyan küpünün hissələri öz bədii tərtibatı cəhətcə diqqəti cəlb edir. Aparılan qazıntılar nəticəsində imkanlı ailələrin məişətində istifadə edilən zəngin bəzək elementinə malik əşyaların əldə olunmaması IV sahədə əhalinin aşağı təbəqəsinin yaşamasına dəlalət edən faktlardandır.

Ev məişətində mühüm yer tutan alətlərdən biri də daşdan hazırlanan “əl dəyirmanı”, kirkirə (əl daşı) idi. Ondan gündəlik məişətdə yarma, duz üyütmək üçün istifadə olunurdu. Kirkirə daşı iş prosesində ovulub tökülməyən möhkəm məsaməli daşlardan - qalınlığı 10-12 sm, diametri 35-45 sm olan üst daşından və ondan bir qədər qalın olan eyni diametrlə alt daşından ibarət olurdu. Bundan başqa məlumatçıların söylədiyinə görə kirkirə hazırlamaq üçün “kövşən” daşına üstünlük verilirdi. Çünki kövrək karxana daşına nisbətən kövşən daşı bərk və davamlı olurdu. Arxeoloji qazıntılardan əldə olunan kirkirələr göstərilən ölçülərə uyğun olaraq hazırlanmışdır. Girdə formada yonulmuş kirkirə daşının (üst daşının) ortasında “dənlik” adlanan oyuk açılmışdır ki, bu dənlikdən üyüdülcək qida tökülürdü. Alt daşın ortasında açılan dənlik oyuğuna mil keçirilirdi ki, həmin mil ondan 4-5 sm kənara çıxırdı. Üst daşın kənarında açılan deşik dəstək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Oraya ağac tutacaq keçirərək kirkirəni hərəkətə gətirirdilər.

Arxeoloji qazıntı ərazisində şüşə məmulatı qalıqlarının çoxluq təşkil etməsi artıq məişətdə bu qəbildən olan avadanlıqların özünə yer almasının təzahürüdür. Əsasən tranzit ticarəti vasitəsilə bölgəyə ayaq açan şüşə məmulatları Şamaxının ticarət əlaqələrinin genişliyinə dəlalət edir.

Arxeoloji qazıntılardan əldə olunan materiallar bizə deməyə əsas verir ki, burada mövcud olan maddi mədəniyyət elementləri Ümumazərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmaqla öz lokal xüsusiyyətləri ilə seçilmiş Azərbaycan və Şərqi mədəniyyəti fonduna öz dəyərli töhfələrini vermişdir. Ərazidən aşkar olunan tapıntılar burada qaynar şəhər həyatının yaşandığını,

yerli sənətkarlıq ənənələrinin, şəhərsalma və ev tikmə mədəniyyətinin qorunduğunu sübut edir. Materiallar sübut edir ki, əməli texniki varisliyin, empirik biliklər sisteminin qorunması, etnik mədəni əlaqələrin təsiri, təbii-coğrafi şərait, sosial-siyasi durum və başqa amillər Ağsu şəhərinin maddi mədəniyyətinin inkişafını şərtləndirmişdir. Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının apardığı tədqiqətlər tariximizin kiçik bir dövrünün araşdırılmasına yönəlsə də bir çox qaranlıq səhifələrin açılmasına işıq salacaqdır.

AGSU FINDINGS AND THEIR ETHNOGRAPHIC PARALLELS

Certain periods of our history were investigated through material cultured elements and these samples spoke becoming memory and language of the history. Every material cultured element is a significant source for studying social economic, political, cultural, ideological history, as well as ethnogeny of this or other nation. From this standpoint, the remnants of Aghsu Town researched by Aghsu Archaeological Expedition are able to play a role of considerable source in study of our last medieval history, and speak on behalf of history.

Travel notes of separate travellers, moral cultural samples (miniatures, creative work of ashugs and poets, saga, etc), museum materials and some written sources have been referred in order to study XVIII century ethnography of Azerbaijan up to day. Investigations carried out in Aghsu will be a rich basis for study of this period ethnography of ours including comprehensive research of numerous museum materials.

Separate material cultured elements passing large evolution way were formed under influence of natural geographical condition, social political character and ethnic features of the period as integral part of human history. It is known from the history that Aghsu Town was established in accordance with social political character of the period. Rulers and lords used to live in the part of the cities called "naringala", "ark", "ichgala", "icharishahar" covered with strong walls set up not only in Azerbaijan, but also in the whole east, in general in middle ages. Caravansaries, market and central square were usually situated around naringala, craftsmen estates lined up along its round and sometimes on ground floors of caravansaries.

Though it is difficult for material cultured samples obtained by Aghsu Archaeological Expedition as a result of excavations implemented in III and IV sites to express complete thought about topography of the town (it is possible to express decisive thought about that only after archaeological excavations finished), it tells this part of monument's being outdoor town or the region. According to scientific literature, dwelling houses existed in area along with craftsmen and merchant shops. Because most craftsmen used a part of their houses or yards as a shop (workshop). The region possessed a composite and mixed street network and

divided into sectors of various shape and figure. Findings of III site confirm thoroughly this thought. General view of the site proves clearly existence of craftsmen shops or workshops along with dwelling houses there. Investigators consider that “natural geographical condition of the area, economy occupation of population, construction materials and technics, public life and family standards played definable role” in establishment of houses. As it is seen from the construction remnants, stone rivers were used in building of Agsu houses as a basic material. House types like “shirvani” and “salyani” characteristic for the area in Shirvan were widely spread. However, salyani house was more distinctive for Shirvan Plain.

It is noted in scientific literature that houses were built on the basis at 80-90 centimeter height in Shirvan Plain. According to ethnograph Arif Mustafayev, this eliminates humidity on one hand, on the other hand diminishes stuffiness in summer by creating “sail” condition for internal space of the house. Ceiling of houses built from raw brick was made of stone in order prevent the walls' becoming humid. This construction tradition is preserved in Shirvan up to now. The basis of the houses in archaeological excavation area is 70-80 sm and wall thickness is 90 sm coincided with the capacity noted in scientific literature. Such thickness of the wall was calculated for houses' security for anti-seismic purpose.

A tree girdle (stool) was made amongst 4-5 laying rows in houses there since Shirvan was a seismic area. Display of tree girdles from IV site was natural and characteristic for the zone's houses.

Fish dorsal shape of cover roof of houses was characteristic for low-lying villages of Shirvan. Arif Mustafayev thinks that opportunities of construction material of low-lying villages played a decisive role in establishment of such roof. The roof of houses made in fish dorsal shape were planked with reed and a thin ground layer poured over it. Display of too much reed traces during archaeological excavations proves that reed was used in cover of houses' back part. The house's roof was forged with a special tool and fortified to provide its protection from rainy water and precipitations. It was called “dam dashi” (roof stone), “damdoyen” (forging roof) and “diyirgoz” amid the nation. Finding roof stone from the archaeological excavation area confirms this thought and substantiates containing of roof cover of large number of houses in Agsu area of ground. Roof stone was usually made cylindrically hewed from rocky stone. Both sides of its main parts were worn a handle and put in action being rotated. The handles were made of trees. Switches of the tree were cut and being stripped of its bark burnt over fire. Its end was circular wrapped and nailed. The circular part is pulled on to projection of the roof stone intended for handle and puts it in action.

While paying attention to houses discovered in the area of archaeological excavations it was defined that almost most of them were a single-room. It was however characteristic for whole Azerbaijan motivated by leading home

peculiarities of the period's house types. N.Dubrovin and V.Legkobitov held observations at one time in Shirvan wrote about Shirvan houses: "Houses are consisted of single rooms capable to hold numerous large families and property in most cases".

Basic handicraft shops established in cities included brazier, tinsmith, smith, jeweller, painter, stonemason, engraver, potter, tailor preparing garment elements, sheep-skincoat maker, hatter, shoe-maker, saddler preparing a set of saddle, saddle-maker, tanner, dyer occupied with weaving, gruel-maker, braid-maker, manufacture saler, joiner occupied with tree trimming, carpenter house-painter, tar-maker weapon-maker and others. It was typical for large cities (due to sources Agsu was one of the largest towns of the period for capacity and population number) handicraft shops to be situated in populous caravansaries. M.Chulkov wrote in his play published in 1785 that Shamakhi had more than 20 caravansaries. Taking into consideration Agsu's being a central town of Shirvan khanate in this period we can say that most part of fixed caravansaries situated there. This fact lets having notion about handicraft shops located in caravansaries. Slags, tools and ready production samples encountered during archaeological excavations are precious material cultured monuments proving existence of handicraft shops. All these substantiate saying that fervent handicraft life existed there.

Archaeological excavations implemented in IV site conclude that wood material as widely used in dwelling houses. As we know, Shirvan's possessing dense and wealthy forest cover created a ground for tree's usage as construction material. For instance, some iron things were used to tie two wood pieces to each other. Such things were made by smiths in hot-smithery way. After the wood pieces put onto each other, the mentioned rasp are placed in one part of the tied wood; its wrapped ends clinch woods from another side and provides their tightness therewith.

Because archaeological excavations did not testify usage of wood floor in XVIII century houses, we can say that big nails were used in preparation of gates. The nails found from 2, 2b, 3c and 4a squares in IV excavation site have 7-12 centimeter length. Diameter of their tops is various and diameter of the biggest is 3 centimeter. Unconditionally logs of thick trees were nailed with them. Such logs were broadly used in the roofs' back and hanging gates.

Clay ovens being one of well-known economy constructions in Azerbaijan were almost encountered in most yards. According to Arif Mehdiyev, clay ovens were widely used in heating of houses. With this purpose the clay oven was put in the corridor into the house, bread and meal is prepared there and houses were heated. Thus, clay oven was not only economic construction, but also heating facility of houses. Large number of clay ovens amongst economy constructions in III and IV sites can be example for that. It shows broad usage of clay ovens in heating of houses in Agsu Town in XVIII century. As it is seen from

archaeological materials, clay ovens aiming to heat houses were relatively in a small scale.

While clay ovens were used as economy construction, an attic of four posts was pitched over them. The remnants of tree humus near the displayed clay ovens confirm presence of the latter in that area. Various kinds of clay ovens are fixed in scientific literature: stone clay oven; smithery clay oven, windy clay oven (underground and overhead) and brick clay oven. 3 types of clay ovens are observed in Agsu Town: 1) smithery clay oven; 2) windy clay oven; 3) pottery clay oven.

The first sample of clay ovens testifying long ages is smithery clay ovens formed as still in Eneolith period. There is information about further usage of clay ovens. Agsu findings show once more that smithery clay ovens were applied by the people over the centuries. Ethnographic materials confirm that smithery clay ovens are applied till nowadays in welfare of groups of cattle-breeders. According to observations, a well is dug in a fit place to rear smithery clay oven. The well is filled with water; the wall was forged with stone and fastened after water laid on. In other method water of ash and salt mixture was splashed on the walls of the dug well and it is fastened. So, forged ground is pressed, fastened and cooked by stoking up the fire inside. Such clay ovens were without ashpit. One of clay ovens in IV site belongs to such ovens. Diameter of the oven's pedestal is 70 centimeter, thickness is 0, 6 centimeter. The oven has no ashpit.

Windy clay ovens, wide spread clay ovens in Azerbaijan are known since the Bronze Age. The ovens were applied overall middle ages and kept importance till nowadays. Apparently, these ovens' being cheap and easy as compared with other bread ovens guaranteed their long-term existence.

Windy clay ovens are prepared from the sand called “tendir torpagi” (bread oven sand) and “sari torpag” (yellow sand) amid the nation. The procedure of preparation of clay oven passed from generation to generation, referred to empirical knowledge system and having home vocation character was usually executed by women. As a rule a grout, composed of soil, fell chaff, goat's wool, or fluff of horse mane, sometimes baked brick crumb was made to prepare a clay oven. The head of ready mud was covered with a carpet, felt and another thick material for its being fermented. The process of mud ferment is continued within several days. After nearly 3-4 days winds are made from grout fermented in a smooth place. Winds are lined up along the circle appointed beforehand. Taking into account heaviness and slippery of wet grout, next rows of winds are gradually formed. Because winds gathered onto each other cause gravity and slippery. Winds are forged by flat stone and fastened as being getting dry. So, next wind rows are lined up. About a week was needed for coming out of windy clay ovens. Agsu settlers used such clay oven samples, which protect and keep tradition of centuries.

As it was fixed in ethnographic literature, the void between a clay oven and a pit being filled with a grout mixed with manure and tiny stones was pressed. It prevents humidity and provides long-term remaining of heating within a clay oven. Pottery crumbs were widely used in majority of clay ovens fixed during Agsu excavations along with stone rivers for this purpose. This feature not yet fixed in scientific literature can be shown as local feature. It would be interesting from scientific viewpoint to investigate the area where the legacy of this technological tradition is protected.

III type clay oven encountered in the area of archaeological excavations is pottery oven. Such ovens are cooked and prepared in clay ovens intended to bake clay plates. According to ethnographic literature, one of potter globes is globe of clay oven shape. Comparatively big products are cooked in such globes. It was straightly baked in fire having a cooking technology, the same with fumes-another potter globe. The product was covered with wood in the clay oven, i.e. baked in fire. We guess that a large clay oven opened in V square in IV excavation site is an oven intended for this purpose.

Bolts, hinges and locks applied in gates being a guide let us say that Agsu residents used widely wooden gates. Bolts have various shapes and structure and made of iron. Bolts and rings found from 4th square belonged to wooden door, show existence of such a door in the area it found. Hooked side of the bolt is hung over the door and another part with a hole was hit on the front part to pass lock. The longish ring of the bar having a bay runs through the lock cord and the lock passed through the hole of its bar in turn and closed. The doors not needing a lock were simply closed by hook. Supposedly the hooks obtained from 6 a square were used in shut of doors belonged to economy construction.

Another means for locking is midvar. It is also placed on two sides of the door and rings worn on both sides to lock it. Display of great plenty of midvar from the area proves that it was mostly applied as an construction material. Its practical importance and usage setting was so many-field that it is still applied in most mountainous villages till now. Ethnographic observations indicate that midvar is still used in Demirchi, Galeybugurd, Dedegunash, Zarat villages of Shamakhi, Lahij, and Basgal villages of Ismayilli, and Ulguj village of Agsu.

Midvar was prepared in two methods. In the first method its ends grounded after combining by hot forging method and whetted. In the second method ends of the midvar are not combined and after placed on window or door log, its ends on the other part of the log ruffled, gained more durability therewith, hinges obtained from 3th square of III site can be example for that.

Rings obtained from 4a square arranged on the door bar (midvar) and used for locking. These rings were applied at houses to hang children hammock. Thus, midvar was hung on the girder of roof attic of the house; two large rings were hung from each midvar to provide the hammock's safety. Hammock strings were tied to

these rings. Diameter of the ring displayed from IV site is 5 sm and provided for heavy weight loads.

Locks obtained from archaeological excavations oxidized and lost its eternal shape. Therefore it is impossible to tell their belonging to local production. On the basis of three locks found from 2c, 4c and 8th square of IV site people locked doors expressing hope of return to the city.

One of most interesting findings was a decor sample used in art design of gates. Taqqilbab and adornments were paid special attention in wooden niches. The thing found from 5a square of IV site was applied in decoration of the walls. Its edges are lentshekilli, and central part is oval. A hollow was opened in the middle. While gathering these banglelike pieces at first sight onto one another diagonal, 6- star appears that is a decoration for the wall. 6-corner star description was widely used in Eastern world. It is also called Suleyman stamp.

Internal order of dwelling houses of nation was real appearance of financial position of family. Existence of jamakhatan (place for luggage) inward interior of any house was one of important household elements. Jamakhatan (luggage sites) created by applying special wall bays being two or three units in accordance with the house's size located on the wall opposite the door. Mainly bedding, non-used carpets-rug, outdoor clothes, even dowry of family girls were gathered into the trunk and put into jamakhatan (luggage sites). They were due used to store food. The front part of curtains of jamakhatan (luggage sites) made of silk or cotton cloth, sometimes decorated with gold thread and embroideries depended on the financial position of the family. According to ethnograph Fazail Valiyev existence of curtains of jamakhatan (luggage sites) was considered urgent among the bride's dowry in Shirvan region. Therefore load site of the bridegroom was measured long ago wedding and appropriate curtains and head of curtain of colourful clothes wrapped with triangular was replaced on its top. Ethnographic observations prove that gold-thread tassels were arranged on such curtain head within wealthy families. The tassels weaved by gold-thread strings and silken strings were added to the curtain by silken lace.

Gold-thread strings were arranged by a tool called "hadda" made of gold, silver, bronze and copper (arranging gold-thread strings is the same with the method of obtaining fastener strings. Gold-thread strings are put through little eyes of hadda). A silken string was arranged over it what is called gold thread. We consider that a piece of gold thread displayed as a result of excavations is a curtain tassel. God-thread string, silken string and product with incomplete crocheting of copper displayed in IV site confirm information about dissemination of gold thread in the region.

Another household element fulfilling the same function is niche. Niches were differed from jamakhatan (luggage sites) for capacity. Size of jamakhatan (luggage sites) included nearly 1-1,3 meter width, 1,45 meter height, depth on the

wall- 60-70 sm, height of the niche 1,40 m, width 80 sm, depth on the wall is 25-30 sm. This type elements can be encountered in all houses of XVIII century.

Heating houses was one of actual problems in all periods. Padded chairs were widely used at houses in Shirvan along with Nakhchievan and Abseron region as heating means. The household element used in winter months consisted of shallow hole dug on the floor. A low stool is put on the hole and a special blanket called "blanket of padded chair" covered over it. The family members sat around the padded chair and put feet under the blanket.

Traces of such hotbeds inside houses displayed in both III and IV excavation sites still remain. Clay globes were applied with the purpose to heat houses. Numerous globes displayed from archaeological excavations can be patent proof for that. Metal furnace was used at houses along with furnace of padded chair in some cases.

Though more perfect samples of heating means appeared as a result of improvement of production in historical development process they were used only in urban houses of noble society. This heating means were braziers made of bronze. The braziers having decorative ornament elements are prepared by cast method and brought to Azerbaijan more by transit trade. The remnant of cast iron brazier displayed from archaeological excavations proves usage of this type heating means in XVIII century or the century earlier. Though it is impossible to inform comprehensively on the structure of the brazier, we can say on the basis of 12-centimeter height of stem that brazier was of no large size. Such braziers usually have 8 feet and 12 boards tied these feet and worked out by cast method. Boards were combined to each other by rings. An iron insole was placed in the middle of brazier and incandesced coal was poured out inward. Brazier was either placed under padded chair, or family members collected around the brazier put in the middle of the house. In order to get much heat from cinder in the brazier it was sometimes twirled by pair of tongs. Saying "Every one paws a cinder" which is mostly used amidst nation was originated from this element on family household.

It is supposed that cast iron moulds obtained from archaeological excavations were applied in production of decorative braziers. Form and size of moulds coincide with side parts of braziers. It admits saying that cast iron braziers included into our standards belong to local production and is particularly produced in Agsu Town. It is true that it was not real that braziers having heavy weight were brought to Azerbaijan through caravan trade in XVIII century in the period of absence of railways. Mainly from this viewpoint the finding has very great scientific importance. Braziers belonged to local production met demands of population.

One of heating resources spread broadly in past standards was fire-places. Fireplaces had more practical importance as compared with padded chairs. Distinguishable from the padded chairs it was possible to heat and cook in fire-places. By the way, the expressions of Shirvan people like "I put meal on fire", and

"I hang a pot" (also used by Garabag population) were occurred in connection with fire-place. Because a kettle to cook a meal in fire-place was hung from a special fork or a chain intended for this purpose (this method was probably used in clay ovens). Buxara remnants in the site of archaeological excavations make us to think that XVIII century Agsu people used widely fire-places parallelly with heating means like hotbed, clay oven, furnace, brazier.

Buxari was replaced in the middle of top wall in most houses. Irrespective of plan structure of some houses, fire-places opened in the room corners were also encountered. A site for hotbed observed in corner of houses uncovered in IV excavation site can confirm this fact.

Means of elucidating houses are amongst interesting issues from ethnographic point of view. Different resources-middle sites, fire-end fire-brand, and torches were applied historically in elucidation of the house. Lamps burnt by oil entered standards during subsequent movement of historical development. Oil lamps known as "crane lamp" in scientific literature and made of pottery appeared since VII-VIII century. According to one legend, these lamps guided cranes when they lost ways and the lamp was called so on this occasion. In fact production technology of a lamp demanded its preparation in zoomorphical and crane necklike shape. They were called a crane lamp complied with form in this concern. Bottom pipe or neck of crane lamps are intended for putting slow-match, while upper pipe is provided for pouring out oil.

Display of a plenty of pottery lamps as a result of archaeological excavations (inv. № 16, 66, 75, 105, 144, 197, 254, 277, 282, 287, 319, etc) shows that these lamps prevailed over other elucidation means in standards for long years and kept this stand in XVIII either. Copper's enter the way of life even could not remove it. Prevalent status of crane lamps in standards continued till mid XIX century, provision of lamps of local and foreign production, made of glass, copper, and tin in Azerbaijan. Moreover crane lamps were not entirely suppressed and were into use of people till early XX century, application of electrical lamps.

Copper candlesticks though spread less in standards have specific place as elucidation means. Copper candlesticks having different forms and structures were applied over middle centuries. Copper candlestick of simple structure displayed in IV site consists of pedestal bowl and a candlestick soldered to its centre. Diameter of the candlestick's base is 10 cm, height is 6 cm. These candlesticks were used in household till early XX century.

Another sample of lamp was made of copper and decor element similar to barley by forging method was arranged on it. Cogged border of lace in the open part was tied to main part by solder. It is difficult to determine its being a piece of a lamp or chandelier since only the product's crumbs remained. However materials

admit to have a notion about elucidation means used by population lived in XVIII century Agsu Town, as well as production of handicraft.

As it is known, Azerbaijan created very rich handicraft legacy; improved them through empiric knowledge and habits, and preserved most of them till nowadays by tradition from generation to generation in its multi-century history. Hundreds of home vocations and fields of handicraft existed till the end of XIX century met internal deman of the nation (material, moral and home needs) and introduced in internal and external markets becoming marketable product. Most of these Horse's being basic transport means in the region stipulateddevelopment of saddle-making and farrier there. Some metal items displayed during Agsu excavations can be considered the samples of handicraft of farrier. Rings were used with the purpose to provide formation of horse bridle, and breast-hackle and hitched cords to the saddle saddle basis in handicraft of saddle-making. Therefore there could be various-size rings prepared due to the order by blacksmiths along with other facilities near the saddle. Iron rings found from 3a square are those intended for hitch to cords to the saddle.

Another facilities to work out a saddle are belt and rasp. Belly-bands, leather straps and breast-hackles were used for firm standstill of saddle onto a horse's back. Special thongs having belts in the end are sewn in both sides of the saddle, back and front parts to tie them. Belly-band passed under a horse's belly is fastened to right and left of a saddle; leather straps are tied to horse's tail from right and left of back of saddle; while breast-hackle consisted of three parts, one part passed among horse's front legs tied to belly-band under betfy, and putting through both sides of its neck is tied to saddle by thong in front part. A rasp was applied for enlarge and diminish of belly-bands and bridle when needed. All of these pieces were prepared in blacksmith's shop due to order. It is possible to tell thongs and rasps found from 3, 3a and 4c squares of IV site belong to saddles. A big iron needle obtained from the same square together with other facilities can be a neat evidence for substantiating existence of saddle shop in this area at one time and specify our conclusions.

Handicraft of farrier was specific vocation field concerned both rural, and urban craftsmanship distinguishable from jewellery and brazier fields of metallurgy. If black-misths were engaged in farrier handicraft in dwelling points of villages, farriers worked independently and usually placed around caravansary and market square in cities. Though we have trivial materials on handicraft of farrier due to archaeological excavations, they substantiate existence of a farrier shop in 2b square they have found. Ethnographic investigations show that local horseshoes (they were also called "Asian horseshoes") and those of European type were applied in Azerbaijan. Nail of European type worked out by local masters was intact and covered toenail of a horse feet entirely. Holes opened along circle of such horse-shoes admitted to fasten it to the horse toenail by special nails. Such an

entire and flat horseshoes were preferred by local population till 70s of XIX century. Because many positive features of the horseshoe accelerated its spread a lot. So, this horseshoe covers the horse's toenail entirely, prevents influence of harmful things and tiny stones, admitted free growth of horse's toenail. The shoe is fastened to the horse feet so that nothing except air and water can penetrate into there. These horseshoes differ from shoes of Europe for their nails' being pier (usually 7-8 nails are worn on each horseshoe) and create suitable condition for te horse's movement of the house on icy and slippery roads. Farriers usually use nails of large hood (it was called "blunt-pointed nail") during shoe of a horse. 24 nails and 4 units of horseshoes were called "ifchins", i.e. a herd of house. Such local nails prepared of light iron were made in a wide form in heading, in a gradual thinner form towards end. Head part of these nails is not broken while fastening the horseshoe to toenail, it was simply twirled a while and kept in place. The ends of these nails were piers and prevented a horse's slipping. A part of nails obtained from archaeological excavations are nails used in handicraft of farrier.

Cheap horseshoes produced by manufactory and capitalist industry of Russia were mass brought to Azerbaijan, it kept down and removed local horseshoes, it even caused workshops produced horseshoes to fall into decay. Horseshoes of European type were as a rule made as half-moon (arched), iron fingers (one in each side) being pier were put in the end of the half-moon. There was a hole in cavity of a half-moon towards inward to fasten nails. They usually covered ends of toenail of horse feet and were long-termed for working. A controversial moment appears on the spot. As we mentioned above, since horseshoes of European types were mass spread in Azerbaijan after 70s of XIX century, display of such a nail in XVIII century monument rises creates dual thought, i.e. either a horseshoe belongs to late XIX century, or brought to Shamakhi through transit trade in XVIII century.

Obtain of a donkey shoe from the area substantiates usage of it as transport means. One of the horseshoes displayed from IV excavation site fits depiction of European type horseshoes and intended for donkey's feet. Its length is 8 centimeter, width is 7 sm. Presence of nails on it proves their falling from the animal's feet.

Length of one of found horseshoes is 7, 5 sm, width is 7 sm. Nails over the horseshoe were riveted despite fitting the size of donkey feet, i.e. not on the animal's feet but on another material. Due to the nation's belief, a horseshoe was placed on the top of the yard gates or under its feet to be protected from evil eye and gain success (it is observed nowadays). Probably, a sample of horseshoe dealt with was used for that reason.

A thing called "rotor" which was produced by blacksmiths is from the things having a broad usage setting. It was primarily used to tie animals. Its top part is worked out in the way that the string fastened to it did not become entangled while the animal moved. Hammocks were preferred for practical importance for

rotating in meat's putting on fire in a butcher's shop. This household equipment is used today in several villages.

A rotor found from the area of archaeological excavation proving application of such smith products in XVIII century standards as well provides deepening the history of its entering home one more century.

An item called "fetter" was widely applied in economy way of life of Azerbaijan. Front feet of horses were tied with fetters upon their sending to pasture in order them to stay in a near distance. A sample of a fetter found from IV site despite being oxidized did not lose its form. A space for key still displayed inside.

Tinklers which were used to be hung from neck of camels, bulls and horses were given a special place in economy household of Azerbaijani nation. Tinklers made of iron, copper, and sometimes bronze were encountered as well. They were sewn of 10-15 units as usual by saddlers on the thong. Tinklers made a melodious sound while animal moved. Sometimes, tinklers lined up on the chain were also encountered. Such tinklers were produced by a blacksmith or a brazier. A handle is soldered in order to provide the tinkler's hook to the chain or a belt on its top. Additional small sphere able to move was included into its inner part and it caused a sound resulting its touch to the top. Open of top of the tinkler was kept open and it had a function to strengthen sound resonance. Using a saying "a camel with tinkler can not be lost" amongst the nation confirms practical significance of the tinkler. Scientific investigations implemented show that animals (especially camels and snakes) are more inclined to music. Apparently, our grand-fathers being deeply familiar with secrets of economy way of life felt this sign of animals and took them into account upon producing tinklers. Supposedly, melody appeared during metal fractions' touching one another provides animals' being cosy and submissive to be taken in tow assumed practical significance. An example of a tinkler uncovered from IV site are one of the tinklers dealt with. Undoubtedly, production of such tinklers in Shirvan, a region having rich tillage civilization and fervent caravan trade was popular.

Samples worked out as a result of some production methods are encountered amongst metal articles. Horse breast-hackle uncovered from IV site is therein very interesting. Heart-shape breast-hackle passed several production stages and produced. A mould was initially obtained from copper by the way of cast. While paying attention to back side of the board it becomes clear that a little flower in central part was worked out via cast forgery way. A bigger flower was uncovered as a result of engraving by ramrod around the flower during next industrial process. The way of patterning was applied in subsequent technological action via forging method. Therefore a description of branchy flower was portrayed in central part of breast-hackle and life tree was depicted in two sides. A handle of parallelly right-angle shaft was soldered in upper side of the breast-hackle.

There were usually two handles to worn breast thongs in horse breast-hackles. 14 grooves were opened along edges of breast-hackles from middle to bottom sides that is undoubtedly possible for hanging at one time. The breast-hackles being a magnificent handicraft sample prove that a horse was paid particular attention in Shirvan like other regions of Azerbaijan, and attached importance to its adornment. A horse was meant honour, brotherhood, companion-in-arms, support and confidence for Azerbaijani men. Proverbs "Horse is a hero's brother", "Hero boasts with his horse"-keepsake of our grandfathers verify our thought. It was sufficient to pay attention to adornment of a horseman's horse to define his social class. The material is also considerable to show many-branch of braziery.

One of interesting materials uncovered by excavation carried out by Agsu Archaeological Expedition is a stamp made of iron. The name of stamp owner "Husseinali's daughter Parvin" was written on the stamp with suls script in Persian language. Interesting peculiarity of the item ethnographically is a hole opened in middle part of holder of three-corner shape. Either a tassel was usually hung from holder of stamps, or a string worn it and hung from neck. Tassels intended for stamps were arranged by gold thread trimming. A hole was opened mainly for implementing that function.

Shirvan was well known for its direction in jewellery handicraft, put historical traces in development and enrich of this craftman-ship, made unprecedented contribution to National Azerbaijan and Universal East jewellery treasury.

It is known that cities played important role in development of craftsmanship. Distinctive from numerous handicraft fields jewellery concerned urban handicraft. Main clients of this branch of metallurgy were well-to-do layer of population. Jewellers as a rule gathered in cities since high social layer, royals lived there, places crowded with comers, but reputed craftsmen built the shops in house. Jewellery samples includir jewellery tools and facilities accomplished Agsu Archaeological Expedition are excessively valuable from viewpoint of study duction technology of this handicraft and looking through research of traditional national clothes and adornments once more. Silver, copper and even iron were applied in preparation of jewellery items found from IV site. Garment ornaments draw particular attention amidst them. National women garments, especially checkmen (outer women clothes) are tied various elements (button, cotton boll, fastener, string, etc) in order to provide their fit close on the body, at the same time favour them aesthetical beauty. Th garment element called fastener implemented this function in most cases. With this purpose, a fastener is sewn opposite from the waist in front part of checkmen; it was stretched taut by putting through a string from buttonhole and attached. Samples of fastener obtained from archaeological excavations were made of copper. Industrial process of some of them was not

completed and that points out location of a jewellery shop in the area they found. In order to make a fastener a craftsman first melts copper, and pours it out into an industrial facility called raja. After a fusion turns cold and falls into light mass, it was running through the hadda by simkesh. Hadda is an industrial facility with various-size holes. As a metal item passed through the holes of this tool from large to little, it become thinner and got a due size intended by the master. Next industrial process launched after certain quantity of wire was worked. As an example of fastener sample gained from 3b square of IV site it is available to follow this process. Nearly 6-centimeter wire was wrapped in the middle and latter created a hook being folded together in 8 mm size. Other open ends folded towards the edges and formed a buttonhole space provided to sew on the garment. Fastener did not lose its shape though pressed a little. A hooked fastener was usually sewn on one part of clothes, while buttonhole fastener arranged on another part and they were worn each other. Although industrial process of fastener samples displayed from 4c square did not complete, it is clearly seen that two of them are intended for buttonhole. Existence of buttonhole site in two sides of one fastener and one part of the other determines its setting thoroughly.

A great part of clothes decorations included collars and laps. This kind ornaments are widely spread in whole Azerbaijan. The collars were lined up along neckband incision of arhaluk, outer garment of women, while laps were arranged on bottom part of woman shirt forepart. Though wide-spread of collars and laps in women garment complex was reflected in scientific literature till beginning of XIX-XX centuries, it was impossible to tell that decisively about XVIII garment fund. Materials obtained from 8a square in IV site are capable to inform usage of this garment decoration in XVIII century. Ornament was prepared of copper through mould method. Two hemisphere forgery casts soldered one another and got a shape of globe. A handle was tied to its top to sew on garment or wear on chain by solder way. The product's being very small shows its usage also as a lap. General length of the lap is 1 sm, diameter is 1 sm. Production of another material was not finished.

Hooks are elements rousing interest from standpoint of their fixing amid jewellery products. They were widely used both for head decor and pack of bundles. The hook intended for head decor was obtained from III site, those for a bundle were displayed in IV site. The hooks provided for women's head wear, a turban, are bigger by size and are tied to the chain. While hooks intended for bundle are of small size and elaborated in a form more simple than copper. Six-petal flower was patterned only one of them by moulder method. Geometrical decor element was scraped over one of the hooks by the way of smithery. One end of every hook contains of gaft, another end of the hollow to tie to the bundle. The hook was sewn in a corner of the bundle. Four corners of the bundle are folded up onto each other, the hook corner remains on the top; that corner stretched taut and

the hook hindered opening of the bundle pierced to a fit place. Outdoor items, wedding (they are called bundle clothes among the nation) and small dowry things are usually collected in the bundle, put into the trunk or the niche and wrapped as an underwear during going to bathroom. It substituted a bag. Usage of the bundles till early XX century caused a need to hooks and its production continued.

Display of hooks from XVIII century monument assumes very great scientific significance from standpoint of following history of this home element. To recall, this type hooks protected in museum funds belonged to late XIX century. These materials providing us with opportunity to hold parallels between two periods play the role of valuable source.

Waistbands had a special place and widely spread in suit of national clothes. With exception of aged layer of population most men, women and children wore golden, silver and copper waistbands depended on economic position. Various types and shapes of waistbands facilitated men's carrying arm, tight fitting of clothes of women and giving aesthetical beauty. A waistband belt found from 6th square is made of silver. Such waistbands belonged to clothes suit of children prepared and they were consisted of boards fastened on one another through billows and or collected over the belt. A hollow was opened on the last board to traverse belt's buttonhole. The top of the belt was decorated by garasavad method widely spread in Azerbaijani jewellery. By the way, in order to clear up decor element of the belt it needs restoration. A buttonhole was soldered at bottom. Its end is threecornered and a rasp exists in opposite part to be traversed to other board. Its length is 2,8 cm, width is 1,5 cm.

One of well-known waistband types is scale. Such waistbands possessing a belt combined each other with buttonhole and hook, are usually made of velvet fabric, and scales of various ornaments created by cast-forged and cast mould method arranged over it (6-8 scales are used for each waistband). Copper found from 3b square in IV site was prepared by the method of cast. But manufacture of the product did not complete. Such moulds are widely used in preparation of saddle. We can say on the basis of ethnographic materials that handles and bar base of caskets and bathroom trunks were composed with decor elements graphically. Decor element found from 6th square and called "doll" was carved on dowry-destined trunks as a rule.

Rings and earrings occupy special place among national women decorations. This type of decor samples obtained from archaeological excavations cause definite thought despite being in a poor level. Usage of earrings of zoomorphosis shape in XVIII century attained more of antique archaeological excavations rouses interest. Earrings found from 8b and 8c squares in IV site prove continuance of jewellery tradition over long years. According to the archaeological literature, decor items of zoomorphosis shape were widely spread since Bronze Age. It was most often connected with primary religious beliefs. The elements directed

to express magical and mythic overlook of ancient people in primary periods became later decor means as a sequence of manner of thought.

It is known from implemented investigations deer is worshipped in Azerbaijan amid ancient religious beliefs. An end of earring found from 8c square attaining stag head is connected with that religious belief. Apparently, this earring sample passed from generation to generation and over centuries lost its essence and became decor element. Earrings displayed from 8b square were prepared by forge method. Bottom of the earrings reminds the tiger head. Gash lines were forged on it. Two earrings' being lone drew our attention to one belief at one time existed amid the naton. Thus, there were cases when a family had no son or son did not live long. Due to the nation belief the child was given to a large family or earring worn on ears in such cases. They believe they will deceive angel of death and protect child from it in this way. Earrings are important from stanpoint of study of our history of jewellery handicraft, genetic consistency oc-cured there, aesthetical taste of our nation and range of vision.

As an important element of women decorations rings assume special importance. Engaged girls were usually given khatirjam (confidence ceremony), beige ana betrothal rings. Therefore at least one ring existed in every house irrespective of the material level. Well-to-do layer of population used golden and silver rings decorated with various precious stones, while poor layer of population used copper, sometimes silver rings. The ring displayed in 4c square was made of silver. Its upper is flat and four-cornered shape. It is considered wide-spread ring type. Another ring sample found from 7th square was included into the line of rings with precious stone and made of silver. It has cupol-shape nest of precious stone. But it has no precious stone.

Weight belonged to jewellery handicraft, found from IV site is one of especially remarkable findings. It is possible to determine usage of this weight in zolotnik through parallels and comparisons with museum materials. Simultaneously the finding could be means for determination of period of museum materials. From this standpoint the finding has scientific importance. This type weight being prepared by bronze gathered inside from large to small and at last make impression of opened pink. Ethnographic observations define that one of basic production accessories of jewellery workshops is zolotnik balance and stones of various size. Jewellers knew measure and weight of different coins being most often paying means and they were measured and taken near the client in fine pendent balace in cutting mass form from the client. Received raw stuff was measured and given back upon returning to client as a jewellery. Zolotnik and pea were considered main measure units of jeweller's balance, generally jewellery handicraft. To note, 24 peas of the same large size were equal to 1 zolotnik, and 1 zolotnik equal to 4, 68 gram.

Great scientific significance of the finding is that a jewellery shop is situated near the area it is displayed. Display of the ring having no precious stone and of incomplete production from the same area confirms this fact. As it is known, a craftsman-master engaged in any vocational field used different tools and shop. Because of implementation of productive technical processes and realization of sale products as a rule in jewellery shops, they were situated in central parts of the city overcrowded with customers. Such a feature was typical for medieval craftsmanship of Azerbaijan. Mikayil Haydarov referring to medieval historical sources writes that if industrial process did not require presence of large buildings of special setting, then production and sale of ready product was fulfilled in shop-workshops located in markets. This case particularly belonged to hatter, tailor and goldsmith handicrafts. We can confirm the fact of actual location of a jewellery shop in the area owing to filtering literature material and jewellery resources obtained from archaeological excavations.

One of remarkable materials from ethnographic viewpoint is a decor element arrayed in foot base of shoes found in 2th square IV site. Only sample of this clothes element not reflected in scientific literature is protected in Ethnography Fund of National Museum of History of Azerbaijan. Surface of step-bearing used in shoes prepared for luxury mainly for bride tray and aristocrat women is gold-trimmed. Since the materials found as a result of archaeological excavations oxidized, it is not possible to tell their being decor element. It is only possible to tell that top of such clothes elements was trimmed absolutely with gold, silver or garasavad. Both of findings were of oval structure in accordance with feet form of the shoe. It has a nail in back to make possible its replace on the shoe foot. The noted materials pass from various industrial processes and appear. The form was prepared due to order by blacksmiths, while decor element was done by a goldsmith or a painter. Finally it came to the cobbler's hand and the process completed by him. Materials could be considered a neat source in exploration of clothes decor of the zone, generally Azerbaijan.

In order to provide durability of shoes, horse shoes were most used. Shoe was one of main elements of national clothes set over long centuries. These clothes elements can be frequently come across in medieval miniatures. Great majority of city population wore shoe at past. Although shoe shops spread broadly in all cities Shamakhi and Nukha were particularly differed from standpoint of development of shoe-maker profession. We can say on the basis of statistic data on middle of XIX century which were collected by academician Alisohbet Sumbatzade, 227 of 579 shoe-makers working in Baku, Ganja, Guba, Shaki, Shamakhi, Shusha and Nakhchievan cities fell into share of Shamakhi only. Display of plenty of horse shoes from 8 and 2 squares in IV site admits saying that shoes occupy basic place against the background of clothes civilization of Shirvan area. Shoe horseshoes

were prepared exactly by blacksmiths due to order as “daban”. After all details of the shoe sewed the horseshoe was made on it.

Vault roller which is put into use of women till middle of XX century is interesting from viewpoint of historical importance. The finding guiding to have an excursion to standards way of XVIII century Azerbaijani woman has 9-centimeter length and reminds of little roller. A part of head part planked and smoothed was broken. These rollers was used in order women to make vault in hair. It is possible saying that top part of roller displayed from IV site has certain decor element at time as a result of comparison with the same setting rollers defended in Ethnography Fund of National Museum of History of Azerbaijan.

Obtain of bullet moulds from Agsu had great significance from scientific point of view. Though metal moulds, pins used for make moulds, copper spoon, and lead bullet are obtained from separate squares are equipments serving the same production field, i.e. preparation of a bullet. Due to the information, fire-arms elaborated by Lahij masters were spread to all provinces of Shirvan, Shaki, Guba, Baku and Garabag, as well as Dagestan and Iran. According to this fact we can say that moulds and bullet obtained from Agsu were produced by Lahij masters living in Agsu. Lahij craftsmen resided in the cities where population placed densely and occupied with craftsmanship.

Existence of beads having various size, shape and material amid archaeological materials was not casual and stressed as an expression of thinking manner and religious-mythic range of vision of area population. Such beads and pendants each were repeatedly stood a test and strong belief on them occurred. Remnants of those beliefs coming from long centuries are encountered today. It was noted in ethnographic literature that due to the people belief, black jewel beads are capable to protect a child from hallucination; jaundice beads from jaundice; eye chaplet and cockleshell from the evil eye (it is called itgusdu among the area population); hal anasi, generally, evil powers; mohre beads can protect a person from stomachache. These beads are hithced to his/her clothes since the first moment of birth and hung from his/her waist, neck and feet. Sometimes some amulets were lined up on the thread and hung from the child together. Probably protective beads (amulets) found from IV site were at time together and shattered around being broken. While gathering ethnographic field material, it was defined that two beads displayed from 2a and 2 b squares were known by "haggi" name in the area of Shirvan. According to the information, these beads were believed a lot. Due to peopled belief, beads defend people from evil powers, and have treatment feature at the same moment. Thus, these beads are pressed and pass through sieve during the nose bleeding and its dust poured out to the nose. Bleeding immediately stopped as its result. Moreover, they gained to close mouthes of dead leaving the world with open mouth throwing beads into there as it is said amid nation. In other case danger about dead person's taking someone with him could appear.

One of wide-spread stones due to nation's belief is black jewel. According to the faith, black jewel was one of the nicest means for protection from hallucination and evil spirits. It was hung on children and recently confined women, and sometimes under their pillows. Rosaries made of black jewel were preferred as well. Stone of 18x8 centimeter measure found from 8th square of IV site was a piece of rosary. There are double holes in two parallel corners of the stone to pass to thread. 9 grooves made over it are of decor kind.

Shirvan was one of leading weaving areas of Azerbaijan since the very ancient times. Carpets weaved there met not only met local demands, but also presented in world market as saleable trade product. Becoming decoration of hundreds of museums and personal collections of the world Shirvan carpets are handicraft works able to enrich treasure of world culture for their historical and artistic importance. Merlons of wool hackles obtained from archaeological excavations are valuable from viewpoint of its historical importance. Display of the piece of wool hackle from the area is extremely natural case. It is impossible to fancy Shirvan family without carpet, weaving without hackle.

Iron merlons worked out by smiths were applied in preparation of hackle, one of basic production belongings of weaving. The merlons were hitched in 3 rows among paired wood piece placed together onto pedestal wood. Afterwards a head-piece made of iron was placed on the wood to provide tenacity of merlons over it. Holes were opened over the head-piece due to number of merlons and distance. After head-piece was placed onto merlons ifchin it was nailed on wooden part of hackle from each side. Wool was taken as a wisp and smoothed by hand for combing, drawn into hackle merlon; and subsequently wool was pulled to sideways from both sides. Iron merlons of wool hackle and a head-piece obtained from archaeological excavations are similar to the hackle we described. Iron merlons and head-piece displayed in 4th square of IV field oxidized and lost shape because they were kept under the ground and wooden part decomposed and ruined. The hackle pieces are important from standpoint of following history, technology and spread areal of weaving.

Two billows amongst materials found by Agsu Archaeological Expedition are belonged to distaff. Important stage of weaving preparation procedure was wool spinning. Ethnographic materials inform existence of historically two types of wool spinning (hand spindle and distaff). Distinctive from simple spinning means-hand spindle, distaff-perfec tool was more productive in elaboration o weaving string.

Main part of the distaff was made from old oak. Metal part in the distaff is spindle. The spindle was placed in head part of wood pedestal and bloc (bobbin) worn to it. String putting distaff in action is simultaneously worn to the spindle.

Distaff is twisted by right hand to spin string in it, while wool was given to the string open by left hand. As a rule, as string was spinned from right to left it

was muffled in as a cop over the spindle. We think that iron tools found from 7c square were distaff billows. According to ethnographic observations, distaff billow had 30-35 centimeter length. Length of billows dealt with is 30 centimeter.

Next processing after string spinned in occupation of weaving is considered pivotion. A ready string is pivoted through "iron billow" (iron billow) in pivotion procedure and it was smoothed being cleaned from wool knot, friable lump, hitch an so on. "Iron billow" was a tool which had 13-15 sm length. We suppose that copper found from archaeological excavation area, more exact, 7th square and iron tool found from 2th square were "iron billow" used for this purpose. Length of both materials is 15 centimeter. Head part of the iron tool was wrapped in a manner of brazier spit. These tools are used for other purposes.

Household plates occupy specific place in study of artefacts. Plates were applied in keeping, provision, cooking of foodstuff and its serving in the tablecloth from primitive period till today. Difference among the plate periods included the material it made, form and usage setting. Pottery plates played basic role in standards of the nation till XVIII century. Production of pottery plate sourcing from Neolithic Age improved at times and met demands of the nation for plate. Preval of pottery things amid material cultured samples gained by Agsu Archaeological Expedition during the excavations prove that pottery things preserved their higher stand in XVIII century and used widely in standards. Most of the found plates are those preserved their shape over long centuries. Some samples were displayed testifying spread of only pottery pipe polls in standards since XVIII century.

Few number of copper home plates amid the achieved findings confirm that copper could not mass enter standards in XVIII century. It can be above all explained with expensive copper; cheap and quick preparation of pottery, on the contrary. It is determined that a proverb "You can make your pot full by buying pottery" used among nation belongs to subsequent periods, i.e. XIX century. Copper enters mass to standards since that period. Although there are few types of copper plates displayed from XVIII century monument, it gives us opportunity to have notion about that period. Found copper lid belongs to packing pots and it informs these pots' finding their places in standards. The lid was prepared in a simple form that proves its usage in average family. The plates decorated with rich ornament element could enter standards of only well-to-do layer of population. Such plates were prepared due to order and are produced for a long time. Pieces of copper plate, spoon and a pipe poll draw attention for graphic arrangement. Non-achievement of things having rich adornment element used in way of life of wealthy families as a result of implemented excavations is a fact proving existence of lower layer of population in IV site.

One of important tools in household was "el deyirmani" (hand mill), and kirkire (a quern), and (hand stone). It was applied for cereals and salt grinding in

daily way of life. A quern consisted of solid porous stones not crumbled in the work process-upper stone having 10-12 sm thickness and 35-45 sm diameter; and similar diameter bottom stone, thicker than the previous. Besides, according to the reporters, "straw" stone was preferred in order to prepare quern. Because straw stone was more durable and solid than fragile quarry stone. Querns obtained from archaeological excavations were prepared in accordance with the shown sizes. Hollow called "denlik" (crop) was opened in the middle of circular-hewed quern stone (upper stone) and grinded food was poured out of there. Billow was put on the crop's hollow opened in mid of underneath stone and the billow went 4-5 centimeter aside that. The hole in the edge of the upper stone was provided for knob. The quern was put in action by wearing wooden holder there.

Large amount of remnants of glassware in the area of archaeological excavation is display of occupation of this kind equipments in standards. Glass products finding way to the area mainly through transit trade testify broadness of trade relations of Shamakhi.

Materials obtained from archaeological excavations substantiate saying that existed material cultured elements being integral part of National Azerbaijan culture made valuable contribution to Azerbaijan and East cultural fund differed for its local features. The findings displayed in the area prove existence of fervent urban life, protection of local craftsmanship traditions, as well as town-building and house-building culture. The materials testify that protection of practical technical legacy, empirical knowledge system, influence of ethnic cultural relations, natural geographical condition, social political situation and other factors stipulated material cultured development of Aghsu Town. Though investigations carried out by Aghsu Archaeological Expedition directed to research of little period of our history, they will elucidate opening of many dark pages.

AĞSU QAZINTILARINDAN TAPILMIŞ METAL MƏMULATI: TEKNOLOGİYASI VƏ TƏSNİFATI

Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində inkişaf etmiş bir çox sənət sahələri ilə yanaşı metalışləmə sənətinin də xüsusi yeri olub. Bu sənətin inkişafında əsas amillərdən biri, demək olar ki, ən başlıcası Azərbaycan ərazisinin xammal ehtiyatları və faydalı qazıntılarla, habelə qiymətli daşları, əlvan metalları, gil və kaolin yataqları ilə zəngin olmasıdır. Məhz zəngin yataqların olması əvvəlki illərdə olduğu kimi, son orta əsrlərdə də metalışləmə sənətinin inkişafına zəmin yaradırdı. Yazılı mənbələrdə Azərbaycanda - Gəncədə, Aranda, Şirvanda, Naxçıvanda, Daşkəsəndə və digər ərazilərdə olan faydalı filiz, mis yataqları və onlardan istifadə qaydaları haqqında qiymətli məlumatlar verilmişdir.

Azərbaycanın son orta əsr yaşayış yerlərində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, keramika məmulatı istehsalında olduğu kimi, metal məmulatı

istehsalında da xammal əvvəlcə yad qarışıqlıqlardan təmizlənir, sonra isə onun bir hissəsi metaləritmə mərkəzlərinə, qalan bir hissəsi isə metaləritmə kürələrində istehsal edilmək üçün məntəqələrə aparılırdı.

Son orta əsrlərdə baş vermiş daxili və xarici müharibələr sənətkarlığın müxtəlif sahələrinə mənfi təsir göstərərək durğunluq yaratmış olsa da, metalərləmə sənətinə bir o qədər də mənfi təsir göstərməmiş, əksinə bu sənət daha yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Bunu deməyə əsas verən başlıca amillər son orta əsr Azərbaycan şəhərlərində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış istehsal ocaqları, metaləritmə və dəmirçi kürələri, emalatxanalar, istehsal çıraqları, iş zamanı istifadə edilən əmək alətləri, məişət və təsərrüfat avadanlıqlarıdır.

Orta əsr Ağsu şəhər yerində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilən dəmirçi və misgər emalatxanaları XVIII əsrdə Azərbaycan şəhərlərində metalərləmə ilə bağlı sənət sahələrinin tədqiqi baxımından çox mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Emalatxanalar bir-birinin yaxınlığında inşa edilmiş və burada çalışan sənətkarlar sənətin müxtəlif sahələri ilə o cümlədən keramika, daşıqləmə, dəmirçilik, misgərlik, sümükişləmə və s. sənətləri ilə məşğul olmuşlar. Maraqlıdır ki, qeyd olunan dövrdə bəzi sənət sahələrinin istehsalı zəifləsə və ya tənəzzülə uğrasa da, metalərləmə sənəti əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi XVIII əsrdə də inkişaf etmiş və aparıcı sənət sahələrindən birinə çevrilmişdir.

Etnoqrafik müşahidələr əsasında məlum olur ki, qədim dəmirçilik sənətilə köçürülən sənətkar ailələri nəslindən olan ustalar sonralar Lahıç, Əhən, Dəmirçi kəndlərində ata-babadan öyrəndikləri bu sənəti yaşadaraq daha da inkişaf etdirmişlər. Zərnavalı Hacı Məhəmmədəli xanın hakimiyyəti dövründə həmin ustaların bir qismi Ağsuya köçərək burada fəaliyyət göstərməyə başlayıb.

Ağsuda aparılan tədqiqatlar zamanı III qazıntı sahəsinin 6, 7 və 8-ci kvadratlarında dəmirçilik və misgərlik emalatxanaları, orada çalışan ustaların iş prosesində istifadə etdikləri alətlər və digər maddi mədəniyyət qalıqları aşkar edildi. Xatırladaq ki, III qazıntı sahəsindən, həmçinin dəmirçi ocaqları, onların yaxınlığında isə çoxlu metal külçələr və çıxarlar aşkar edilib. Onlar forma etibarilə müxtəlifdirlər. Bəziləri dairəvi, bir başqaları elipsvari, digərləri isə yastı və ya qabarıq formalıdır. Belə metal külçə və çıxarlar Azərbaycanın digər orta əsr abidələrindən də məlumdur.

Metaləritmə və dəmirçi kürələrində istiliyi artırmaq məqsədilə körükdən istifadə edilirdi. Ağsu tədqiqatları zamanı hələ ki, körük tapılmasa da maddi mədəniyyət nümunələrinə və yarımfabrikatlara əsasən III qazıntı sahəsində digər sənətkarlıq emalatxanaları ilə yanaşı, dəmirçi emalatxanasının da fəaliyyət göstərdiyi şübhə doğurmur. Xatırladaq ki, indiyədək Naxçıvanın XIV-XVII əsrlərə aid yaşayış yerindən körük hissələri və Şamaxı qazıntılarında dəmirçi emalatxanasına aid dəzgah, diametri 35 sm olan kürə, havanı körükdən kürəyə ötürmək üçün istifadə olunan saxsı boru aşkar edilmişdir.

Tapıntıların kütləviliyi və çeşid müxtəlifliyi öyrənilən ərazidə eyni vaxtda bir neçə emalatxananın fəaliyyət göstərdiyini söyləməyə əsas verir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi III sahənin 8-ci kvadratında olan dəmirçi emalatxanası ətrafından külli miqdarda metal çıxarları aşkar edildi. Həmin sahədən dəmirçi ustaların istifadə etdiyi müxtəlif ölçülü və müxtəlif formalı daş əşyalar da tapıldı. Mədən daşlarından olan müxtəlif ölçülü təknələrin içərisi yonulmuş, bəzi daşların səthi isə düz və hamar cilalanmışdır. Daş təknələrin demək olar ki, əksəriyyətinin içərisində pas qalıqları var. Görünür, dəmirçi və misgər ustalar yastı və hamar daşların üstündə isti dəmir və ya mis məmulatını döyüb hamarladıqdan sonra su ilə dolu olan daş təknələrin içində soyudublar.

Tədqiqatlar göstərir ki, xammal şəklində emalatxanaya daxil olan məmulat adətən əvvəlcə kəsilərək, doğranaraq müəyyən hissələrə bölünürdü. Daha sonra əridilərək ondan lazımı əşyalar hazırlanırdı. İstehsal prosesində əsasən istidöymə üsulundan istifadə edilirdi. İş prosesində ətrafa səpələnmiş tullantı-şlaklar da bunu sübut edir. Xatırladaq ki, III sahədə öyrənilmiş dəmirçi emalatxanası ərazisində tullantılarla yanaşı kəsilmiş, lakin istifadə edilməmiş xammal qalıqları da çoxluq təşkil edir.

Maraqlıdır ki, Ağsuda aşkar olunmuş dəmirçi emalatxanasından ustaların istifadə etdikləri alətlər də tapılmışdır. Daşyonma sənətində istifadə olunan isgənə, qayçı, oymaq, mis üzərində döymə üçün işlədilan alətlər, habelə miniatur, bəzəklərdə istifadə edilən alətlər, maşa, çəkiç, balta, dəmirkəsən, dəlikaçan, yiv və s. nümunələri buna misal göstərə bilərik.

Ağsuda aparılan tədqiqatlar nəticəsində bir daha məlum oldu ki, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi son orta əsrlərdə də metalışləmə sənəti ənənəvi istehsala əsaslanaraq nəinki inkişaf etdi, daha da zənginləşdi.

Son orta əsrlərdə metalışləmə sənəti sahəsində çalışan ustalar bu və ya digər məmulat istehsal edərkən bir çox üsullardan istifadə edirdilər. İstehsal və naxışlama əməliyyatı, sadə döymə, polad və ya dəmirin qaynaqlanması, möhkəmləndirmə, materialın kəsilməsi, yonulması, hamarlanması, ştamplanma və s. üsullar Azərbaycan sənətkarları tərəfindən geniş tətbiq edilmişdir.

Metalişləmə sənətində işə metalın formalaşdırılmasından başlanılır. Bir qayda olaraq dəmirçi ustalar məmulat istehsalına metalın döyülməsindən başlayırlar. Əşyanın formalaşdırılması üçün dəmirin qızdırılmış şəkildə döyülməsinə üstünlük verilirdi. Nadir hallarda isə kiçik əşyaların formaya salınmasında soyuq döymə üsulu tətbiq olunurdu.

Dəmirçilik sahəsində olduğu kimi, mis əşyaların istehsal prosesi də mərhələlərlə yerinə yetirilir. İlk növbədə istidöymə üsulu ilə mis parçası döyülür və yastıladılır. İş görülərkən xüsusi kəlbətin və maşada istifadə edilir. Kürədən

götürülmüş mis çəkiçlərlə döyülüb əyilir və proses yastılanana qədər davam etdirilir. Sonrakı mərhələdə yastılanmış mis lazımı ölçüdə dəmirkəsənlə kəsilir, yonulub səliqəyə salınır, birləşdirilməsi üçün hər tərəf ayrıca istiqamətdə qatlanır.

Tədqiqatçıların fikrincə isti döymə zamanı qızdırılmış dəmirin döymə temperaturu 9000, polad üçün isə 7750 istilik kifayət edirdi.

Qəbələ və Şəhərgahda (Kürdəmir rayonu) aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan metal məmulatının kimyəvi analizi göstərdi ki, onların tərkibi çoxkomponentlidir. Başqa sözlə, həmin materialların hazırlanmasında təmiz tərkibli dəmirdən, habelə kömürlənmiş poladdan istifadə etmişlər.

Tapıntıların təhlili göstərir ki, dəmirçi ustalar məmulatın hazırlanmasında qaynaqetmə üsulundan da geniş istifadə etmişlər. Bu zaman dəmir parçasının qaynaq ediləcək hissələri qızdırılır və bir-birinin üstünə qo-yularaq döyülür. Proses o vaxtdək aparılır ki, hissələr bir-birinə birləşsin. Buna misal olaraq bıçaqların, dəhrələrin, baltaların və s. dəstək hissələrini göstərmək olar.

Dəmirçi ustaların istifadə etdikləri üsullardan biri də termik işləmə üsuludur. Bu üsuldan daha çox silah və hərbi geyimlərin (zirehli geyimlərin və zirehdeşən silahların) hazırlanmasında istifadə olunurdu. Dəmir əşyanın hazırlanmasında həmçinin yonma üsulundan da istifadə olunub. Bu mərhələdə soyuq metal işlənir. Məmulatın yonulması müxtəlif daşlar, o cümlədən bülöv daşları vasitəsi ilə həyata keçirilirdi.

Dəmirçilər müxtəlif sənət sahələrindən sifarişlər qəbul edərək lazımı alətlər, məişət və təssərrüfat avadanlıqları hazırlayırdılar. Bu baxımdan tez-tez olunan sifarişlər sənətin müxtəlif sahələrinin inkişafına və formalaşmasına zəmin yaradırdı.

Qazıntı sahəsindən aşağıdakı dəmirçi ustalara məxsus əmək alətləri aşkar olunmuşdur. Dəmir çəkiç kiçik ölçülü olub, dairəvi, iti və lövhəvari formalıdır.

III qazıntı sahəsinin 8-ci kvadratından aşkar olunmuş dəmirçi maşası ustaların soyuq dəmiri tutmaq, isti kürəyə yığmaq və çıxarmaq məqsədilə istifadə etdikləri sənətkar alətidir. Dəmirçi maşaları formalarına görə müxtəlifdir. Dəmirçi ustalar əsasən uzun qulplu maşalardan isti məmulatın kürədən çıxarılmasında və istehsalında geniş istifadə etmişlər.

Dəmir deşikəçən alətdən dəmir əşyaların və məmulatların üzərində müxtəlif ölçülü dəlik açmaq üçün istifadə edilmişdir. Ölçüləri təqribən 8-27 sm arasında olan bu alətdən məmulatın həm isti, həm də soyuq döyülməsi zamanı istifadə edilir. Bir qayda olaraq alətin zərbə vurulan hissəsi dairəvi, işçi hissəsi isə konusvari formada olur. Xatırladaq ki, bu tip alətlərdən nəinki dəmirçi ustalar, habelə, zərgərlər, misgərlər və nalbəndlər də istifadə edirdilər.

Metalişləmə sənətində ustaların istifadə etdikləri alətlərdən biri də yivlərdir. Onlar saplaq və işçi hissədən ibarətdir. İşçi hissələri əsasən düzbucaqlı və üçbucaq formalıdırlar.

Məişətdə və sənətkarlıqda istifadə edilən alətlərdən biri də bizlərdir. Papaqçı, pinəçi, palanduz və bu kimi sənət sahələri ilə məşğul olanları bu alətsiz təsəvvür etmək çətindir. Ağsu qazıntılarından hələlik cəmi bir ədəd dəstəksiz biz tapılıb. Onun uc və uca yaxın hissəsinin en kəsiyi dairəvi, qalan hissəsi isə lentvaridir. Dəmirdən düzəldilmiş bu alətin baş hissəsi qırılmışdır. Dəstək hissəsi ağacdan olduğuna görə çürümüşdür. Onun uzunluğu 6,5 sm-dir. Buna oxşar bizlər digər orta əsr abidələrindən də məlumdur.

Həm III, həm də IV qazıntı sahələrindən küllü miqdarda bıçaq, balta, dəhrə, qazan, qaşiq, qayçı, ərsin, oymaq və s. əşyalar tapılmışdır.

Bıçaqların əksəriyyətinin tutacaq yerləri ensizdir. Enli olan kəsər hissə uca doğru getdikcə sivriləşir. Uzun müddət istifadə olunduğundan kəsər yerləri nazılmışdır. İstidöymə üsulu ilə hazırlanan bıçaqların dəstəyində qaynaq izləri, bəzilərinə isə taxta qalıqları var. Etnoqrafik müşahidələrə əsasən kiçik və nisbətən orta ölçülü bıçaqlardan məişətdə, iri ölçülü bıçaqlardan isə əsasən ovçuluqda, bəzən isə hərbdə istifadə edildiyini söyləyə bilərik.

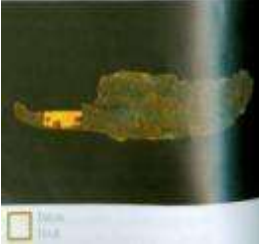
Son orta əsrlərdə xörək bişirilməsində saxsı qazanlarla yanaşı dəmir qazanlardan da istifadə olunmuşdur. Nümunə olaraq Ağsu şəhər yerindən tapılan qalın divarlı qazana məxsus fraqmentləri göstərmək olar. Dəmirdən hazırlanmış bu qazan iri gövdəyə və qulaqvari qulpa malikdir. Daha iki ədəd qazan nümunəsi V qazıntı sahəsində 50 sm ərinlikdən tapıldı. Enli gövdəyə malik olan nümunədən ehtimal ki, tiyan kimi istifadə edilmişdir. Xatırladaq ki, belə qazan hissələri Naxçıvan və Şamaxıdan da tapılmışdır.

IV qazıntı sahəsindən bir ədəd dəmir qaşiq tapılmışdır. Dəmir qaşıqlardan daha çox sənətkarlar istifadə etmişlər.

IV qazıntı sahəsinin 7b kvadratından tapılan dəmir balta çox güman ki, ağacişləmə sənəti ilə məşğul olan ustalara aid olub. Ağac materialı kəsmək və ya yonmaq məqsədilə itilənmiş bu alətin tutacaq ağac sapı keçirmək üçün enli dəliyi var. Dəlikdə ağac çürüntüsünün qalığı olduğu qeydə alınıb.

Məişətdə və təsərrüfatda kəsmək, doğramaq, budamaq və s. məqsədlər üçün istifadə olunan kəsici alətlərdən biri də dəhrələrdir. Dəhrələrin ağacdan olan sapları uzun müddət torpaq altında qaldığından tamamilə çürümüşdür. Kəsər hissələri öz formalarını itirmişdir. Dəhrələrdən kəsici alət kimi daha çox bağçılıq təsərrüfatında istifadə edilmiş və bu gün də istifadə edilməkdədir. IV qazıntı sahəsindən tapılmış dəhrənin tiyəsinin eni 7, dəstəyinin uzunluğu 31, qalınlığı isə 7 sm-dir. Məlumat

üçün onu da bildirək ki, analoji nümunələr Bakı, Şamaxı, Naxçıvan şəhərlərinin son orta əsr təbəqələrindən də məlumdur.

Bu qəbildən olan qarmaq və halqalara da tez-tez təsadüf olunur. Onlardan qapı və pəncərələrin bağlanması üçün istifadə edilmişdir. Nümunələr formaca müxtəlifdirlər.

Tapıntılar göstərir ki, son orta əsrlərdə dəmir qayçılar əhalinin məişətində mühüm rol oynamışdır. III qayçılar metal çubuqdan hazırlanıb. Metal isti döymə üsulu ilə yastılandıqdan sonra, çubuqları bir-birinə bənd etmək məqsədilə orta hissədən dəstəyə doğru kiçik dəlik açılmışdır. Onların tutacaq yerləri yastılanaraq dairəvi şəkildə geriyyə qatlanmışdır. Digər qayçı V sahədən tapılıb. Dəmirdən olan qayçı uzun müddət torpaq altında qaldığından güclü oksidləşməyə məruz qalmışdır. Oxşar qayçı nümunələri digər orta əsr abidələrindən də məlumdur.

Ayrıca sənət sahələrindən biri olmuş və son orta əsrlərdə formalaşmış sənətkarlıq sahələrindən birinə çevrilmişdir. Nalbəndlik sənətinin sürətlə inkişafının başlıca səbəbləri tez-tez müharibələrin baş verməsi nəticəsində süvari qoşunların ayaqqabılarının dağılmaması və nəqliyyata (ata) olan tələbatın artması olmuşdur.

Ağsu qazıntıları zamanı tapılan nal və onların qalıqları xüsusi yer tutur.

İstifadə qaydalarına görə fərqli olan nallar formalarına görə də müxtəlifdirlər. Diametrlərinə görə iri olanlar atlar üçün hazırlanmışlar. Lövhəşəkilli dəmirdən hazırlanmış nal üzərində mix vurmaq üçün bir neçə deşik açılmışdır. Kiçik nallar isə ayaqqabı üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Tapıntılar içərisində bir ədəd nal var ki, forma və diametrlərinə görə əvvəlkilərdən fərqlənir. Etnoqrafik müşahidələr həmin nalın uzunqulağa məxsus olduğunu deməyə əsas verir.

III qazıntı sahəsindən iki ədəd dəmir buxov və bir ədəd buxov açarı tapılıb. Boru-formalı olan buxovların orta hissəsində nov şəkildə yarığı var. Buxovların baş tərəfləri dairəvi formalıdır və qaynaq üsulu ilə birləşdirilib.

Müxtəlif ölçülü və müxtəlif formalı mıxlar qazıntı sahəsində ən çox təsadüf edilən dəmir əşyalardır. Onlardan daha çox tikintidə istifadə edilib, iri mıxların uzunluğu 15-22, kiçik mıxların uzunluğu isə 3-5 sm-dir. Baş hissələri dairəvi, papaqvari, göbələkvari formalı olsa da bir qayda olaraq hamısı uca doğru sivriləşir.

Həm iri, həm də kiçik ölçülü mıxların bir qisminin en kəsiyi dairəvi, bir qismininki isə dördkünc formalıdır.

Kobud mıxlarla yanaşı, qazıntı zamanı nazik və şişuclu nümunələrə də təsadüf olunur. Ehtimal ki, belə mıxlar evlərin daxilində istifadə edilmək üçün hazırlanmışdır.

Ağsu qazıntılarında cəftə və halqa nümunələrinə də tez-tez təsadüf olunur. Formalarına görə cəftələri iki qrupa bölmək olar. Onların bir hissəsi çubuq formasında düzəldikdən sonra bərabər qatlanaraq sıvriləşdirilir, qatlanan hissə isə qifil keçirmək üçün halqavari formaya salınmışdır. Dəmir cəftələrin əsasən bir ucu döyüleb sıvriləşdirilmiş, digər ucu isə halqa şəklinə salınmış midvarlarla birlikdə istifadə olunurdu. Cəftələr daha çox qapı, pəncərə, sandıq və mücrülərin bağlanması üçün istifadə olunur. Cəftələrin bəziləri iki, bəziləri isə bir hissədən ibarətdir. Darvaza və qapıların bağlanması üçün istifadə edilmiş cəftənin bir tərəfi hərəkəti təmin etdiyi halda, digər tərəfində qapını bağlamaq məqsədi ilə yarımdairəvideşik açılmışdır. Cəftə və onun hissələrini adətən ensiz və uzun dəmir lövhədən hazırlayırdılar.

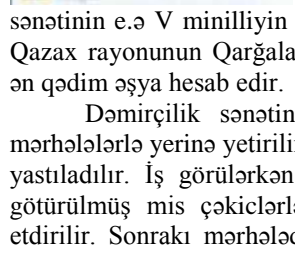

Halqalardan daha çox məişət və təsərrüfatın müxtəlif sahələrində istifadə olunur. Onlar formaca eyni olsalarda, həcm etibarilə müxtəlifdirlər. Ağsu tədqiqatları zamanı tapılan böyük halqaların diametrləri 10-14, kiçiklərinin diametri isə 4-6 sm-dir.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində inşaat materialına aid bir ədəd dəmir bənd tapılıb. Onun enli hissəsi 4, uzunluğu isə 7 sm-dir. Bəndlərdən daşı daşla, ağacı ağaclarla və ya əksinə, məmulatları bir-birinə birləşdirmək üçün istifadə olunmuşdur. Ağacları bərkidən zaman bəndin mix formalı ucları zərblə ağaca vurulduğu halda, daşlarda isə ilk növbədə oyuqlar açılır və çənbərlərin ucları oyuqlara keçirilərək bərkidici məhlulla boşluqlar doldurulurdu. Yazılı qaynaqlardan məlumdur ki, bəndlərdən, xüsusilə də iri dəmir bəndlərdən qala divarlarının tikintisində geniş istifadə edilmişdir. Kiçik ölçülü dəmir bəndlərdən isə ala qapıların içəridən bağlanması üçün istifadə olunmuşdur. Bəzi yerlərdə bəndləri “paz” da adlandırırlar. Təsvirini verdiyimiz bu nümunələr güclü korroziyaya uğrasalar da öz ilkin formalarını saxlamışlar və onların oxşarları Azərbaycanın son orta əsr abidələrindən də məlumdur.

Nümunələr içərisində bütöv və qırıq halda aşkar olunmuş qifil və qifil hissələri də xüsusi yer tutur.

Qazıntı sahəsindən məişət və təsərrüfat əşyaları ilə yanaşı müxtəlif növ silah qalıqları da aşkar olunub. Onlar uzaqvuran silahlardan, ox ucları, əl topu, güllə və s. qalıqlardan ibarətdirlər. Bu növ tapıntılar içərisində diametri 20 sm olan və hazırlanarkən misin tərkibinə qurğuşun qatılmış əl topu daha çox maraq doğurur. Həm III, həm də IV qazıntı sahəsindən odlu silaha aid bir neçə güllə də tapılıb.

III qazıntı sahəsində dəmirçi emalatxanası ərazisində kiçik deşikləri olan dəmir qaba məxsus fraqmentlər aşkar edildi. Kiçik təknə formasında olan bu əşyadan qırma istehsalı məqsədilə istifadə edildiği güman olunur. Əşyanın hündürlüyü 5,5 sm-dir.

Arxeoloji qazıntı aparılan sahədə çox az miqdarda toxuculuq alətləri və onların qalıqları aşkar edildi. Onlar əsasən yun darağının dişlərindən və cəhrə milindən ibarətdirlər.

Yazılı mənbələrdən məlumdur ki, Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən Şirvanda toxuculuq sənəti yüksək səviyyədə inkişaf etmiş, yun sapdan geyim üçün müxtəlif növ parçalar toxuyur və paltarlar tikirdilər.

Son orta əsrlərdə Azərbaycanda dəmirçiliklə yanaşı misgərlik sənəti də inkişaf etmişdir. Bu sənətin inkişafına səbəb Azərbaycanın mis yataqları ilə zəngin olması idi. Osman Həbibullayev misgərlik sənətinin e.ə V minilliyin II yarısından başladığını göstərir. İdeal Nərimanov isə Qazax rayonunun Qarğalartəpəsi yaşayış yerindən tapılmış mis muncuq dənəsini ən qədim əşya hesab edir.

Dəmirçilik sənətində olduğu kimi, mis əşyaların istehsal prosesi də mərhələlərlə yerinə yetirilir. İlk növbədə istidöymə üsulu ilə mis parçası döyülür və yastılaşdırılır. İş görülərkən xüsusi kəlbətin və maşadan istifadə edilir. Kürədən götürülmüş mis çəkiclərlə döyülüb əyilir və proses yastılanana qədər davam etdirilir. Sonrakı mərhələdə yastılanmış mis lazımı ölçüdə dəmirkəsənlə kəsilir, yonulub səliqəyə salınır, birləşdirilməsi üçün hərtərəf ayrıca istiqamətdə qatlanır. Arxeoloji materiallardan aydın olur ki, qabların bəziləri ayrılıqda bir neçə hissədə hazırlanaraq sonradan bir-birinə birləşdirilmiş və qalaylanmışdır. Qabın qatlanmış hissələri bir-birinə keçirilərək qızdırılmış halda (qaynaqetmə) döyülmüş və bərkidilmişdir. Arxeoloji materiallara istinadən deyə bilərik ki, orta əsrlərdə pəşəkar misgərlər daha çox qaynaqetmə üsuluna üstünlük vermişlər.

Tədqiqatçıların fikrincə misgərlik sənətində qalay, duz və qurğuşundan hazırlanmış qaraqaynaq, sink, tunc və tənəkərdən ibarət “misqaynaq” adlanan iki cür lehim işlənmişdir. Qaraqaynaq üsulu ilə lehimləmək üçün calaq yerinə əvvəlcə kömür lehimini sürtürdülər. Etnoqrafların fikrincə açıq calaqlar daxildən və xaricdən, örtülü calaqlar isə ancaq xaricdən lehimlənilir və kürədə qızdırılaraq möhkəm yapışdırılırdı.

Mis-qaynaq üsulunda isə calaq yerlərini isladıb üzərinə sink, tunc ərintisindən ibarət lehim sürtür, onun da üzərinə bura (tərə) və duz səpib qarışdırırlar. Qatışığın tərkibi eyni olmalıdır. Birləşdiriləcək hissələr lehimlənməzdən əvvəl təmizlənilir, hamarlanır və hazır məhlul calaq yerlərə sürtülürdü. Təcrübəli misgərlər qabları naxışlayarkən daha çox calaq yerlərə fikir verirdilər.

Dəmir məmulatlarından fərqli olaraq qazıntıdan tapılan mis əşyalar sayca azlıq təşkil edir. Onları istifadə məqsədlərinə görə məişət əşyalarına, su qablarına və əmək alətlərinə bölmək olar.

Əsrlər boyu insanların həyatında məişət əşyalarının xüsusi yeri olmuşdur.

IV qazıntı sahəsindən çeşidli maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı bir ədəd sərpuşvari formalı mis qazana məxsus qapaq da var. Qapaq konusvari şəkildə hazırlanmış, üst hissəsi günbəzvari olub düyməvari tutacağa malikdir. Bu növ məmulatların əsasən xarici səthi adətən müxtəlif həndəsi və nəbatəti təsvirlərlə bəzədilib. Naxışlama prosesində əsasən cızma, zərif döymə üsulundan istifadə edilib. Qapağın ağzının diametri 22 sm-dir.

Qazıntı sahəsindən tapılan mis qazana məxsus qapaq. Foto: Azərbaycan Tarixi Mədəniyyət Mərkəzi

Mis cam yastı, dairəvi oturacağa malikdir. Daxildən və xaricdən konsentrik xətlərlə bəzədilib. Cam mərkəzi hissədə daxilə doğru batıqdır. Qabın içərisi dayaz, ağzı isə enlidir. Bir neçə yerdən qırılmışdır.

IV qazıntı sahəsindən aşkar olunmuş mis şamdanın alt kasası diskvari oturacağa malik olub, şam yeri qabın oturacağına qaynaqetmə yolu ilə bərkidilib.

Mis çırağın lalası (lampa yeri) bir neçə hissədən ibarət olub, gövdə hissəsi cızma üsulundan istifadə edilməklə alov formasında bəzədilmişdir.

Ağzının kənarı diş-diş olan başqa bir mis əşya ehtimal ki, saxsı qabların daraqvari naxışlanmasında istifadə olunub.

Mis məftil topası əsasən qadınların üst geyimlərində istifadə edilmişdir. Onların üzərinə ip və ya parça işləməklə qadın üst geyimlərinə məxsus buta, kəmər, yaxalıq və bu kimi bəzəklər hazırlamışlar.

V qazıntı sahəsindən beş ədəd müxtəlif ölçülü naqqaş tapılıb. Forma və ölçülərinə görə müasir naqqaşlardan heç də fərqlənməyən nümunələrdən un məmulatının üzərinə naxış vurmada istifadə olunub.

Qazıntılar zamanı daha çox tapılan mis alətlərdən bir növü də oymaqlardır. Oymaqlar hər zaman məişətdə geniş istifadə edilib. Onlar əsasən misdən zərif döymə üsulu ilə hazırlanırlar. Barmağa keçirilən hissə enli olub, sonluğa doğru daralır və sonluqda günbəzvari formalıdırlar. Təmas zamanı iynə sürüşməsin deyər üstləri nöqtəvari naxışlarla bəzədilib. Təsvirini verdiyimiz oymaqlar arxeoloji qazıntılar zamanı Azərbaycanın son orta əsr abidələrinin demək olar ki, hamısından aşkar edilmişdir.

Mis qaşıqlar iki cürdür. Onlardan biri süfrədə, digəri isə əcgazçılıqda istifadə edilmişdir.

Metalişləmədə zərgərlik sənətinin də özünəməxsus yeri var. Azərbaycanın son orta əsr yaşayış yerlərində, həmçinin Ağsu qazıntılarında mis, gümüş və qiymətli daşlardan hazırlanmış xeyli zərgərlik nümunələri tapılmışdır.

Xatırladaq ki, təsadüf olunan zərgərlik nümunələri istifadə sahələrinə və formalarına görə müxtəlifdir. Onları baş, döş, geyim, qol bəzəkləri, muncuqlar və digər zərcərlik nümunələri kimi qruplara ayırmaq olar.

Boyun, döş və yaxa bəzəkləri əsasən medalyonlardan ibarətdir. Medalyonlar misdən hazırlanmış, dairəvi və oval formalıdır. Ağsu qazıntıları zamanı aşkar edilən medalyonlardan birinin səthi nəbati təsvirlərlə zəngin bəzədilmişdir. Digərləri isə nazik mis təbəqədən sadə üsulla hazırlanmışdır. Digər bir medalyon ürək formasındadır. Yanlardan səliqə ilə dəyişlər açılmış, orta hissədə qönçə-gül və sünbül təsvirləri işlənmişdir. Təsvirlər yapma üsulundan istifadə etməklə yerinə yetirilmişdir. Belə medalyonlardan, həmçinin atların bəzədilməsində istifadə edilmişdir.

Mis əşyalar içərisində qadın üst geyimlərində istifadə edildiyi güman olunan sancaq da maraqlıdır.

Qazıntıdan az da olsa müxtəlif geyim bəzəkləri - kəmərlər, toqqa, toqqabağı aşkar edilmişdir. Bu nümunələr əsasən mis və gümüşdən hazırlanırdı. Ağsu materialları içərisində misdən olan nümunələrə daha tez-tez təsadüf olunur. Son orta əsrlərdə kəmərlər ayrı-ayrı hissələrdən ibarət hazırlandıqdan sonra qaynaq üsulu ilə birləşdirilirdi. Qaynaq ediləcək hissələr qatlanır, bir-birinə geydirilir və isti kürədə qızdırıldıqdan sonra zərifdöymə üsulu ilə iş başa çatdırılırdı. Nümunələrin yerli istehsal olduğu heç də şübhə yaratmır.

Məlumat üçün bildirək ki, son orta əsrlərdə yerli ustaların hazırladıqları toqqa və kəmərlər nümunələri Qırxçıraq qazıntılarından tapılıb. Misdən hazırlanmış daha bir toxunma kəmərləri 2009-cu il qazıntıları zamanı Qəbələdə aşkar edilib.

Zərgərlik məmulatları içərisində biləzliklər xüsusi yer tutur. Nümunələr əsasən misdən olub, bəziləri qəlibdə, əksəriyyəti isə kəmərlər formasında əldə hazırlanmışlar. Onlar formaca iki cür-dairəvi və burma üsullarla hazırlanmışlar. Məmulatların bəziləri döyülmüş, ucları yonularaq spiralvari şəkllə salınmış və sonda qarşı-qarşıya dayanan ilan şəklində formalaşdırılmışdır. Belə biləzliklər Azərbaycanın demək olar ki, bütün orta əsr abidələrindən məlumdur.

Ağsu qazıntıları zamanı bir neçə ədəd üzük də tapılıb. Onların halqaları dairəvi formalıdır. Üzüklərin bəziləri qaşlı olub, lakin sonradan qaşları düşüb. Bu qəbıldən olan bəzək nümunələrinin qaş yerləri döymə üsulu ilə lazımı formaya salınmışdır. Üzüklərin əksəriyyəti misdən, bir qismi isə gümüşdəndir.

IV qazıntı sahəsində tapılan metal məmulatı nümunələrindən biri kiçik asma möhürdür. Möhür misdən hazırlanıb və enli hissəsində fars dilində yazı var.

Ağsu tapıntıları içərisində qəliblərin xüsusi yeri var. Elmi ədəbiyyatdan məlumdur ki, son orta əsrlərdə zərgərlik sənətində ştamplama, burma, döymə, soyuq işləmə, şəbəkəçilik üsulları ilə yanaşı, qəliblərdən də istifadə olunmuşdur. Həmin qəliblərdən biri kvadrat formalı olub, diametri 11,5 sm, eni 9,5 sm, qalınlığı isə 2 sm-dir. Ehtimal ki, həmin qəlibdən şəbəkə tipli naxışların vurulmasında istifadə olunub.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, XVIII əsrdə Azərbaycanın digər şəhərləri kimi, Ağsu da çox mühüm sənətkarlıq mərkəzi olub. Ağsu ustalarının istehsal etdikləri müxtəlif çeşidli metal məmulatları əsasən daxili bazarın ehtiyaclarını ödəməyə xidmət edib. Lakin yerli ustalar tərəfindən hazırlanmış bir çox məmulat nümunələri, xüsusən də zərgərlik əşyaları daxili bazarla yanaşı, xarici bazarda da rəqabətə dözümlü məhsullar idi.

Ağsu materiallarına istinadən demək olar ki, sənətkarlığın inkişafı heç də həmişə yüksələn xətlə davam etməmişdir. Bir çox obyektiv və subyektiv amillərlə bağlı zaman-zaman tənəzzül tərəqqi, tərəqqi tənəzzül ilə əvəzlənmişdir.

Tərəqqi üçün başlıca amillər ərazinin keyfiyyətli xammal ehtiyatları ilə zənginliyi, ticarət əlaqələrinin yüksək səviyyədə olması, hazır məhsulun keyfiyyəti və alıcılıq qabiliyyətinə cavab verməsi idi. Daxili və xarici müharibələr, istehsal üçün xammalın keyfiyyətsiz hazırlanması, ticarət yollarının vəziyyəti (qaçaqmalçılıq), vergilərin həddindən artıq yüksək olması isə tənəzzülün yaranmasına, bəzən isə hətta ayrı-ayrı sənət növlərinin həyat səhnəsindən çıxmasına səbəb olurdu.

Təhlillər onu göstərir ki, son orta əsrlərdə metalışləmə sənəti və onun sahələri kifayət qədər yüksək inkişaf səviyyəsində olmuşdur. Dəmirçi və misgər emalatxanalarının qalıqları, ocaqlar, istehsal kürələri və onlardan aşkar edilmiş metal külçə və çıxarlar, kömür qalığı, habelə iş zamanı istifadə olunan əmək alətləri və s. deyilənləri təsdiq edir.

METAL PRODUCTS REVEALED IN AGSU EXCAVATIONS: TECHNOLOGY AND CLASSIFICATION

Handicraft of metallurgy had a special place in medieval cities of Azerbaijan along with many developed vocation fields. One of basic, mainly leading factors in development of this occupation is richness of the area of Azerbaijan with raw-material resources, with useful fossils, as well as precious stones, colourful metal's clay and kaolin deposits. Existence of mainly rich deposits created ground for development of metallurgy occupation in last middle ages like previous.

Valuable information was given about useful ores, copper deposits, and the rule of their usage in Azerbaijan - Ganja, Aran, Shirvan, Nakhchievan, Dashkesen, and other areas due to written sources.

Archaeological investigations implemented in last medieval living places of Azerbaijan show that raw material is first cleansed from extra confusions in metal production like ceramic, later on a part of it was taken to the smelt centres, while the rest to the points next to mines to be produced in smelting furnaces.

Though internal and external wars occurred in last middle ages made negative influence on various fields of craftsmanship and caused stagnacy, it did not touch handicraft of metallurgy, on the contrary handicraft developed in a high level. Basic factors substantiating it include production sites, smelter, and smithery furnaces, workshops, industrial hollows, tools applied during the work, home and economy facilities which were displayed as a result of archaeological excavations implemented in last medieval cities of Azerbaijan.

Blacksmith and brazier workshops revealed as a consequence of archaeological excavations in medieval Aghsu town assume pretty urgent significance from stand of study of handicraft fields related with metallurgy in Azerbaijani cities in XVIII century. The workshops were built nearby and craftsmen working there were occupied with various fields of handicraft including ceramics, stone-dressing, smithery, braziers, bone-working and others. It is interesting that though manufactory of some handicraft fields become slow, or declined in the noted period, metallurgy handicraft became one of developed and leading handicraft fields in XVIII century like previous years.

It is known as a result of ethnographic observations that local masters were mainly occupied with ancient handicraft of blacksmith and Lahij masters engaged in braziers.

Masters from generation of craftsmen families moved to mainly Girdiman areas from Gilan province of Iran nearly in V-VI centuries, immortalized and developed this craftsmanship which they learnt from forefathers in Lahij, Ahan, Demirchi vilages. A part of those masters moved to Aghsu and functioned there during the power of Haji Muhammadali khan from Zarnava.

Smithery and braziers workshops, tools and other material cultured remnants used in work process of masters working there were displayed in 6th, 7th and 8th squares of III excavation site during the investigations, and hollows were displayed from blacksmith pits, and nearby places, generally, in III excavation site. They are various by shape. Some are circular, others-elliptical and some others are of flat and salient forms. Such metal pitchers and hollows are known from other medieval monuments of Azerbaijan.

Bellows were used in metallurgy and smith furnaces in order to increase heating. Though bellows were not found during Aghsu investigations, material cultured samples and half-finished products help us to conclude that along with other craftsmanship workshops, blacksmith workshops also functioned in III excavation site. To recall, pieces of bellows were revealed from dwelling places of Nakhchievan belonged to XIV-XVII centuries till now. However, Shamakhi exca-

vations displayed a bench belonged to smith workshop, furnace of 35-centimeter diameter, pottery pipe used to pass air from bellow to furnace.

Mass character and kind variety of findings substantiate functioning of several workshops simultaneously in the explored area. As we mentioned earlier, a great number of metal wastes were revealed around smith workshop in 8th square in III site. Stone articles of various size and shape used by blacksmiths were also displayed from that area. Inner part of various-size troughs made of mine stones is hewed, and surface of some stones is grinded straight and plane. There are rests of rust into almost most stone troughs. Apparently, after blacksmiths and braziers forge hot iron or copper products on flat and smooth stones, they cooled it off into stone troughs full of water. Investigations show that the product entered the workshop as raw material, is usually severed first and divided into certain parts being cut. Later it was melted and urgent things prepared of that. Hot-forgery method was mainly applied in industrial process. Garbage slags disseminated around in work process prove that. To recall, there are plenty of severed, but non-used raw-material remnants along with garbages in smith workshop studied in III site.

It's interesting that tools used by masters were revealed in smith workshops displayed in Agsu. Chisel, scissors, thimble, tools for copper forgery, as well as miniature, tools used in decoration, a pair of tongs, a hammer, an axe, iron-graver, hole-graver, fretwork and other samples applied in masonry can be example for that.

Agsu investigations revealed that metallurgy developed not only due to traditional industry, but enriched in last middle ages like previous years.

Masters working in metallurgy applied many methods while producing this or other product in last middle ages. Production and carving, simple forgery, steel or iron welding, timbering, material incision, heweing, flattening, stamping and other methods are broadly applied by Azerbaijani craftsmen.

Work in metallurgy starts with formation of metal. Blacksmiths launch manufacture of the product with metal forgery as a rule. Forgery of iron in a heated condition was preferred for forming the article. Cold forgery was rarely applied in formation of small things.

In opinion of investigators, forge temperature of iron heated during hot forgery was 9000, for steel 7750.

Chemical analyze of the metal product displayed during archaeological excavations carried out in Gabala and Shehergah (Kur-damir region) showed that their content is multi-component. In other words, iron of clear content and carbonized steel were used in preparation of those materials.

Analyze of findings show that, blacksmiths applied widely welding method in working out the product. Welded parts of the iron are heated and forged by

putting onto each other. The process is implemented until combination of parts. Handles of knives, hooks and axes can be example for that.

One of methods applied by blacksmiths is thermal processing method. This method was used more in preparation of arms and military wear (armoured clothes and armour-piercing weapons). Hewing method was also applied in elaboration of iron item. Cold metal is used in this stage. Hewing the product was realized through various stones, as well as whetstone.

Blacksmiths receiving orders from various fields of handicraft prepared necessary tools, household and economy equipments. From this point, frequent orders created ground for development and formation of different fields of handicraft.

The following tools belonged to blacksmiths were displayed from the excavation site.

An iron hammer is of small size, circular, sharp and board-like shape.

A pair of smith tongs displayed in 8th square of III excavation site is a craftsmanship tool applied for the purpose of masters' holding cold iron, gather and take off that from a hot furnace. Iron tongs are different for their shape. Blacksmiths applied long handle tongs in taking a hot product out of the furnace and its production.

A boring tool made of iron was used to open various-size holes over iron articles and products. The tool of 8 and 27-centimeter capacity is used in hot and cool forgery of product. Blow part of the tool is as a rule circular and active part is of conoid shape. Let's recall that not only blacksmiths, but also jewellers, braziers and farriers used this kind of tools.

Fretwork is one of the tools used by masters in metallurgy. They consist of stalk and active part. Active parts are mainly of right-angle and triangular form.

Awl is one of the tools applied in home and craftsmanship. It is difficult to imagine people occupied with hatter, cobbler and pack-saddle maker and other handicraft branches without these tools. Only one awl without a handle was found from Agsu excavations. Breadth of end and the site close to end is circular, but the rest part is ribbon-like. Head part of this iron tool is broken. Its handle was decomposed because of wooden origin. Its length is 6,5 centimeter. An awl like these are known to us from other medieval monuments.

A great deal of knives, axes, hooks, kettles, spoons, scissors, scaper, thimbles and other things were found from III and IV excavation sites.

Handles of most knives are narrow. Its wide sharp part becomes pointed towards the end and turns thinner because of long-term use. Welding traces exist in knobs of knives made through hot forgery method and wooden remnants in some of them. According to ethnographic observations, small and medium size knives are used in standards, large size knives are used primarily in hunting and sometimes warfare.

Along with pottery kettles, iron kettles were used in cooking in last middle ages, for example, fragments of thick-wall kettle found from Agsu town. Iron-made kettle has a big frame and aural handle. Two more kettle samples were found from 50-centimeter depth in V excavation site. The sample having a wide frame was probably used as a cast-iron caudron. Let's recall that such pieces of kettle were displayed in Nakhchievan and Shamakhi.

An iron spoon was revealed in IV excavation site. Craftsmen used iron spoons much more.

An iron axe found from 7b square of IV excavation site probably belonged to masters occupied with handicraft of wood-making. The tool sharpened with the purpose to cut or hew wooden material has a holder and a wide hole to put through a wooden helve. The rest of wooden humus was fixed on the hole.

One of cutting tools used for cutting, crumbling, and clipping in home and economy is a hook. Wooden helves of hooks completely decomposed since they kept under the ground for a long time. Their sharp parts lost their shape. Hooks were used mostly as a cutting tool in gardening economy and continue today to be used. Width of blade of hook found in IV excavation site is 7 sm, length of its handle is 31 sm, and thickness is 7 cm. Analogical samples are known from last medieval layers of Baku, Shamakhi and Nakhchievan cities.

Hooks and rings of this kind are most often encountered. They are used for closing doors and windows. The samples are various by shape.

Findings prove that iron scissors played important role in home of population in last middle ages. Scissors found as a half form from III and IV excavation sites are made of metal switches. After metal was smoothed by hot forgery method, a small hole was opened from the middle towards handle to hitch switches one another. Their handles were flattened and wrapped back in a circular form. Other scissors were found from V field. Iron scissors were exposed to strong oxidization since it stayed under the ground for a long time. Similar samples of scissors are known from other medieval monuments.

It was one of separate handicraft fields and become handicraft formed in last middle ages. Main reasons for rapid development of farrier craftsmanship is firmness of shoes of cavalries as a result of frequent occurrence of wars and increase of demand to transport (horse).

A horseshoe and its rests found during Agsu excavations assume special place. The horseshoes distinguishable for their usage rules are various for their shape either. Those with large diameter are prepared for horses. Several holes were opened on the horseshoe made of board-like iron to drive in a nail. However small horseshoes were provided for a shoe.

There is a horseshoe amongst the findings distinctive from former ones for its shape and diameter. Ethnographic observations substantiate saying that that horseshoe belonged to a donkey.

Two iron fetters and a fetter key were revealed in III excavation site. A crack of gutter form exists in the middle of fetters being of a pipe form. Head parts of the fetters are circular and are combined with one another by welding method.

Nails of various shape and size are mostly encountered iron things in the excavation site. They are mostly used in construction. Length of large nails is 15-22 sm, length of little nails is 3-5 cm. Head parts of theirs become pointed towards the end, though they are in a form of circle, cap, and mushroom like. Breadth of a part of both big and little nails is circular, while a part of others is of square form.

Samples having thin and podgy end are come across during the excavation along with rough nails. They were probably prepared for usage inside houses.

Samples of bolt and ring are frequently encountered in Agsu excavations. Bolts are divided into two groups for their form. A part of them is made in a stick form, following that equally wrapped and become pointed, and the wrapped part is taken into ring-shaped form to hang lock. An end of iron bolts is mainly forged and become pointed, while another end was used together with midvar in a ring form. Bolts are mostly used in closing doors, windows, trunks and cases. Some bolts consist of two parts, while some others contain of one part. One part of the bolt used in closing of gate and doors provides the movement and a semicircular hole opened in its other part for closing the door. A bolt and its parts were usually prepared by narrow and long iron board.

Rings are used more in different fields of home and economy. Although they are the same by form, their capacity differs. Diameter of large rings revealed during Agsu investigations is 10-14 sm, diameter of small ones is 4-6 cm.

Some iron dams concerning construction material were displayed as a result of archaeological excavations. Its wide part is 4 sm, length is 7 cm. Dams were applied to tie stone with stone, tree with tree, or vice versa, and tie products to one another. While fastening the trees, ends of the dam in a nail form are hit to the tree with blow, hollows were initially opened on the stones and voids were filled with fastening solution wearing hoop's ends to hollows. According to written sources, dykes, particularly large iron dykes are widely applied in construction of fortress walls. However, small-size iron dykes are used for closing parti-coloured doors from inside. Dams are called "wedge" in some places. Described samples kept their primary form though had exposed to strong corrosion and their alike are known from last medieval monuments of Azerbaijan.

Displayed intact and broken lock, and the pieces of lock occupy special place amidst the findings.

Remnants of various weapons were uncovered from archaeological site along with household and economy items. They comprise long-range arms, arrow heads, a handgun, a bullet and so on. A handgun of 20-centimeter diameter inside of which lead and copper mixed upon preparation, rouses much interest. Some bullets of fire-arm were found from III and IV excavations sites.

Fragments of iron plate with small holes were displayed in blacksmith workshop in III excavation site. It is supposed the thing of a small trough form was used for production of small shot. Height of the item is 5,5 centimeter.

Few number of weaving tools and their remnants were revealed in the site of archaeological excavation. They mainly consist of teeth of wool comb and distaff billow.

It is known from written sources that handicraft of weaving developed in a high level in cities of Azerbaijan, including Shir-van. Different kinds of cloth are weaved from woolen thread and sewn garments.

Handicraft of brazery developed in Azerbaijan parallel with blacksmith in last middle ages. The reason for the development was richness of Azerbaijan with copper deposits. Osman Habibullayev shows that brazery began at II half of V century BC. However, Ideal Narimanov considers piece of copper beads revealed in a dwelling place of Gargalartepesi of Gazakh region the ancient thing.

Industrial process of copper items is implemented by stages like handicraft of blacksmith. A piece of copper is initially forged by hot forging method and flattened. Special pincers and a pair of tongs are used while working. Copper taken from the furnace warps being forged by hammers and the process continues till flattening. Flattened copper is cut by iron cutter in a due size; hewed and put in order and each part wraps in different directions for combining at subsequent stage. Archaeological materials show that some plates are prepared respectively in several parts, afterwards combined one another, and tinned. Ruffled pieces of the plate are forged in a heated condition (welding) and fastened. Referring to archaeological materials we can say that artisan braziers preferred welding method in middle ages.

According to investigators, two solders called "copper welding" consisted of zinc, bronze and tins made of salt, lead and tin are worked out in brazery. An inoculation site was first soldered by coal for soldering through copper and welding methods. According to ethnographers, open graftings were inwardly and outwardly, closed graftings are only outward soldered and stuck firmly being warmed in furnace.

Inoculation sites are soaked, a solder of confusion of zinc and bronze rubbed over them, mixed by splashing scythe and salt over them in copper and welding method. Content of the mixture must be the same. Before soldering, the combined parts are cleaned, smoothed and a ready product rubbed to inoculation site. Experienced braziers paid attention more to inoculation sites while engraving the plates.

There are few amount of copper items found from the excavation unlike iron products. They can be divided into household items, water plates and tools for their usage purpose.

Household items played significant role in people's life over centuries.

A lid of copper pot of sarpushvari form was displayed from IV excavation site along with high quality material cultured samples. The lid was cone-shaped prepared, and its upper part is cupol-like and has button-like handle. Outer surface of this kind products is decorated with geometrical and sugarplum descriptions. Scratch and fine forgery methods are applied in process of engraving. Diameter of the lid open is 22 cm.

Copper basin has a plane and circular base. It was decorated with concentric lines inwardly and outwardly. Basin is hoarse towards the bottom in central part. Inner part of the plate is shallow, and its opening is wide. It was broken from several parts.

Stem of copper candlestick displayed from IV excavation site had disk-like pedestal. A candle site was fastened to the dish's pedestal by welding method.

Lala (a site for lamp) of copper lamp contained of several parts and its trunk was decorated in a form of fire using scratch method.

Other copper item, opening edge of which was cogged, was applied in comb-shape pattern of pottery plates.

A pile of copper wire was used in outerwear of women. By trimming a string or cloth over them an almond-shaped pattern, a belt, a collar and other adornments of this kind, belonged to women outerwear were prepared.

Five various-size tweezers were displayed from V excavation site. The samples of tweezers not distinctive from contemporary ones for shape and sizes are used in engraving over flour products.

One kind of copper tools found mostly during Agsu excavations is thimble. Thimbles are widely used in standards. They are usually prepared in forgery way being more fine than copper. The part which is put through the finger is wide, it gets tight towards ending, and turns cupol-like in the end. Upper sides of theirs are decorated with point patterns in order the string to keep firm during touch. Described thimbles were displayed in all last medieval monuments of Azerbaijan during archaeological excavations.

There are two kinds of copper stones. One of them is used in table-cloth, the other is in pharmacy.

Jewellery has specific place in metallurgy. Considerable jewellery samples made of copper, silver and precious stones were revealed during excavations in last medieval living places of Azerbaijan, including Agsu.

Let's recall that, encountered jewellery products are different for usage and form. They can be subdivided into groups like head, chest, clothes, arm decors, beads and other jewellery samples.

Decorations of neck, chest and collar contain of locket. Locketts are made of copper, they have circular and oval forms. Surface of one of locketts displayed during Agsu excavations was decorated wealthily with lollipop descriptions. Others were made ordinarily of thin copper layer. Another locket is of heart form.

Holes were accurately opened in its edges and descriptions of flower-buds and spike were trimmed in the middle. Descriptions were worked out by application of modelling method. These lockets were also used in decoration of horses.

A pin supposed to be used in women's outerwear rouses interest.

Few number of various garment decors-belts, waistband, waistband lace were revealed during excavation and they were primarily made of copper and silver. Samples made of copper are frequently come across amid Agsu materials. After belts were prepared from separate parts in last middle ages they were united by welding method. The parts to be welded are wrapped, worn one another and finished with fine-forgery method after being heated in furnace. Undoubtedly, the samples are of local production.

To inform you, samples of waistband and belt elaborated by local masters in last middle ages were revealed in Girkhchirag excavations. Another knit belt made of copper was uncovered in Gabala during 2009 excavations.

Bracelets assume special place amongst jewellery. Samples are mainly made of copper, some are prepared in mould, and the others are hand made. They were prepared in two ways-circular and twisting. Some products are forged; their ends are hewed, given spiral form, finally, formed as snails standing opposite. Such bracelets are known from all medieval monuments of Azerbaijan.

Some rings were also found during Agsu excavations. Their rings are circular. Some rings had precious stone, but later dropped that. The sites of precious stones of this type decor samples were given due form by forgery method. Most rings are made of copper, while the rest from silver.

One of metal products found from IV excavation site is a small pendent stamp. Stamp was made of copper and Persian script exists in a wide part.

Moulds had occupied special place amid Agsu findings. According to scientific literature, along with stamping, twisting, forgery, cold-trade, ornamentalist trade methods, mouldings were applied in jewellery in last middle ages. One of those moulds being a quadratic form has 11,5 cm diameter, 9,5 cm width, 2 cm thickness. Supposedly, that kind was used in engraveny of ornament type.

We can conclude by generalizing all the mentioned that Agsu was important craftsmanship centre like other cities of Azerbaijan in XVIII century. Metal products of various kind produced by Agsu masters served mainly for meeting demand of internal market. However, a lot of product sampes, especially jewellery worked out by local masters were the products standing competition both at internal and external market.

Referring to Agsu materials we can say that development of craftsmanship did not always develop over rising line. In connection with many objective and subjective factors, decline was substituted by progress or vice versa at times.

Main factors for progress included richness of the area with qualitative raw-material resources, high-level trade links, quality of ready product and its meeting demand of purchasing power. However, inner and outward wars, low-grade preparation of raw-material for producing, condition of trade roads (smuggling), extremely large amount of taxes caused regress, sometimes leave of separate handicraft fields from life scene.

Analyses show that metallurgy and its branches developed high enough in last middle ages. Remnants of smith and brazier workshops, hotbeds, industrial furnaces and metal mouldings and hollows displayed from there, coal rest, as well as tools used in the process confirm all mentioned.

DAŞ MƏMULATI VƏ DAŞIŞLƏMƏ SƏNƏTİ

Daşdan istifadənin qədim tarixi var. İbtidai insanlar daş alətləri vasitəsilə özlərinə yemək əldə etmiş, ondan müxtəlif əşyalar düzəltmişlər. İlk bəzək əşyaları, qələm və lövhə də daşdan hazırlanmışdır. İnsanların estetik zövqünün inkişaf etdirilməsində daş məmulatı xüsusi rol oynamışdır. Əbəs deyildir ki, ən qədim rəsm nümunələrinə də daş və qayalar üzərində rast gəlinir. Ona görə də keçmişin yadigarı olan daş abidələrimiz bu gün həm də bədii və estetik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Daş abidələr xalqımızın müxtəlif dövrlərdə əl qabiliyyəti, dünyagörüşü haqqında məlumat verir.

Əsrlər, qərinalər ötdükcə daş alətlər təkmilləşmiş, bunun nəticəsi olaraq daşışləmə sənətinin imkanları və yayılma arealı daha da artmışdır. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı nəticəsində daim təkmilləşən, şaxələnib artan daşışləmə sənəti ibtidai icmanın dağılması və sinifli cəmiyyətin yaranmasından sonra da aradan çıxmamışdır. Metal alətlərin meydana gəlməsi də daş alətləri sıradan çıxara bilməmişdir. Belə tarixi şəraitdə daşışləmə sənəti yeni məzmun kəsb etməyə başlamışdır. Xüsusilə tikinti təcrübəsinin yaranması, məişət və təsərrüfat vasitələrinin çoxalması sayəsində daşışləmə sənətinin bir sıra yeni sahələri yaranmışdır. Beləliklə, memarlıq, şəbəkəçilik, həkkaklıq, məişət ləvazimatı istehsalı və s. sənət sahələrinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Daşların bəziləri sınımış və ya erroziyaya uğramış halda olsa belə hər halda digər materiallardan üstün cəhəti çox zaman dövrümüzədək gəlib çıxıb bilmələridir.

Təbii ki, bütün digər sənət sahələrində olduğu kimi, daşışləmə sənəti və onun inkişaf dinamikası haqqında danışarkən də mütləq faktlara əsaslanmaq lazımdır. Belə faktların əksəriyyəti məhz arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələrinə əsasən müəyyən edilir.

Orta əsr Ağsu şəhər yerində aparılan tədqiqatlar digər sənət sahələri ilə yanaşı daşışləmə sənətinin də xüsusiyyətləri və inkişaf dinamikası haqqında müəyyən fikir yürütməyə imkan verir. Orada aparılmış qazıntılar həmçinin bu sənət növü haqqında əldə olan yazılı məlumatları konkret faktlarla əsaslandırmağa və müqayisə etməyə imkan vermişdir. Belə ki, XVIII əsrtarixilik baxımından o qədər də qədim bir dövr deyil. Ona görə də qazıntılar nəticəsində əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri etnoqrafik materiallarla müqayisəli şəkildə öyrənilir.

Ağsuda tikintilər əsasən yerli xammal olan çay daşlarından istifadə olunmaqla tikilmişdir. Binaların aşağı, yəni bünövrə hissəsi yonulmamış, yuxarı hissəsi isə yonulmuş çay daşlarından tikilib. Tikintidə istifadə olunan daş isə Ağsu və Girdiman çaylarından tədarük olunub. Divarlarda Şirvan memarlıq məktəbi üçün xarakterik olan və antiseysmik funksiya daşıyan ağac kəmərlərə təsadüf olunub.

Daşışləmə sənəti sahəsində işlər əsasən üç mərhələdən ibarətdir: daşçıxarma, daşyonma və həkkətmə. Şirvan ərazisinin xeyli hissəsini zəngin daş yataqlarına malik dağlar və yaylalar tutur. Keçmişdə təkcə Şamaxı ətrafında 20-dən çox daş karxanasının işlədiyi bildirilir. Bunlar arasında Xilə dağı, Böyük Çil, Pirəxəmiş, Tava qışlağı, Kalaxanı, Çil daşı, Qurbanlı, Udulu, Yekəxana, Mərəzə, Cəmcəmli mədənləri xüsusi yer tuturdu. Yaşayış evi, karvansara, məscid, xanəgah, hamam, türbə və günbəzlərin tikintisində istifadə olunan daşlar əsasən Qız qalası, Kalaxanı, Pirəxəmiş və Mərəzə mədənlərindən götürülürdü.

Şirvan mədənlərində daş sal qayadan qoparıldır. Daşın çıxarılmasında və daşınmasında külüng, ling, bel, kürək, para (paz), yanpara (nalçaq), qulaqburun (gaza), güz (toxmaq), keçə, küləş, gırdın, qara, ipqara, gireh, zəncir, kirşə, araba və s.-dən istifadə olunurdu.

Daş yatağı olan qayanın torpaq layı təmizləndəndən sonra usta daşın ölçülərini götürür və qulaqburun ilə salın üzərində “bel yarıqlarını” açır. İri daşlarda 3, kiçik daşlarda 1-2 bel yarığı açılırdı. Digər mərhələdə bel yarıqlarına yanpara dəmiri qoyulub, aralarına 5-6 ədəd para qoyulurdu. Paralar düzüləndən sonra usta güz ilə hər paraya ehməlcə zərbələr vururdu. Buna güzləmə deyilirdi. Daşı saldan ling vasitəsilə aralayırıldı. Daşın daşınması rahat olsun deyər onun lazım olan ölçüsü ipqara vasitəsilə götürülür, lazımsız hissəsi (xamı və ya kobudu) isə balta ilə sındırılırdı. Sal daşı sürütmə üsulu ilə aparıldıqda onun bir ucunu xeyli xam saxlayırıldı. Daşı yatağından qoşqu yerinə gırdın və ling vasitəsilə götürürldilər. Sal daşı iş yerinə üç üsulla: sürütmə, kirşə və araba ilə götürürldilər.

Daşıqlama sənətinin II mərhələsi daşyonma hesab edilir. Bunun üçün lazım olan alətlər: daş baltası, dişək (təvər-dişək), künyə, düsəri, dəzgə, gireh, yovşan süpürgəsi.

Tədqiqatçıların fikrincə Şirvan ustaları daşyonma sənətinin üç sahəsi ilə məşğul olurdular:

1) Tikinti daşlarının yonulması. Buraya əsasən hörgü (divar, ban), bəzək, sütun, tava, körpü, məscid və günbəz daşlarının yonulması daxil idi.

2) Məişətdə işlənən daş əşyaların yonulması. Buraya hovuz, axur, dibçək (dibək), əl daşı (kirkirə), su daşı, xırman daşı, dam-daşı (girgino), doqqaz daşı, toyuq və it yalağı və s. daxil idi.

3) Xatirə abidələrinin hazırlanması. Buraya isə məzardaşlarının (başdaşı, sinədaşı və qəbir tavaşı, xeyrat (məsələn bulaq) abidələrinin (qısqab, axur, çarhovuz və novça) hazırlanması daxil idi.

Şirvan ustaları arasında daşıqlamənin dörd əsas üsulu: qaraçapma, cümməçapma, dişmə, cilalama geniş yayılmışdır. Qaraçapma üsulunda daş ilk növbədə balta vasitəsilə bir dəfə kobud yonulub əldən çıxarıldı. İşin sonrakı məqsədindən asılı olaraq daşıqlamənin digər üsulları tətbiq olunurdu. Qaraçapma üsulundan tikinti, xüsusilə hörgü daşının hazırlanmasında geniş istifadə olunurdu. Hörgü daşı üçün lay daşı, guşə (tin) daşı və bağlama daşı adlanan üç növ daşdan istifadə olunurdu.

Düzbucaqlı formada yonulan lay daşın görünməyən tərəfi (yəni divarın içərisinə düşən hissəsi) qaraçapma üsulu ilə yonulurdu. Hörgü cərgələrini bir-birinə möhkəm bağlamaq üçün, adətən, lay daşın arxa tərəfi çapılmayıb xam buraxılırdı. Buna quyruq deyilirdi.

Hörgü daşının qalan üzləri qaraçapmadan sonra cümməçapma üsulu ilə yonulurdu. Bu əməliyyat daş baltası və günyə vasitəsilə icra olunurdu. Qaraçapmaya nisbətən cümməçapma edilmiş daşın üstü hamar və düz olurdu. Bunun sayəsində də hörgü cərgələri bir-birinin üzərinə kip otururdu.

Divarın bayır üzünü yaraşlıq etmək üçün qaraçapma və cümməçapma edilmiş lay daşının bir, guşə daşının isə iki üzü təvər-dişək ilə hamar yonub ağardılırdı. Daşıqlama sənətində bu əməliyyata dişmə deyilir.

Divar və ya abidə daşının zahiri görkəminə gözəllik vermək üçün dişmə əməliyyatından sonra daşın səthinə törpü vasitəsilə sığal çəkirdilər. Bu əməliyyata cilalama və ya törpüləmə deyilirdi. Dişmə və törpüləmə ən çox bəzək daşlarının hazırlanmasında istifadə olunurdu.

Ağsu şəhər yerində arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılmış daş məmulatını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I. Tikintidə istifadə olunmuş mədən daşları: Mədən daşlarını bir neçə qrupa bölmək olar: a) hörgü daşları; b) üzlük daşlar və ya daş plitələr; c) bəzəkli (pilləli, karniz və ya pərvaz daşlar).

Hörgü daşları - IV qazıntı sahəsindən (1; 1a və 1b kvadratlarından) çox sayda hörgü daşları aşkar olunmuşdur. Onların əksəriyyətinin hündürlüyü eynidir (20 sm), bəzilərinki isə 19-19,5 sm-dir. Uzunluqları da müxtəlifdir. Belə ki, 30-42 sm arasında dəyişməkdədir. Bu hörgü daşlarının divarın içəri tərəfində qalan hissəsi üçbucaq formada yonulub. Şirvan memarlığında buna quyruq deyilir. Bunun belə edilməsinin səbəbi hörgünün möhkəmliyi və daşların bir-birini yaxşı bağlamasıdır. Belə daşları palçıqla bir-birinə bağlamaq daha asan olurdu. Həmin daşların çöl tərəfi dişmə və cilalama vasitəsilə hamarlanıb və bu səbəbdən çox səliqəlidir.

Üzlükdaşlar-1; 1a, 1b; 2; 2a, 2b kvadratlarında döşəməyə düzülmüş xeyli üzlük daş aşkar olunmuşdur. Ölçüləri belədir: 37x32x7; 40x31x7; 44x44x7; 45x28x6; 45x40x7; 53x32x7. Hamamda tikilmiş hovuz-vannanın kənarlarında da

üzlük daşlardan (70x36x7, 45x45x7) istifadə olunmuşdur.

c) pilləli, karniz və ya pərvaz daşların əksəriyyəti sənəq halda tapılmışdır. Ən böyüyünün uzunluğu 86-sm-dir, pilləvari formadadır, içəriyə (yəni səthinə) doğru ikitillidir. Hündürlüyü 13, qarşından döşəmə hissəsinin qalınlığı isə 7 sm-dir. Yan tərəfdən eni 28, içəri səthi isə 18,5 sm-dir. Pilləvari formalı hissənin yuxarı tərəfində qalınlığı 7 sm-dir. Həmin hissə oval formadadır. İkitillidir. Onun digər daşlardan əsas fərqi arxa tərəfdən 20,5 sm uzunluğunda (bu çıxıntı ümumi uzunluğa daxildir) çıxıntının olmasıdır. Çıxıntını yuxarıdan ensiz (2,5 sm), aşağıdan enlidir (4 sm). Daha bir daşın uzunluğu 47,5 sm-dir. Lakin əvvəlkindən fərqli olaraq bunun bir tili var. Buna baxmayaraq hündürlüyü və yan tərəfi 17 sm-dir. Daha belə birdaşın uzunluğu 49,5 sm-dir. Lakin əvvəlkilərdən tam fərqlidir. Belə ki, onun pilləvari formada olan yuxarı hissəsinin qalınlığı 8 sm olmaqla səthə tam tilsiz, yəni çiyinsiz, oval formada birləşməsidir. Yandan baxanda üçbucağa oxşayır. Arxa tərəfdən hündürlüyü 7, eni 22,5, səthinin eni 14, qarşı tərəfdən qalınlığı 9 sm-dir. Eynilə buna oxşar digər bir daşın yuxarı pilləsinin qalınlığı səthə birləşməklə 9,5, səthinin eni 8, arxa tərəfdən hündürlüyü 19, eni 17, qalınlığı 12, uzunluğu 35 sm-dir. Arxası çıxıntılı olan bir daşın uzunluğu 61,5, hündürlüyü 7, eni 17, yuxarı pilləsinin eni 7, pillənin dərinliyi 8, səthinin eni 6 sm-dir. 6c kvadratında bu daşlara oxşar daha bir daş tapılmışdır. Lakin onu digər daşlardan fərqləndirən cəhət alt hissəsinin yuxarı qatlanmasıdır. Uzunluğu 25,5, eni 32, hündürlüyü 21, yuxarı pilləsi oval olmaqla eni 11, dərinliyi 5 sm-dir. Xeyli kiçik olan ikinci pillənin eni 2,5, dərinliyi 3 sm-dir. Bu daşların hansı məqsədlə və

tikintinin hansı hissəsində işlədilməsi barədə konkret fikir söyləmək çətinidir. Bunların bəzək daşı olması da mümkündür. Çünki etnoqrafik məlumatlara əsasən demək olar ki, bu gün də Şirvanın köhnə evlərində qapı, pəncərə, camaxatan və buxarı kənarlarında pərvaz və ya karniz adlanan belə bəzəkli daşlardan istifadə olunmuşdur. Belə daşlar adətən ikitilli, üçtilli, dördtilli və ördəkboynu olurdu. Ola bilsin ki, XVIII əsr Ağsu memarlığında da belə elementlərdən istifadə edilib. Bu formada digər bir daşın (uzunluğu 29, qalınlığı 30 sm) üzərində gül ləçəyi formasında dəşiklərin olmasıdır.

Üzərində dəşiklərin olması onlardan səki qırağı suların axıdılması və ya hamamlarda trap kimi istifadə olunduğunu deməyə əsas verir. Xatırladaq ki, belə bir trap formalı daş IV qazıntı sahəsindəki, 2a kvadratında aşkar edilmiş kanalizasiya xətti üzərində də aşkar edilmişdir. Onun uzunluğu 60, eni 37, qalınlığı 6 sm-dir. Ortasında yarpağa oxşar yeddi dəşik var. Belə arx formalı tikililərə əksər kvadratlarda rast gəlinmişdir və onlardan çox güman ki, çirkab, yağış, yaxud məişət sularının axıdılması üçün istifadə olunub.

II. Təsərrüfatda işlədilmək üçün hazırlanmış daş məmulatı: Bu cür daş məmulatı təyinatından asılı olaraq bir neçə qrupa bölünür. Bu tiptən olan əşyaların başlıca nümunələri aşağıdakılardan ibarətdir: Qəliblər, əl dəyirmanları (kirkirə), həvəngdəstələr, girgino (yuvarlaq daş), daş təknələr, daş qapaqlar, daş qapaq-örtüklər, çəki daşları, daş tabaq.

1. Daş qəliblər. III qazıntı sahəsindən iki daş qəlib tapılmışdır. Onlardan birinin qalınlığı 2,5, eni 4,5, uzunluğu 45 sm-dir. Bir tərəfi oval, digər tərəfi isə düzbucaqlı formadadır. Üzərində on ədəd dəşik yeri vardır. Digər bir daş qəlibin uzunluğu 5, eni 4,5, qalınlığı 1,5 sm-dir. Üzərində beş yerdə dəşik var. Qəlibin

içərisində diametri 2,9 sm olan 12 sektordan ibarət günəş təsvirini xatırladan batıq naxış var. Sektorların hər birinin içərisində nisbətən iri batıq dairə var. Sektorlardan mərkəzə doğru 24 kiçik dairə. Onların yanında isə daha 9 ədəd nisbətən iri batıq dairə həkk olunub.

2. Əl dəyirmanları. Belə dəyirman daşlarından biri 7-ci kvadratdan tapılmışdır. Qalınlığı 6, diametri 47, dən tökülmək məqsədilə açılmış dəlik yerinin diametri 5,5 sm-dir. Digər dəyirman daşının bütöv şəkildə diametri 42, qalınlığı 7 sm, dəliyin diametri 4 sm-dir. Dəstək taxmaq üçün olan dəliyin yarısı qırılmış vəziyyətdədir. 4b kvadratındakı tэндirdən həm alt, həm də üst hissəsi yaxşı vəziyyətdə qalan dəyirman daşı da tapılmışdır. Üst daşının diametri 47, qalınlığı 11, buğda tökmək üçün nəzərdə tutulan dəliyin diametri 6, əl tutmaq üçün istifadə edilən ağac dəstəyin yerinin diametri 4 sm-dir. Alt daşın iki kənarı düzbucaqlı formada olmaqla 29, digər iki tərəfi isə dairəvi formada olmaqla 39 sm-dir. Onun da qalınlığı 11 sm-dir.

3. Həvənglər. IV qazıntı sahəsindən aşkar olunmuş həvəng nisbətən dairəvi formadadır. Diametri 19, qalınlığı 6,5 sm-dir. Ortasındakı dəşiyin diametri 4,5,

dərinliyi 5 sm-dir. Mədən daşından yonulmuşdur. Digər həvəng əvvəlki nümunələrdən fərqli olaraq uzunsov formadadır. Uzunluğu 10,5, yuxarı tərəfdə diametri 15,5, oturacağıın diametri 11 sm-dir. Ortasındakı deşiyin diametri 4,5, dərinliyi 8 sm-dir. Mədən daşından hazırlanmışdır.

Girgino. 8-ci kvadratdan tapılmışdır. En kəsiyi dairəvi olmaqla uzunluğu 57, diametri 25,5 sm-dir. Tərn hamar yonulub. Hər iki tərəfində ağac tutacaq üçün xüsusi dəlik açılıb. Etnoqrafik məlumatlara görə bu daşlardan Şamaxı kəndlərində XX əsrin 80-cı illərinə kimi istifadə olunurdu. Belə ki, köhnə evlərin üstü palçıqla örtülürdü. Zaman keçdikcə çatlayırdı və evə su damırdı. Ona görə də mütəmadi olaraq həmin girgino ilə palçığı hamarlayırdılar.

5. Daş təknələr. III qazıntı sahəsində aşkar edilən dəmirçi və misgər emalatxanaları ərazisindən xeyli miqdarda daş təknələr tapılmışdır. Onların əksəriyyətinin içərisində dəmir pas ləkələri qalmışdır. Görünür, dəmirçi ustalar qızdırılmış metal alətləri soyutmaq üçün içərisində su olan belə daş təknələrdən istifadə etmişlər.

Daş təknələr adətən iri ölçülü mədən daşından qutu şəklində hazırlanmışdır. Onlardan birinin bərpa olunmuş hissəsinin uzunluğu 63, eni 40, hündürlüyü 30, dərinliyi 19, divarının qalınlığı 6-7 sm-dir. Mədən daşından hazırlanmış digər təknənin ağız hissəsi düzgün olmayan dairə (böyük diametri 40, kiçik diametri 34 sm) formasındadır. Hündürlüyü 20 sm, yanlara doğru çıxıntısı (10-20 sm) olan bu əşyadan sənətkarlar istifadə etmişlər.

Dəmirçi emalatxanasından tapılmış daha bir daş təknənin ölçüləri belədir: uzunluğu 41, eni 27, hündürlüyü 22, qalınlığı 8 sm, dərinliyi 14,5 sm-dir. Divarının qalınlığı 7 sm olmaqla yuxarıya doğru getdikcə nazıqlaşaraq 1-2 sm-ə çatır. Səthi yaxşı cilalanmışdır. Başqa bir daş təknənin uzunluğu 57, hündürlüyü 22, eni 28,5, divarının qalınlığı 10, dərinliyi 7,5, içərisinin eni 17 sm-dir. İçərisi yaxşı cilalansa da, çöl tərəfi kor-kobuddur.

IV qazıntı sahəsindəki hamam kompleksi təmizlənmədən oradan dörd ədəd daş təknə tapılıb. Onlardan birinin uzunluğu 60, eni 45, dərinliyi 5, içərisinin eni 33,5, divarlarının qalınlığı aşağı hissədə 3, baş hissədə isə 6,5 sm-dir. İkinci təknənin uzunluğu 69,5, eni 35, qalınlığı baş tərəfdə 11, aşağı tərəfdə 10 sm-dir. Üzəri baş tərəfdə qabarıq formada yonulmuşdur. Üçüncü belə təknənin uzunluğu 63,5, eni 39, qalınlığı 5,5 sm-dir. Baş hissədən dərinliyi 7,5, aşağı hissədə 3 sm-dir.

Hamam kompleksindən tapılmış daş təknələrdən ikisi nisbətən daha dayaz olması ilə diqqəti cəlb edir. Hamam ərazisindən tapılmış vannalardan paltarların yuyulması və sürtülməsi məqsədilə istifadə olunduğu daha inandırıcıdır.

6. Daş qapaqlar mədən daşından yonulub hazırlanmışdır. Tam hamarlanmamışdır. Tapılmış nümunələrdən birinin diametri 30, qalınlığı 3 sm-dir.

7. Qapaq - örtüklər adi çay daşlarından hazırlanmışdır. Əsasən içməli və çirkab sularının axıdılması üçün nəzərdə tutulmuş arxların eləcə də quyuların üzərini örtmək üçün istifadə olunmuşdur. Onlardan birinin alt hissəsi

oval formadadır. Uzunluğu 1 m, eni orta hissədə 43 və 55, uc hissələrdə 22-15, qalınlığı 4-10 sm-dir. 4-cü kvadratdan tapılmışdır. Çay daşından olan başqa bir nümunənin uzunluğu 88, eni 20, qalınlığı 7,5 sm-dir. Başqa bir daşın uzunluğu 65,5, eni müvafiq olaraq 24,5-28, qalınlığı 7 sm-dir.

8. Çəki daşları: Bu cür nümunələrə hələlik III qazıntı sahəsində rast gəlinmişdir. Mədən daşlarından yonulmuşlar. Çəkisi 2 kiloqramdır. Hündürlüyü

16, oturaq hissədə diametri 9, orta hissədə isə 13 sm olan bu daş dairəvi formadadır. Yuxarıya doğru getdikcə nazikləşir. Əl tutmaq və ya ip asmaq üçün oyulmuş iki yerdə dəliyi var. Digər çəki daşı uzunsov formadadır. Uzunluğu 29, eni bir tərəfdən 9, digər tərəfdən isə 12 sm-dir. Qalınlığı müvafiq olaraq 6-9 sm-dir. Dörd kiloqramlıq çəki daşdır.

III. Hamamın günbəzi. İri mədən daşından yonulmuşdur. 7a kvadratından, hamamın qazanxanası ərazisində sınıq halda aşkar edilmişdir. Bərpa olunduqdan sonra hündürlüyü 80, dərinliyi 45 sm-dir. Divarlarının qalınlığı müxtəlif hissələrdə müxtəlifdir. Üzərində 6 deşik var. Deşiklərin diametri 14 sm-dir. Hamamın işıqlandırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

IV. Daş kürələr. Ən böyüyünün diametri 3,5, ən kiçiyinin isə 2,9 sm-dir. Nehrə içərisinə atılaraq yağlı süddən ayırmaq məqsədilə istifadə olunduğu güman edilir.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətdə gəlmək olar ki, XVIII əsrdə Ağsu ustaları təkcə tikinti işlərində deyil, həmçinin məişət və təsərrüfatda da daşdan hazırlanmış müxtəlif çeşidli əşyalardan geniş istifadə etmişlər.

STONE PRODUCTS AND HANDICRAFT OF STONE-DRESSING

Usage of stone has ancient history. Primitive men obtained meal for themselves through stone tools and made different things from them. The first decorative things, a pen and a board were made of stone. Stone product played a special role in development of aesthetic taste of people. It is no vain that, the ancient painting samples were encountered over stones and rocks. Therefore our stone monuments, a keepsake of past draw attention today for their artistic and aesthetical features. Stone monuments give information about hand ability and range of vision of our nation in different periods.

Stone tools had improved as centuries, epeoc passed. Consequently, opportunities and spread areal of handicraft of stone-dressing increased more. Handicraft of stone-dressing permanently improved as a result of development of productive energies and ramifying expanded, and was not removed after suppress of primitive commune and creation of class society. Even appearance of metal tools could not remove stone tools. Handicraft of stone-dressing assumed new

content in such a historical condition. A lot of new branches of handicraft of stone-dressing were created as a result of particularly, creation of construction experience and increase of home and economy means. So it resulted in creation of architecture, trade of ornamentalist, engravery, production of home equipment and other fields of handicraft. Though some stones were broken and exposed to erosion, superior feature from other materials in any case is preservation till our time.

Naturally, we should refer to absolute facts while speaking about handicraft of stone-dressing and its development dynamics like in other occupational fields. Most of such facts are defined due to material cultured samples obtained during archaeological excavations.

Investigations carried out in medieval Agsu town admit to express certain views on peculiarities and development dynamics of handicraft of stone-dressing like other branches of occupation. Excavations implemented there also admit to compare and substantiate obtained written information by concrete facts about this handicraft types. So, XVIII century is not such an ancient period from historical character. Therefore material cultured samples obtained as a result of the excavations are studied comparatively with ethnographic materials.

Constructions were made primarily from local raw material-river stones in Agsu. Bottom, i.e. basis of buildings was r hewed, while upper part was built from hewed river stone. However, used ston was equipped from Agsu and Girdim Rivers. Wooden stools characteristic Shirvan architectural school and having an seismic function are encountered on walls.

Work in the field of handicraft of stone-dressing has 3 stages: stone extraction, masonry, and engravery. Mountains having rich stone deposits and plateaus occupy great part of Shirvan area. Over 20 stone quarries functioned only around Shamakhi in past. Khila Mountain, Boyuk Chil, Pirakhamish, Tava winter pasture, Kalakhani, Chil dashi, Gurbanly, Udulu, Yekekhan, Maraza and Jamjamli deposits occupied special place amongst them. Stones used in construction of a dwelling house, caravansary, mosque, dwelling quarter, bathroom, sepulchre, cupols were brought from mainly Maiden Tower, Kalakhani, Pirakhamish and Maraza deposits.

Stone was torn off from rock in Shirvan mines. Picker, crowbar, spade, wooden shovel, wedge, nalchaq, gulagburun (gaza), sledge-hammer (beetle), felt, straw, log, gara, ipgara, top, chain, sledge, cart and others were used in extraction and carrying of stone.

Master takes the capacity of stone after stone deposit-rock was cleansed from ground layer and opened "spade cracks" over raft by gulagburun. Three spade cracks were opened in large stones, and 1-2 spade cracks opened on little stones. Half-side iron was put on spade cracks in another stage and 5-6 half-sides were placed among them. Master made careful blows each halfside by sledge-hammer

after they are lined up and it was called sledging. Stone was separated from raft by crowbar. In order to ease carrying the stone it was measured by ipgara and its useless part (unfilled or rough) was broken by an axe. Upon leading raft stone by snaffle method, its end was rather kept unfilled. Stone was brought from its deposit to trailer site by a log and crowbar. Raft stone was brought to the work space in three ways: shuffle, sledge and a cart.

II stage of handicraft of stone-dressing is considered masonry. Tools needed for it include stone axe, dishek, triangle, minor's hack, planer, top, wormwood broom.

According to investigators, Shirvan masters were occupied with these branches of masonry:

Hew of construction stones. It included laying (wall, palisade), decoration, backbone, bridge, mosque and cupol stone's hewing.

Hew of stone things used in home. A pond, a manger, a pot (mortar), hand mill (quern), water stone, thrashing-floor stone, shack stone (girgino), path stone, hen and dog pit and so on were included there.

Preparation of memorial monuments. Preparation of gravestones (tombstone, breast stone, and grave table, alms (for example spring) monuments (gisgab, manger, man-made pond and small gutter) was included there.

Four methods of handicraft of stone-dressing- garachapma, jummechapma, notch, and grinding were widely spread amid Shirvan masters. Stone was taken out from the hand by being harsh hewed through an axe in garachapma method. Irrespective of subsequent purpose of the work, other ways of handicraft of stone-dressing were applied.

The method of garachapma was extensively used in construction, especially preparation of laying stones. Three kinds of stone-layer stone, foundation stone (corner), and pack stone were applied for laying stone. Unseen part of layer stone hewed in right-angle form (part falling into the wall) was hewed by garachapma method. In order to tie laying lines firmly one another back side of layer stone were not usually chopped and kept unfilled. It was called "tail".

The rest surfaces of laying stones were hewed by jummechapma method. This operation was implemented by stone axe and angle-bar. Surface of this stone exposed to jummechapma was more flat and straight as compared with garachapma. Consequently laying lines were tightly worn on each other.

One surface of stone, exposed to garachapma and jummechapma and two surfaces of foundation stone were hewed and whitewashed to make nice facade of the wall. It is called notch handicraft of stone-dressing.

The surface of the stone was smoothed by a rasp after notch operation to give beauty to outward appearance of the wall or a monument stone. This operation was called grinding or rasing. Notch and rasping were mostly used in preparation of decor stones.

The stone product displayed during archaeological investigations in Agsu town can be subdivided as following:

Mine stones used in construction. Mine stones are subdivided into several groups: a) laying stones b) visor stones or stone plates c) decorative stones (graded, cornice or fledge stones).

Laying stones. Many laying stones were displayed from IV excavation site (1,1 a and 1 b squares). Height of majority of them is the same (20 sm) while the others' is 19-19, 5 cm. Their length is different, i.e. changes between 30-42 centimeter. The part of these laying stones remained inward the wall was hewed in triangular form. It is called a tail in Shirvan architecture. Reason for that is solidness of the laying and stones well tying one another. It was easier to tie such stones by grouts. Outside of those stones was smoothed through notch and grinding and is very accurate therefore.

Visor stones. Too much stones lined up on the floor were found in 1; 1 a, 1 b; 2; 2a, 2b squares. Their size is 37x32x7; 40x31x7; 44x44x7; 45x28x6; 45x40x7; 53x32x7. Visor stones were used in the edges of man-made ponds and a bath built in the bathroom (70x36x7, 45x45x7).

Majority of graded, cornice and edging stones was found as seneg. Length of the biggest is 86 cm, in a graded shape and two-lined towards inward (surface). It's height is 13 cm, thickness of its floor opposite is 7 cm. Its width from the side part is 28, width inside is 18, 5 cm. Its thickness at the top of graded side is 7 cm. It is oval and two-lined. Its main difference from other stones is presence of 20, 5-centimeter projection (it is included into general length) from back. The projection is narrow from upside (2, 5 sm) and wide from the bottom (4sm). Length of one more stone is 47, 5 cm. It has a nod distinguishable by the former. It's height and side part is 17 cm. Length of one more such stone is 49, 5 cm and nevertheless differs from the others. So, thickness of its upper side in a graded shape is 8 cm and combines to the surface without nod and shoulder, and oval form. It look like triangle while looking aside. Its height from back part is 7, width -22, 5, surface width-14; opposite thickness is 9 cm. Simultaneously, thickness of upper grade of another similar stone joining the surface is 9, 5 cm. The surface width is 8 cm, height from back 19 cm, width-17 cm, thickness-12 cm and length is 35 cm. Length of stone of projection back is 61, 5 cm, height is 7 cm, width-17 cm, width of upper grade-7 cm, grade depth is 8 cm and surface width is 6 cm. One more stone similar to these stones were found in 6 c square. It is distinguishable from other stones by upper ruffle of its bottom part. Its length is 25, 5 cm, width is 32 cm, height-21 cm, width of upper grade is 11 cm and is oval, depth-5 cm. Width of the second smallest grade is 2, 5 cm and depth is 3 cm.

It is difficult to express a concrete thought about the purpose of these stones building and the part of its construction. Possibly they are adornment stones. Because we can say owing to ethnographic data that such decorative stones called

fledge or cornice were used today in the edges of door, window, jamakhatan, and fire-places in old houses of Shirvan. They were usually two-nod, three-nod, four-nod and duck neck. These elements were probably used in XVIII century Agsu architecture. There were holes in a shape of flower petal over another stone (length is 29 cm, thickness is 30 sm).

Existence of holes on it substantiates its usage in rafting pavement edge water from there or as a ramp in bathroom. To recall, a stone of such a ramp form was uncovered over sewerage line found from 2a square in IV excavation site. Its length is 60 cm, width-3 cm, and thickness is 6 cm. There are seven leaf-like holes in its middle part. Such constructions of ditch shape were come across in all squares they are supposedly used to float slops, rain or household water.

Stone things prepared for usage in economy. This stone product is subdivided into several groups irrespective of setting. Basic samples of this kind items are consisted of the following: moulds, hand mills (quenrs), mortars and pestles, girgino (round stones), stone troughs, stone lids, stone lid-covers, weights, stone troughs.

Stone moulds. Two stone moulds were displayed from III excavation site. Thickness of one of them is 2, 5 cm, width is 4, 5 cm, and length is 45 cm. One side of the mould is oval, another side is in right-angle form. Ten holes exist on it. Length of one more mould is 5 cm, width is 4,5 cm, and thickness is 1, 5 cm. There are 5 holes on it. There is a hoarse ornament inside the mould reminding description of the sun consisted of 12 sectors having 2, 9-centimeter diameter. A bigger hoarse circle exists in each sector. There are also 24 small circles of sectors towards centre. Relatively bigger hoarse circle was engraved near them.

Hand mills. One of those mill stones was uncovered in 7th square. It thickness is 6 cm, diameter 47 cm, and diameter of a hole for seed is 5,5 cm. Diameter of another mill stone is 42 cm, thickness is 7 sm and seed diameter is 4 cm. Half of the hole to arrange a knob is broken. A mill stone both bottom and upper parts of which, are in a good condition was found from a clay oven in 4 b square. Diameter of its upper stone is 47 cm, thickness is 11 cm, diameter of the hollow to pour out wheat 6 cm and diameter of the wooden knob used for keeping by hand is 4 cm. Two edges of the bottom stone are right-angled and 29 cm, while other two parts are circular and 39 cm. Its thickness is 11 cm.

Pestles. A pestle displayed in IV excavation site is of circular shape. Its diameter is 19 cm, thickness is 6, 5 cm. Diameter of the hole in its middle is 4, 5 cm, depth is 5 cm. It was hewed from a mine stone. Another pestle is more oblongated comparatively with previous samples. Its length is 10, 5 cm, diameter on the top is 15, 5 cm. and diameter of pedestal is 11 cm. Diameter of the hole in its middle part is 4,5 cm , depth is 8 cm. It was made of mine stone.

Girgino. It was found in 8th square. Its breadth is circular and have 57-centimeter length and 25, 5-centimeter diameter. It was hewed completely plain.

Special holes were opened on both sides of that for wooden handle. Ethnographic data say that these stones were used in Shamakhrs villages till 80s of XX century. Thus, top of old houses was covered with grout. It was chinked as time passed and water was stuffed into house. Therefore grout was permanently smoothed by girgino.

Stone trough. Plenty of stone trough were found from blacksmith and brazier workshops, revealed in III excavation site. Iron rust spots remained inside most of them. It is apparent that blacksmiths used such stone trough having water inward to cool heated metal tools.

Stone trough were usually prepared as a box from large mine stone. Length of restored part of one of them is 63 cm, width is 40 cm, height is 30 cm, depth is 19 cm and the wall thickness is 6-7 cm. Open part of another trough made of mine stone is in improper circle form (large diameter-40cm, small diameter-34 sm). The thing height of which is 20 cm, and having ledge to the edges (10-20 sm) was applied by craftsmen.

Capacity of another stone trough found from blacksmith workshop is as follows: length-41 cm, width-27 cm, height-22 cm, thickness-8 cm, thickness of its wall is 7 cm and getting thin towards upside reaches 1-2 cm. Its surface is well-girdled. Length of another trough is 57 cm, height -22 cm, width-28, 5 cm, the wall thickness is 10 cm, depth is 7, 5 cm, inward width is 17 cm. Its outward is blunt despite well girdle of inside part. Four stone trough were displayed while cleaning a bathroom complex in IV excavation site. Length of one of them is 60 cm, width-45 cm, depth-55 cm, inside width is 33, 5 cm and the wall thickness is 35 cm at the bottom and 6,5 cm at the top. Length of the second trough is 69, 5 cm, width-35 cm, thickness is 11 cm at the top and 10 cm at the bottom. Its surface was saliently hewed in the upper part. Length of the third trough is 63, 5 cm, width-39 cm and thickness is 5,5 cm. Its depth from the top is 7, 5 cm and at the bottom is 3 cm.

Two of stone trough found from the bathroom complex draw attention for their being more shallow. It's convincing that baths found from the bathroom are applied for washing clothes and their abrasion.

Stone lids were hewed and made of mine stones. They were not completely smoothed. Diameter of one of displayed samples is 30 cm, thickness is 3 cm.

Cover lids are made of ordinary river stones. It was applied to cover upper part of wells, as well as ditches provided for floating drinkable water and slops. Bottom part of one of them is oval. Its length is 1 m, width is 43 and 55 cm in the middle, and 22-25 in the bottom ends, thickness is 4-10 cm. It was found in IV square. Length of another sample made of river stone is 88 cm and width is 20 cm and thickness is 7, 5 cm. Length of another stone is 65, 5 cm, width is correspondingly 24,5-28, and thickness is 7 cm.

Weights. These samples were encountered in III excavation site and hewed from mine stones. Capacity is 2 kilogram. The stone having 16-centimeter height,

9-centimeter diameter at the base, 13-centimeter diameter in the middle part is circular. It becomes thinner towards upside. It has a hole in two hollowed out sites to keep hand or hang a string. Another weight is oblongated. Its length is 29 cm, width from one part is 9 cm, and 12 cm in the other. Its thickness is 6-9 cm. It has 4-kilogram capacity.

Bathroom cupol. It was hewed from large mine stone. It was revealed in a broken state in boiling-room of the bathroom in 7a square. Its height is 80 cm and depth is 45 cm after the restoration. Thickness of the walls is various in different sites. There are 6 holes over it. Diameter of its holes is 14 cm. It is provided for heating a bathroom.

Stone furnaces. Diameter of the largest one is 3, 5 cm, of the smallest is 2, 9 cm. It is supposed to be used for separating oil from milk throwing into churn.

Summing the aforementioned up, we can conclude that Agsu masters applied items of various kind made of stone not only in construction, but also economy and standards.

AĞSUDA ARXEOLOJİ TƏDQİQATLAR ZAMANI TAPILMIŞ MİNİATÜR-KAŞI BARƏDƏ

Kaşı lövhəni şərti olaraq “İstirahət” və yaxud “Görüş” adlandırmaq olar. Bunu motivi təşkil edən məkanın, obrazların pozalarından (hərəkətlərindən), eləcə də onları əhatə edən detalların təsvirinin necəliyi şərtləndirir. Belə ki, kvadrat formalı (20 x 20 sm) kompozisiyanı çəmənləkdə istirahət edən milli geyimli qadın və kişi təsviri təşkil edir. Çəmənləkdə oturmuş bu iki nəfərin bir-birinə ilıq münasibəti kifayət qədər duyulan görkəmdədir. Qadının kişinin qədəhinə şərab süzməyə hazırlaşması, öz növbəsində kişinin də sağ əli ilə qadına qayğı göstərmək istəməsi bu mənada həm də səhnənin məhrəmanəliyini gücləndirir.

Kompozisiyaya daxil edilən qotazlı qırmızı pərdə, çəmənləkdəki istirahət məqsədli atributlar, müxtəlif formalı qablar, ön plandakı dovşan və pişik təsvirləri bütünlükdə motivə canlılıq bəxş edib.

Kaşı üzərindəki bu təsvir özünün bədii-estetik xüsusiyyətlərinə görə təxminən XVIII - XIX əsrlərdə çəkildiyini biruzə verir. Belə ki, kişi və qadın fiqurunun, pərdənin, çəmənləyin və digər elementlərin bədii həlli-təqdimatı bilavasitə həmin dövrdə yaradılan milli miniatür əsərlərinin bədii xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşür. Başqa sözlə desək, təsvir XV -XVI əsrlərdə yüksək inkişaf səviyyəsinə yüksələn və XVII əsrdən sonra müəyyən qədər zəifləməklə yeniləşən və sonda da “Qacar üslubu” adı alan özünəməxsus bədii şərhin görüntüsüdür. Bu da özünü təsvirin kifayət qədər dekorativ-şərti, bir qədər də ümumiləşdirilmiş ifadəsində göstərir. Kaşının lakonikliyi ilə seçilən rəng həlli də XVIII - XIX əsr Azərbaycan miniatürləri ilə tam səslənir.

Beli ağ qurşaqlı sarı geyimli kişinin başı örpəkli göy köynəkli, qırmızı paltarlı qadının, eləcə də ağ pişik, sarı dovşan, tünd çəhray qabların, yaşıl çəmən və bir neçə gül topasının kolorit baxımından kompozisiyanın rəng tarazlığını saxlamaq bacarığı duyulan və təqdir olunandır. Kompozisiyanın qara xətlə qabarıqlaşdırılan ağ haşiyə ilə əhatələnməsi də onun başqa yox, bilavasitə bədii-estetik qaynaq məqsədilə hazırlandığını göstərir.

Əlavə edək ki, onun Pirsaat xanəqahı (XIII əsr) və Göy məsciddə (Tabriz, XV əsr) işlədilən yüksək bədii dəyərli kaşılarla müqayisəsi mümkünsüz olsada, yerli sənətkarların təxəyyülünün ifadəsi olduğu ehtimal edilən Ağsu kaşısı özünəməxsus, öz dövrünün keramika sənətində mövcud olan bədii-estetik dəyərlərin daşıyıcısı kimi diqqət çəkir. Onun mədəniyyət tariximizin inkişafının maddi-mədəniyyət nümunələrinin timsalında dəsi baxımından əhəmiyyət daşdığı isə birmənalıdır.

GLAZED TILE REVEALED DURING AGSU ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS

Glazed board can be conditionally called "a rest", or "a meeting". A space for motif, poses (movements) of images, as well as kind of description of details covering them stipulate its nominal. A quadratic composition (20 x 20 sm) is reanimated by portrayal of woman and man in national clothes who are having a rest in the lawn. Warm intercourse of these people sat in the lawn is seen clearly. Woman's intention to pour a wine into a man's glass and a man's will to take care of woman by right hand in turn strengthen confidentiality of this screen.

Red tassel curtain, attributes of rest in the meadow, plates of various shapes and pictorials of hare and cat on the background favoured liveliness to motif thoroughly.

Depiction on glazed tile displays its being drawn in nearly XVIII-XIX centuries for its artistic and aesthetical features. So, artistic solution-presentation of man and woman figures, curtain, lawn and other elements directly coincide with artistic peculiarities of national miniature works created in that period. In other words, this description is a manifestation of typical artistic commentary, reached the highest development level in XV-XVI centuries and renewed later after regress in XVII century and finally obtained "Gajar style" name. It is displayed in sufficient decor term, a total exposition of the description. Dissolve of colour of glazed tile differed for laconic feature coincides entirely with XVIII-XIX century Azerbaijani miniatures.

Ability of a man with white waist-band and worn in yellow, a woman with head cover and worn in blue shirt and red skirt, as well as white cat, yellow hare, opaque pink plates, green lawn and some flower piles to save colour balance of the composition by colour is notable and estimable. Embrace of the composition by

white trimming, blistered with black line shows that it was worked up for welding purpose.

Let's add that though its comparison with glazed tiles of higher graphic value applied in Pirsaat abode (XVIII century) and Goy Mosque (Tabriz, XV century) is not possible, Agsu glazed tile as a display of imagination of local masters still remains on the focus of attention for its specific features and carrier of artistic aesthetical values existed in ceramics handicraft of its time. However, its significance from viewpoint of expression being example of artefacts of development of our cultural history is unambiguous.

AZƏRBAYCAN ŞƏRQ-QƏRB TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN QOVŞAĞINDA

Ağsuda aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə edilən maddi mədəniyyət qalıqlarının xeyli hissəsi fayans və farfor məmulatı nümunələrindən ibarətdir. Həmin tapıntıları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

Çin istehsalı olan nümunələr;

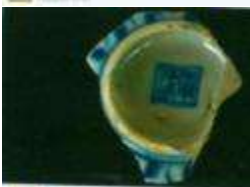
İran istehsalı olan nümunələr;

Misir istehsalı olduğu güman edilən fayans məmulatı;

Avropa mənşəli əşyalar;

Yerli istehsal nümunələri.

Məlumat üçün bildirək ki, birinci və ikinci qrupa aid yəni, Çin və İran istehsalı olan nümunələrə Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin demək olar ki,

Çin istehsalı olan nümunələr
Samples of tiles with Chinese patterns

hamısında təsadüf olunur. Əfsuslar olsun ki, hələlik həmin materiallardan hansılarının bilavasitə Çin, hansılarının isə İran istehsalı olduğu elmi cəhətdən araşdırılmayıb. Fikrimizcə, orta əsr materialları əsasında bunu etmək bəlkə də bir qədər asan olardı. Çünki, daha qədim və zəngin ənənələrə malik Çin materialları özünün keyfiyyəti və dekor zənginliyi baxımından İran istehsalı olan nümunələri hiss olunacaq dərəcədə üstələyirdi. Amma XVII-XVIII əsrlərə aid tapıntılarda bu fərqi hiss etmək bir qədər çətinidir. Bunun da iki mühüm səbəbi var. Birincisi, yüz illər boyu Çin malları ilə bilavasitə təmasda olan İran ustaları Çin ustalarının istehsal etdiyi nəfis məmulatın texniki və texnoloji xüsusiyyətlərini tədricən mənimsəyiblər. Ona nail olmağa çalışıblar ki, istehsal etdikləri nümunələr ən azı zahiri əlamətlərinə görə rəqabətə dözümlü Çin qablarından fərqlənməsin.

İkinci və bəlkə də ən mühüm səbəb Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın Çindən 300 dulusçu ailəsi dəvət edərək ölkəsində fayans və farfor məmulatları istehsalı

sahəsində işləri qaydaya qoyması və yerli ustaların təcrübəli həmkarlarından bu peşənin sirlərini tam incəliklərinə qədər öyrənməsi idi. Bax, bu səbəbdən də XVII-XVIII əsrlərə aid Çin və İran istehsalı olan fayans və farfor nümunələrini fərqləndirmək o qədər də asan deyildir.

I qrup: Çin istehsalı olan nümunələr. Araşdırıcılar belə hesab edirlər ki, Çində IV-VI əsrlərdən etibarən fayans, VI-VII əsrlərdən etibarən isə çini-farfor qablar istehsalına başlanılıb. Lakin bəzi müəlliflər Çin ərazisində bu növ qabların istehsalının daha erkən, təqribən I əsrdən məlum olduğunu düşünürlər. Ümumən götürdükdə isə fayans qabların istehsalına hələ 4500 il bundan öncə qədim Misir və Mesopotamiyada başlandığı bildirilir. Xatırladaq ki, belə qədim tarixə malik fayans nümunələr daha çox yaşımtil-mavi rəngdə olan nisbətən dərin süfrə qabları ilə təmsil olunurdu. Sonralar bu növ məmulat istehsalı qədim Roma və Yunanıstana da yayıldı.

“Farfor” mənşə etibarilə fars sözü olub “imperator” mənası bildirir. Bu izahın özü də farfor məmulatının orta əsrlərdə daha çox məhz Çin imperatorlarının mətbəxi üçün istehsal edilən elit məmulat olduğundan xəbər verir. Çində farfor istehsalı qədim tarixə malik dulusçuluq ənənələri zəminində yaranıb.

Fayans və farforun Çində geniş istehsalı orada kaolin ehtiyatlarının daha zəngin olması ilə bağlıdır. Arxeoloji tədqiqatlardan bəlli olduğu kimi qədim Çinin farfor qabları məsaməsiz, hamar üz örtüyünə malik, dartılmış formada idilər və üzərində yapma üsulu ilə dekorativ naxışlar vardı. Tan (VII-X əsr) və Sun (X-XIII əsr) imperatorluğu dövründə Avropaya və Asiyaya mavi və açıq yaşıl rəngli, üzərində relyefli ornamentləri olan farfor vazalar gətirilirdi. Avropada bu nümunələri “seladon” adlandırırdılar. Bu qablar forma etibarı ilə antik dövr qabları xatırladır. Onların qulpları əjdahaya, boğazları isə heyvana bənzəyirdi. Sonralar Dinçjou əyalətində “beydin” adı daşıyan və üzərində sıx naxışları olan süd koloritli bəyaz qablar və mavi rəngli məmulatlar istehsal olunmağa başlandı. Min imperatorluğu (XIV-XVII əsr) dövründə farfor istehsalının mərkəzi “Çzindeçjen” əyaləti oldu. Bu dövrdə daha çox farfor bəzək əşyaları və tanınmış Çin gözəllərinin heykəlcikləri dəbdə idi.

Həm fayans, həm də farfor istehsalı texniki və texnoloji cəhətdən çox çətin və uzun prosesdən ibarətdir. Müqayisə üçün deyək ki, əgər saxsı qablar 500-800 dərəcə istilikdə bişirilirdisə, farfordan olan nümunələrin yaxşı bişməsi üçün 1280 dərəcəyədək istilik tələb olunurdu.

Orta əsr Ağsu şəhər yerində arxeoloji qazıntılar zamanı istər III, istərsə də IV qazıntı sahəsindən tapılmış gətirilmə məmulat içərisində Çin istehsalı olan fayans və farfor qablar çoxluq təşkil edir. Bunlar əsasən kiçik ölçülü kasa, piyalə, boşqab və qədəh tipli qablardır. Onların əksəriyyətinin xarici səthi tutqun mavi rəngdə saya şirlənib. Daxili səthi isə ağ fonda kobalt şiri ilə tək-tək qönçə, yaxud da yarpaq-tumurcuq təsvirləri ilə bəzədilib. Oturacağının diametri 5, ağızının diametri 10, hündürlüyü 6 sm olan kiçik piyalə bu tip qabların ən xarakterik

nümunələri kimi səciyyələndirilə bilər (inv. № 125). Nəfis şəkildə hazırlanan, xarici səthi tutqun hava rəngində saya şirlənən, daxili səthində ağ fonda kobalt şiri ilə nəbati təsvirləri olan bu tip qablara Ağsu qazıntılarında tez-tez təsadüf olunur.

Çin istehsalı olduğu əsla şübhə doğurmayan daha bir nümunə IV qazıntı sahəsindən tapılıb (inv. № 788). Kasa tipli dayaz fayans qabın hər iki tərəfi ağ fonda kobalt rənglə nəbati təsvirlərlə bəzədilib. Qabın dib hissəsində ikiqat konsentrik dairə daxilində çox gözəl miniatür təsviri var. Təsvirin mərkəzində orta yaşlı, dolu bədənli, sağ əlində güzgü tutmuş qadın təsvir olunub. Arxa fonda hasara çəkilmiş bağça təsviri vardır. Yuxarı tərəfdə qadının başının ətrafında iki iri ölçülü nar işlənib. Qadının başı üzərində təsvir olunan çətirəbənzər təsvir sanki, onun üçün qoruyucu rol oynayır. Arxa fonda qadının hər iki tərəfində nar ağacı təsviri vardır. Yerdə isə qadının ayaqları altında xəzan yarpaqları təsvir edilib. Kompozisiyanın xaricində isə ətrafi çərçivə funksiyası daşıyan xəzan yarpaqları ilə əhatələnib. Oturacağının diametri 7 sm, divarlarının qalınlığı 4.5 mm-dir.

Çin istehsalı olduğu ehtimal edilən daha bir kasa tipli orta ölçülü fayans qabın da səthi hər iki tərəfdən ağ fonda kobalt rənglə bəzədilib (inv. № 724). Dib hissədə ikiqat konsentrik dairənin mərkəzində təbiət təsviri işlənib.

İri ölçülü kasa tipli fayans qabın hər iki tərəfi ağ fonda bənövşəyi rəngli nəbati naxışlarla bəzədilib (inv. № 793). Qabın dib hissəsində ikiqat konsentrik dairə içərisində gül kolu təsvir olunmuşdur. Dairələrin arası isə nəfis işlənmiş zəncirvari naxışla doldurulub. Qabın divarları şaquli istiqamətdə 15 sektora bölünüb. Sektorların daxilində daha çox qərənfilə bənzər güllər təsvir olunub. Belə bir təsvir qabın çöl hissəsində də işlənib. Qabın daban hissəsi bayır tərəfdən ikiqat konsentrik dairə ilə əhatələnib.

Dayaz çini boşqab (inv. № 755). Çox da hündür olmayan oturacağa malikdir. Qabın hər iki üzü təmiz ağ fonda bənövşəyi rəng və nəbati naxışlarla bəzədilib. Dib hissəsindəki təsvir ikiqat konsentrik dairə içərisində işlənib. Bu təsvirdə iri salxım güllər və ləçəklər işlənmişdir. Qabın aşağı hissəsində şaquli, ağzının kənarında isə üfüqi vəziyyətdə gül təsvirləri vardır. Qabın ağzının kənarları dalğavaridir. Dib hissədə, ön planda salxım gül, tumurcuq və yarpaq təsvirləri var. Qabın bayır tərəfində də şaquli vəziyyətdə gül və ilan təsvirləri işlənib. Bir sıra əlmətləri, o cümlədən materialı və qrafik təsvirləri baxımından onun da Çin istehsalı olduğu ehtimal olunur.

Dib hissədə ağ fonda bənövşəyi, qırmızımtıl və sarımtıl rənglərdən istifadə olunmaqla altı ləçəkli gül təsviri olan kiçik farfor piyalə də maraqlı doğuran tapıntılardandır (inv. № 458). Oturacağının diametri 3 sm olan bu piyalənin də xaric tərəfində dib hissəyə yaxın yerdə qabın divarları boyunca konsentrik dairə, ondan yuxarı-qabın ağzının kənarlarına doğru kobalt şiri ilə ilan təsviri diqqəti cəlb edir. Piyalənin xaric səthinin bəzədilməsində kobaltla yanaşı, qırmızı rəngdən də istifadə olunub.

Altında Çin yazısı olan daha bir ədəd kiçik ölçülü farfor piyalənin (inv. № 384) daxilində-dib hissədə ikiqat paralel konsentrik dairə içərisində gül və yarpaq təsvirləri işlənib. Piyalənin xarici səthinin də nəbəti elementlərlə bəzədildiyi aydın bilinir. Oturacağıının diametri 3.5 sm olan bu nümunə bədii-texniki və texnoloji baxımdan yüksək keyfiyyətdə hazırlanması ilə nəzəri cəlb edir. Hansı ki, bu göstəricilər bütün dövrlərdə Çin farforu üçün xarakterik əlamətlər hesab edilir.

II qrup: İran istehsalı olan nümunələr. İran fayans istehsalı ənənələri zəngin olan ölkələrdəndir. Orta əsrlərdə orada istehsal olunan rəngarəng çeşidli nəfis fayans məmulatı dünyanın bir çox ölkələrinə ixrac edilirdi. Rey, Kaşan və Sultaniyə şəhərləri öz məhsulları ilə hər yanda məşhur idi. “Kaşı” adı ilə Kaşanda istehsal olunan fayans qablar Mərkəzi və Ön Asiyada brend idi.

İran fayansının materialı Çin məhsullarından nisbətən daha məsaməli olması ilə fərqlənirdi. Məmulatın keyfiyyətinə mənfi təsir edən bu amil sözsüz ki, daha çox yerli xammal mənbələrinin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərindən irəli gələn hal idi. Lakin zaman keçdikcə İran ustaları məmulatın keyfiyyətinə əks təsir göstərən bu

kimi amillərə də əlac tapdılar. Beləliklə də tədricən İran fayansı da məsaməlilik problemindən qismən də olsa xilas ola bildi. Bunu Ağsu qazıntıları zamanı tapılan çoxsaylı, həm də yüksək bədii-texniki və texnoloji göstəriciləri ilə seçilən İran fayansı nümunələri də bir daha təsdiq edir.

Məsələn, İran istehsalı olduğu güman edilən nisbətən hündür dairəvi oturacağı malik kasa tipli qab bu cəhətdən diqqəti cəlb edir (inv. № 781). Oturacağıının diametri 7.5, ağzının salamat qalmış hissədə diametri 13 sm-dir. Qabın dib hissəsi nisbətən qabarıqdır. Hər iki üzü ağ fonda kobalt şiri ilə işlənmiş zəngin həndəsi və nəbəti elementlərlə sıx bəzədilib. Dib hissədə ikiqat paralel konsentrik dairə, onun içərisində burma zəncirdən ibarət dairə daxilində Günəş təsvirinə bənzər naxış var. Kasanın kənarlarına doğru günbəzvari təpəciklər daxilində tumurcuq formalı gül təsvirləri işlənib. Qabın xarici səthi də eyni təsvirlərlə sıx bəzədilib. Kasanın gili məsaməsiz, şir örtüyü isə möhkəmdir.

Bütün bunlar nəticə olaraq onu deməyə əsas verir ki, XVIII əsrin ortalarında Ağsu şəhərində dulusçu-ustalar sosial sifarişə uyğun olaraq həm də rəngarəng çeşidli fayans məmulatı nümunələri istehsalı ilə məşğul olmuşlar. Materialların təhlili göstərir ki, yerli ustalar ilk vaxtlar bu qəbildən olan əşyaları daha çox xaricdən gətirilən nümunələrə bənzətmək yolu ilə istehsal etməyə üstünlük vermişlər.

Nisbətən kiçik həcmli boşqab tipli fayans qablardan birinin hər iki üzü açıq mavi fonda kobalt boya ilə zəngin bəzədilib (inv. № 756). Dib hissədə ikiqat

konsentrik dairə daxilində bir cüt uzunsov iri ölçülü yarpaq və sxematik təsvirlər işlənib. Mərkəzdəki naxışın ətrafını isə gümbəzə bənzər naxışlar əhatə edir. Onların da içində gül təsvirləri işlənib. Boşqabın bayır tərəfində isə nisbətən seyrək sxematik naxışlar təsvir olunub.

Səthi hər iki tərəfdən ağ fonda bənövşəyi rənglə gül təsvirləri ilə bəzədilmiş daha bir orta ölçülü boşqab tipli qab da diqqəti cəlb edir (inv. № 361). İçərisində gül salxımlarından və ləçəklərdən ibarət təsvirlər vardır. Qabın hissəsinin kənarları bənövşəyi rəngli konturla əhatələnib.

İç və çöl tərəfi ağ fonda bənövşəyi rəngli nəbati və sxematik naxışlarla bəzədilmiş orta ölçülü kasa tipli fayans qabın (inv. № 354) dib hissəsində paralel düz xəttlərdən ibarət kvadrat formalı damalar təsvir olunub və bu damaların üzərində səpələnmiş gül təsvirləri işlənib. Qabın divarları gümbəzə bənzər naxışlarla, onların içində isə gül təsvirləri işlənib. Qabın bayır tərəfi isə seyrək sxematik naxışlarla bəzədilib.

Göründüyü kimi, hər iki nümunənin bəzədilməsində gümbəzvari elementlərdən istifadə olunub. Bu isə sözsüz ki, müsəlman simvolikasına ilə bağlı bir hal kimi dəyərləndirilməlidir. Bu da İran mallarının Çin mallarından fərqləndirən göstəricilərdən biridir.

Nisbətən iri ölçülü boşqab tipli fayans qabın da səthi hər iki tərəfdən ağ fonda kobalt rənglə nəbati naxışlarla bəzədilib (inv. № 378). Alt hissəsində bir birindən aralı ikiqat konsentrik dairə çəkilib. Daban hissəsinin bayır tərəfi də ikiqat konsentrik dairə ilə əhatələnib.

Nəfis şəkildə hazırlanmış nazik divarlı kasa tipli qab da İran istehsalı nümunələrindəndir (inv. № 260). Ölçüləri belədir: hündürlüyü 8, oturacağıın diametri 7.5, ağzının diametri 18.5 sm. Dib hissədə üçayaq izləri bilinir. Hər iki tərəfi ağ fonda açıq qəhvəyi və açıq bənövşəyi rənglərlə sadə bəzədilib. Qabın içərisindəki bəzək ağzının kənarı boyunca açıq qəhvəyi rəngli 4 cərgədən ibarət dairə, dairələrin içərisi boyunca dalğavari işlənmiş qırıq xətlər və bənövşəyi rəng yayğın ləkələrdən ibarətdir. Xarici səthində ağ fonda açıq bənövşəyi və açıq qəhvəyi rənglərdən istifadə etməklə beş ədəd gül təsvirləri ilə nisbətən sadə bəzədilib.

Hər iki tərəfdən ağ fonda bənövşəyi rənglə nəbati naxışlarla bəzədilmiş kiçik ölçülü fayans duz qabı (inv. № 256). Hündürlüyü 1.4, ağzının diametri 4.8-5.5, gövdəsinin diametri 3, oturacağıın diametri 2.5 sm-dir. Qabın dib hissəsində ikiqat konsentrik dairə daxilində güllərdən və ləçəklərdən ibarət fantastik mənzərə təsvir olunub. Bayır tərəfdən isə qab sıx işlənmiş nəbati naxışlarla bəzədilib. Daban hissəsi ikiqat konsentrik dairə ilə əhatələnib. Divarlarının qalınlığı aşağı hissədə 8 mm-dən başlayaraq yuxarı tərəflərə doğru nisbətən nazikləşir.

Təpintilər içərisində bir ədəd kiçik ölçülü qayıqvari fayans duz qabı da diqqəti cəlb edir (inv. № 740). Ağzının diametri 20, oturacağıın diametri 12, hündürlüyü isə 3.8 sm-dir. Həm daxili, həm də xarici səthi ağ fonda bənövşəyi

rənglə nəbati naxışlanıb. Qabın gövdəsi qabarıq hissələrdən ibarətdir ki, onlardan da hər biri sektorlara bölünərək nəbati elementlərlə naxışlanmışdır.

Çox da hündür olmayan dairəvi oturacağa malik dayaz boşqab (inv № 755). Ağzının diametri 20, oturacağının diametri 12 sm-dir. Hər iki üzü təmiz ağ fonda kobaltla nəbati bəzədilib. Dib hissəsindəki təsvir ikiqat konsentrik dairə içərisində işlənib. O, iri salxım güllər və ləçəklərdən ibarətdir. Qabın yan divarları boyunca da şaquli və üfüqi vəziyyətdə işlənmiş gül təsvirləri var. Boşqabın ağzının kənarları dalğavaridir. Alt hissədə ikiqat sxematik dairə daxilində gülə bənzər təsviri var. Qabın bayır tərəfində də şaquli vəziyyətdə olan gül təsvirləri təkrarlanır.

III qrup: Misir istehsalı olduğu güman edilən fayans məmulatı. Ağsu qazıntıları zamanı tapılan bəzi fayans nümunələri təsvirlərinin spesifikliyi ilə seçilir. Qeyd edək ki, bu cür nümunələrə digər şəhərlərin materialları içərisində az təsadüf edilir. Üzərindəki təsvirlər onların İslam ölkələrindən birində istehsal olunduğunu düşünməyə əsas verir. Duluşçu-ustalar tərəfindən bu qablar üzərində işlənmiş səhnələr daha çox Misir istehsalı olan nümunələrlə oxşarlıq təşkil edir. Bu qəbıldən tapıntılardan iki ədədi daha xarakterik nümunə hesab edilə bilər.

Onlardan birincisi iri ölçülü boşqab tipli fayans qabdır (inv. №362). Səthi hər iki tərəfdən ağ şirlə örtülüb, iç tərəfində çəhrayı, füzəyəyi, qəhvəyi, sarı, bənövşəyi, tünd boz rənglərlə və qara konturlarla çox nəfis təbiət mənzərəsi təsvir olunub. Təsvirlər dairəvi kompozisiya prinsipi ilə işlənib ki, bu da onların hərtərəfdən baxılmasına imkan verir. İlk baxışdan kompozisiyanın mərkəzində, əsas planda qayalıqların üstündə oturmuş dovşan təsviri nəzərə çarpır. Dovşanın ətrafında isə sıx işlənmiş güllərin üstündə quş təsvirləri vardır. Kompozisiyanın ətrafı çərçivə funksiyası daşıyan yarpaqlarla bəzədilmiş ikiqat konsentrik dairə ilə əhatələnmişdir. Qabın ağzının kənarları qəhvəyi rənglə işlənib. Çöl tərəfinin gövdə hissəsi isə gül salxımları ilə bəzədilib. Dabanının çöl hissəsinin ətrafı ikiqat konsentrik dairə, ağzının kənarları isə qalın konturla əhatələnib.

Misir istehsalı olduğu güman edilən daha bir boşqab tipli fayans qab (inv. № 300). Orijinal forması və təsvirlərinin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Oturacağının təqribi diametri 13, ağzı hissəsinin təqribi diametri 26, hündürlüyü isə 3.5 sm-dir. Hər iki üzü, xüsusilə də daxili səthi ağ fonda paralel konsentrik dairələrdən ibarət həndəsi, gül, tumurcuq və yarpaqdan ibarət nəbati təsvirlərlə sıx bəzədilib. Boşqabın dib hissəsinin bəzədilməsində müsəlman simvollarına bənzər memarlıq elementlərindən də istifadə olunub. Duluşçu-rəssam boşqabın bədi cəhətdən daha cəlbedici olması üçün qara, göy, sarı, yaşıl və bənövşəyi rənglərdən istifadə edib. Kasa tipli orta ölçülü fayans qab. İç və çöl tərəfi ağ fonda bənövşəyi rənglə nəbati və sxematik naxışlarla bəzədilib (inv. № 354). Qabın dib hissəsində paralel düz xəttlərdən ibarət kvadrat formalı damalar təsvir olunub və bu damaların üzərində səpələnmiş gül təsvirləri işlənib. Qabın divarları günbəzə bənzər

naxışlarla, onların içində isə gül təsvirləri işlənib. Qabın bayır tərəfi isə seyrək sxematik naxışlarla bəzədilib.

IV qrup: Avropa mənşəli əşyalar. Avropada fayans istehsalına XVI əsrdə Fransada başlanıb. Bundan əvvəl isə İtaliyanın Faença, Urbino, Qubbi əyalətlərində fayans əşyalar istehsal olunurdu. XVIII əsrdə İngiltərədə tanınmış keramist Vedjvud özünəməxsus fayans məmulatları hazırlamağa başlayır. “Leeds Pottery” markası altında istehsal olunan nəfis fayans qablar xüsusilə geniş yayılmışdı. Hansı ki, qabların nümunələrinə Ağsu qazıntıları zamanı da tez-tez təsadüf olunub. Bu nümunələr forma etibarlı ilə çox müxtəlifdirlər. Daha çox kasa və boşqab tipli əşyalara təsadüf olunur. Bu tip qabların səthi hər iki tərəfdən ağ şirlə örtülüb. Üzərində heç bir naxış yoxdur. Bu tip boşqabların ağızının diametri 17-25, oturacağıın diametri 12-14, hündürlüyü isə 22-45 sm arasında dəyişir. IV qazıntı sahəsində bu qəbildən olan nümunələrə tez-tez təsadüf olunur. Onlardan bir neçəsinin altında “LEEDS POTTERY” istehsalı olduğunu təsdiqləyən yazıları var.

“LEEDS POTTERY” istehsalı olan kasa tipli qablardan birinin (inv. № 246) ölçüləri belədir: hündürlüyü 7.3, oturacağıın diametri 8.5, ağızının diametri 16.5 sm-dir. Onlardan bəzilərinin üzərində relyefli naxışları var (inv. № 727, 761,784). Dairəvi oturacağa (d-6 sm) malik kasalardan birinin xarici səthi dib hissədən kənarlara doğru şaquli istiqamətdə olan batıq və qabarıq zehlərlə şüa formasında səliqə ilə naxışlanıb (inv. № 784). Başqa bir kiçik ölçülü kasa üzərində əşyanın qulpunun gövdəyə bərkidildiyi hissədə yapma üsulu ilə qabarıq formada gül və budaq-yarpaq təsvirləri işlənib (inv. № 761). Oturacağıın diametri 4.3 sm olan daha bir ədəd bu cür kiçik ölçülü kasanın xarici səthi eyni zamanda həm yapma, həm şaquli istiqamətdə olan batıq-qabarıq zehlərlə, həm də qəhvəyi boya ilə nəfis şəkildə naxışlanıb (inv. № 239).

Ağsu qazıntıları zamanı əldə olunan tapıntılar içərisində Avropada sənaye üsulu ilə istehsal olunduğu güman edilən nümunələrdən biri də kiçik ölçülü piyalə tipli farfor qabdır (inv. № 242). Hündürlüyü 4.5, ağızının diametri 6.5, oturacağıın diametri isə 2.7 sm-dir. Qabın daxili səthi bozuntul rəng şirlə saya örtülüb. Bayır tərəfdən isə tutqun ağ fonda 3 ədəd sxematik gül təsviri ilə bəzədilib. Forma və dekor xüsusiyyətlərinə görə Avropa istehsalı olduğu ehtimal olunur.

Kiçik ölçülü nazik divarlı piyalə (inv. № 739). Nisbətən kiçik ölçülü hündür dairəvi oturacağa (d-3.6 sm) malikdir. Gövdəsinin yarıdan yuxarı hissəsi sındığından hündürlüyünü və ağızının diametrini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Səthi hər iki tərəfdən tutqun qəhvəyi rənglə saya örtülüb. Forma, işlənmə və materialına görə Avropa istehsalı olduğu ehtimal edilir.

Əldə olunan tapıntılar içərisində Ağsu qazıntıları zamanı Avropada sənaye üsulu ilə istehsal olunduğu güman edilən nümunələrdən biri də kiçik ölçülü piyalə

tipli farfor qabdır (inv № 242). Hündürlüyü 4.5, ağızının diametri 6.5, oturacağıının diametri isə 2.7 sm-dir. Qabın daxili səthi bozuntul rəng şirlə saya örtülüb. Bayır tərəfdən isə tutqun ağ fonda 3 ədəd sxematik gül təsviri ilə bəzədilib. Forma və dekor xüsusiyyətlərinə görə Avropa istehsalı olduğu ehtimal olunur.

Ağsu tədqiqatları zamanı tapılan bir ədəd kiçik farfor pıyalənin də Avropa istehsalı olduğu daha inandırıcıdır. Pıyalənin oturacağıının diametri 3.8 sm-dir (inv. № 338). Əşyanın gili sıx olduğundan məsaməsizdir. Pıyalənin içərisi tutqun ağ rənglə saya şirlənib. Xaricində isə dib hissəyə yaxın yerdə kobalt şiri ilə qabın divarı boyunca nazik dairə, ondan yuxarıda isə tumurcuq və nazik ağ xəttlərdən ibarət sxematik təsvirləri var.

V qrup: Yerli istehsal məhsulu olan fayans və farfor məmulatı. Ağsuda tapılan və çox ciddi istehsalat qüsurları ilə müşayiət olunan fayans məmulatı nümunələrinin əlbəttə ki, xarici ölkələrdən gətirildiyini düşünmək sadələşməlik olardı. Fikrimizcə, bu cür nümunələrin bilavasitə yerli istehsal məhsulu olduğu əsla şübhə doğurmur.

Gilinin müxtəlif qatışıqlardan yetərinə təmizlənməməsi, hazırlanarkən, şirlənərkən və bişirilərkən texnoloji qüsurlara yol verilməsi onların elə ilk baxışdan xarici bazar üçün o qədər də cəlbedici məmulat olmadığından xəbər verir. Başqa sözlə, bu nümunələrin bilavasitə yerli istehsala aid olduğu göz qabağındadır. Deyilənlərə onu da əlavə edək ki, tapılmış bəzi istehsalat çıxarlarının da məhz fayans tipli qablara aid olması ehtimalı da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bunlar isə o deməkdir ki, XVIII əsrdə Ağsuda yerli ustalar şirli və şirsiz saxsı məmulatı ilə yanaşı, həm də fayans qablar istehsalı ilə məşğul olublar.

Xatırladaq ki, Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində fayans məmulatı istehsalına dair ehtimallar hələlik elmi cəhətdən sübuta yetirilməmişdir. Ağsu qazıntılarından məlum olan bəzi nümunələrin isə bilavasitə yerli istehsala aid olmadığını söyləmək üçün heç bir ciddi elmi əsas yoxdur.

Bütün bunlar nəticə olaraq onu deməyə əsas verir ki, XVIII əsrin ortalarında Ağsu şəhərində dulmuşu-ustalar sosial sifarişə uyğun olaraq həm də rəngarəng çeşidli fayans məmulatı nümunələri istehsalı ilə məşğul olmuşlar. Materialların təhlili göstərir ki, yerli ustalar ilk vaxtlar bu qəbildən olan əşyaları daha çox xaricdən gətirilən nümunələrə bənzətmək yolu ilə istehsal etməyə üstünlük vermişlər. İstehsalın həcmi və ustaların peşə vərdişləri artdıqca tədricən çeşid və dekor rəngarəngliyi də artıb. Qabların bədii cəhətdən bəzədilməsində yerli flora və faunaya aid təsvirlərin tədricən artması da bu fikri bir daha təsdiqləyir.

Maraqlıdır ki, yerli ustalar xaricdən gətirilən bu tip qablara bənzər məhsullar istehsalına da təşəbbüs ediblər. IV qazıntı sahəsindəki 6-cı kvadratdan tapılan kiçik və nazik divarlı farfor pıyalə (inv. №-137) buna nümunə ola bilər. Hündürlüyü 4, ağızının diametri 7.5, oturacağıının diametri 3.8 sm olan bu əşyanın şirlənməsində texnoloji qüsurlar var. Xüsusən də qabın alt hissəsinin anqob və şir

örtüyü kobuddur. Bu nümunə göstərir ki, yerli ustaların ilk vaxtlar istehsal etdiyi farfor nümunələrinin keyfiyyəti hələ ki, tələb olunan səviyyədə olmayıb.

Göründüyü kimi, Ağsu şəhər yerindəki qazıntılardan tapılan fayans və farfor məmulatı əsasən kasa, piyalə və boşqab tipli qablardan ibarətdir. Bu qəlibdən olan əşyalara və onlara aid fraqmentlərə qazıntı sahəsinin demək olar ki, bütün kvadratlarında təsadüf olunur. Gili kövrək olduğundan fayans qabların demək olar ki, əksəriyyəti xırda-xırda hissələrə parçalanıb və bu səbəbdən də onların bir çoxunun formasını dəqiqləşdirmək mümkün olmamışdır. Bəlli olan odur ki, bu qabların demək olar ki, hamısının həm daxili, həm də xarici səthi başlıca olaraq kobalt şiri ilə işlənmiş zəngin hündəsi, nəbati və mürəkkəb sxematik təsvirlərlə bəzədilib.

Təsvirlərin sıxlığı, onların bir-biri ilə peşəkar səviyyədə uzlaşdırılması bu işin xüsusi hazırlığa malik rəssam-ustalar tərəfindən icra olunduğundan xəbər verir. Ağsu qazıntılarında məlum olan tapıntıların demək olar ki, əksəriyyəti Şərqi ölkələrindən gətirilmiş nümunələrdir. Bu cəhətdən Çin qabları, həmçinin İrənin Rey, Kaşan, Sultaniyyə şəhərlərində istehsal olunmuş nümunələr xüsusilə çoxluq təşkil edir. Ağsu şəhər yerində aparılan qazıntılar zamanı Misir istehsalı olduğu güman edilən fayans nümunələr də tapılıb. Təbiidir ki, bütün bu nümunələr Azərbaycana ticarət və ya mədəni əlaqələr yolu ilə daxil olmuşdur.

AZERBAIJAN IN JUNCTION OF EAST AND WEST TRADE RELATIONS

A considerable part of material cultured remnants uncovered during archaeological investigations carried out in Agsu consists of samples of faience and porcelain. The findings can be classified as follows:

- Samples made in China;
- Samples made in Iran;
- Supposed faience product made in Egypt;
- Articles of European origin;
- Local industry samples.

I and II group, i.e. samples of Chinese and Iranian production are encountered in almost all medieval cities of Azerbaijan. It is regretted that, belonging of these materials to China and Iran straightly was not scientifically investigated. In our opinion, it could be somehow easy to do it on the basis of medieval materials. Because Chinese materials possessing most ancient and rich traditions prevailed over samples of Iranian production notably for its quality and decor richness. However it is a little difficult to see this difference in findings of XVII-XVIII centuries. It has two significant reasons. First, Iranian masters being in

a straight intercourse with Chinese products for hundred years, mastered gradually technical and technological features of delicate product manufactured by Chinese masters. They tried to gain that samples of their production are not differed from rival Chinese plates for at least outer signs.

The second and the most important reason is Safavi ruler I Shah Abbas' putting affairs in order in production of faience and porcelain in his country by inviting 300 potters' families from China and local masters' studying secrets of this occupation from their professional companions to nicety. Look, for this reason it is difficult to differentiate faience and porcelain samples of Iranian and Chinese production belonged to XVII-XVIII centuries.

I group: Chinese samples. Investigators consider that production of faience had been launched since IV-VI centuries and porcelain plates produced since VI-VII centuries in China. But some authors reckon that this type of plates was produced in China more earlier, nearly since I century. Generally, production of faience plates started in ancient Egypt and Mesopotamia as early 4500 years ago. To recall, faience samples having such an ancient history were represented by deeper, and greenish and blue table-cloth plates. This kind of products were later expanded to Rome and Greece.

The word "farfor" is a Persian word by origin and translated as "emperor". This explanation elucidates porcelain's being an elite product produced much more for cuisine of Chinese emperors in middle ages Porcelain production in China occurred on the ground of pottery traditions of ancient history.

Wide production of faience and porcelain in China is connected with fertility of kaolin resources there. Archaeological investigations show that ancient Chinese porcelain plates were not porous, plain surface, and tightened, and decor ornaments were stuck on it. Blue and light green porcelain vases with relief ornaments were brought to Europe and Asia during the rule of Tan (VII-X century) and Sun (X-XIII century) emperors. These samples were called "seladon" in Europe. These plates remind plates of antique period plates for their form. Their handles resembled dragon and their neck-to animal. Afterwards white plates of picturesque milk called "beydin" and having dense ornaments over it, and blue products were produced in Dinchjou province. "Çzindeçjen" province became the centre of porcelain production during the rule of Min emperors (XIV-XVII century). Porcelain decor items and figurines of famous Chinese beautiful women were fashionable in that period.

Both faience and porcelain production consist of very difficult and long process technically and technologically. Let's compare that pottery plates were cooked in 500-800 degrees above zero and 1280 degree heat was needed for well cooking of porcelain samples.

Chinese faience and porcelain plates have large amount amongst brought products displayed in III and IV excavation sites during archaeological

investigations in medieval Agsu town. They are mainly small-size plate kinds like bowls, cup, plate and goblet. Surface of most of them was glazed plain in dark blue. Inner part was decorated with cobalt glaze and bud in white background, or leaf-bud descriptions. A little bowl pedestal diameter of which is 5 cm, diameter of its open is 10 cm, and height is 6 cm can be specified like characteristic samples of this kind plates (inv. No. 125). These plates which were worked out elegantly, have outer part of glazed plain and dark air colour, and depiction of cobalt glaze and sugar-plum in white background in inner part were frequently encountered in Agsu excavations.

Another sample not raising doubt on its being Chinese product was displayed in IV excavation site (inv. No. 788). Both sides of shallow faience plate of bowl type were decorated with sugar-plum depictions with cobalt in white background. A very nice miniature image exists within double-fold concentric circle at the bottom of the plate. Medium-aged and stout woman keeping a mirror in right hand is portrayed in the centre of description. There is also a description of an enclosed kindergarten on the background. Two big pomegranates were worked out around the woman's head on the top. Umbrella-like image depicted over the woman's head played as though a protective role for that. Pomegranate trees were depicted in two sides of the woman on the background. Autumn leaves were described under the woman's feet on the ground. The composition was covered with autumn leaves around of which has a frame function. Diameter of its pedestal is 7 cm, the thickness of its walls is 4, 5 mm. Surface of one more medium-size faience plate of bowl type supposed to produce in China was decorated cobalt in white background from two sides (inv No. 724). A nature description was reflected in the centre of double-fold concentric circle in bottom part.

Both sides of faience plate of large bowl type were decorated with violet sugar-plum adornments in white background (inv. No. 793). A flower bush was described inside double-fold concentric circle in bottom part of the plate. The interval between circles was filled with delicate chain adornment. The plate's walls were divided into 15 sectors vertically. Flowers resembling mostly carnation were described inside the sectors. Such a description was worked out in outer part of the plate as well. Foot of the plate was surrounded by double-fold concentric circle outwardly.

A shallow porcelain plate (inv. No. 755). It has a low base. Two surfaces of the plate were decorated with violet and sugar-plum adornments in pure white background. The description at the bottom part was trimmed within a concentric circle. Large bunch of flowers and petals was reflected there. Flower descriptions exist vertically at the bottom of the plate and horizontally at its open edges. The edges of the plate open are wavy. Descriptions of a bunch of flowers, bud and leaves were engraved at the bottom part in front plan. Flower and snail descriptions were trimmed horizontally in outer part of the plate. It is supposed to be a Chinese

production for some signs, including material and graphical images. A little porcelain goblet with six-petal flower image being in violet, reddish and yellowish colours in white background and at the bottom part is one of remarkable findings (inv. No. 458). A concentric circle along the plate's walls close to the bottom part outward of the goblet having 3-centimeter base diameter and upwards description of a snail with cobalt glaze to-wards edges of the plate attract attention. Along with cobalt red colour was also used in decoration of surface of the goblet.

Flower and leaf descriptions were worked out inside double-fold parallel concentric circle inside-at the bottom of another small porcelain goblet having Chinese script under it (inv. No. 384). It is seen clearly that outer surface of the goblet is decorated with sugar-plum elements. The sample, diameter of which base is 3, 5 centimeter is fascinated by its preparation in high quality pictorial technically and technologically. These indicators were considered characteristic for Chinese porcelain in all periods.

II group: Iranian samples. Iran is a country abundant with traditions of faience production. Colourful and elegant faience product produced there in middle ages were exported to many countries of the world. Rey, Kashan and Sultaniyya cities were well-known everywhere for their products. Faience plates produced in Kashan under "kashi" name were brands in Central and Near Asia.

Material of Iranian faience differed from Chinese products for being porous. Physical chemical features of more local raw-material sources negatively influenced upon the quality of the product. But as time passed Iranian masters found the way out of factors posing adverse influence upon the product's quality. So, Iranian faience could rescue partially from porosity problem. It is proved by many samples of Iranian faience distinctive for high graphical technical and technological indicators revealed during Agsu excavations. For example, a plate of bowl type having a higher circular pedestal supposed to be Iranian production attracts attention (inv. No. 781). Diameter of its base is 7,5 cm and diameter of open in remained part is 13 cm. Bottom of the plate is salient. Both surfaces of the plate were decorated with rich geometric and sugar-plum elements trimmed with cobalt glaze in white background. There is double-fold parallel concentric circle at the bottom and an adornment similar to the Sun image inside twist-chain circle inward. Descriptions of flower of bud shape were elaborated towards the edges of the bowl inside cupol-like hillocks. Outer surface of the plate was densely decorated with the same images. The bowl's clay is not porous, and enamel cover is solid.

Two surfaces of one of faience dish of small plate type were decorated rich with cobalt paint in light blue background (inv.No.756). A pair of oblongated big leaves and outlined descriptions were worked out inside a double-fold concentric circle at the bottom. Round of central ornament is covered by

cupol-like adornments and flower images are elaborated inside them. Sparse outlined adornments are described in outer part of the plate.

Another medium-size dish of plate type, the surface of which is decorated with flower images in violet in white background from two sides causes attention (inv. No. 361). Portrayals of flower bunches and flower petals exist into there. Edges of the feet were covered with violet contours.

Quadratic checks consisted of parallel straight lines were described in the bottom of faience plate of medium-size bowl type and inner and outer of which was decorated with violet sugar-plum and schematic ornaments in white background (inv. No. 354). Pictures of disseminated flowers are worked out over these checks. The plate wall was trimmed with cupol-like ornaments and flower images elaborated inside them. Outer part of the plate is decorated with sparse outlined adornments.

As it is seen cupol-like elements were applied in decoration of both samples. It could undoubtedly be valued as a case concerning Moslem symbol. It is one of the indicators differentiating Iranian goods from Chinese.

The surface of faience plate of bigger plate type is decorated sugar-plum in cobalt in white background from two sides (inv. No. 378). Two distinctive double-fold concentric circle was drawn at the bottom. Outer of the foot is surrounded by double-fold concentric circle.

A plate of thin-wall bowl type prepared delicately is from Iranian productive samples (inv. No. 260). Its capacity is: Its height is 8 cm, diameter of base is 18,5 cm, diameter of open is 7,5 cm. Tripot traces are seen in the bottom. Two sides are decorated simply in light brown and light violet colours in white background. A circle of light brown four rows along the edges of decorative open into the plate comprises wavy scrap lines along the circle's inside and violet diffuse spots. Five flower pictures were made more ordinarily in the plates outer surface using light violet, and light brown colours in white background.

A little faience salt-cellar decorated with sugar-plum ornaments in violet and in white background from two sides (inv. No. 256). Its height is 1, 4 cm, diameter of trunk is 3 cm, diameter of open is 4.8-5.5 cm, diameter of base is 2, 5 cm. A fantastic sight consisted of flowers and petals inside double-fold concentric circle was described at the bottom of the plate. The plate was decorated with sugar-plum adornments elaborated densely from outward. Its feet is surrounded by double-fold concentric circle. Thickness of the walls beginning from 8 mm in the bottom becomes thinner towards upside.

A little boat-like salt-cellar of faience are notable amongst the findings (inv. No. 740). Diameter of open is about 20 cm, diameter of base is 12 cm, and height is 3, 8 cm. Both inner and outer surfaces are sugar-plum and violet engraved in white background. Trunk of the plate consists of salient parts and each of them were divided into sectors and adorned by sweet elements.

Low shallow plate with circular base (inv No. 755). Its diameter of open is 20 cm, and diameter of base is 12 cm. Both sides are cobalt and sugar-plum decorated in white background. A description at the bottom was worked out in the double-fold concentric circle. It consists of big bunch of flowers and petals. There are also flower pictures elaborated horizontally and vertically along side walls of the plate. The edges of the plate open is wavy. It has a flower-like picture inside double-fold schematic circle at the bottom. Horizontal flower pictures are repeated in outer part of the plate.

III group: Faience product of probably Egyptian production. Some faience samples revealed during Agsu excavations are distinguishable by specification of descriptions. Let's note that these examples are come across less amongst materials of other cities. The descriptions over them substantiate thinking of their production in one of Islamic countries. The scenes engraved on the plates by potter masters are similar to samples of Egyptian production. Two of this kind findings can be considered characteristic sample.

The first of them is a big faience container of table type (inv. No. 362). The surface was glazed white from two sides and a very delicate landscape was described by pink, turquoise, brown, yellow, violet, dark grey colours and black contours from inside. The descriptions were worked out by the principle of circular composition what admits their detailed research. At first sight an image of a rabbit sat on rocky places in main plan draws attention in the centre of composition. There are bird descriptions over the densely elaborated flowers around the rabbit. The composition was surrounded by double-fold concentric circle decorated with leaves of frame function. Edges of the plate open were elaborated in brown colour. A trunk of outward was adorned with flower bunches. Round of the outside of the foot was surrounded by a double-fold concentric circle, and edges of the open with thick contours.

Faience dishes of a plate type of probably Egyptian production (inv. No. 300). It attracts attention for original form and richness of descriptions. Diameter of base of this plate is about 13 cm, diameter of open is 26 cm, and height is 3, 5 cm. Two parts, especially inner part is densely decorated with geometrical descriptions contained of parallel concentric circles in white background, and sugar-plum descriptions of flower, bud and leaves. Architectural elements similar to Moslem symbols were applied in decorating bottom part of the plate. Potter painter used black, blue, yellow, green and violet colours to make the plate more attractive and artistic.

Medium-size faience plate of bowl type. Inner and outer parts of the plate were decorated with violet sugar-plum and schematic adornments in white background (inv. No. 354). Quadratic checks consisted of parallel straight lines were described at the bottom of the plate and the images of flowers disseminated over these checks were engraved. The plate walls were trimmed with cupol-like

adornments, and a flower was described inside them. Outer side of the plate was decorated with schematic sparse ornaments.

IV group. Items of European origin. Production of faience had launched in France in Europe in XVI century. Before that faience things were produced in Faenza, Urbino, and Gubbio provinces of Italy. Ceramist Wedgwood known in England in XVIII century started to prepare specific faience products. Fine faience plates produced under "Leeds Pottery" brand were particularly expanded. Samples of those plates were frequently come across during Agsu excavations. These samples are very different for their form. Things of bowl and plate type are mostly encountered. The surface of these plates was closed with white glaze from two sides and there is no adornment on them. Diameter of open of these plates is 17-25 cm, diameter of base is 12-14 cm and height is 22-45 cm. Samples of this kind are often observed in IV excavation site. The scripts verifying its being production of "LEEDS POTTERY" exist under some of them.

Capacity of one plate of bowl type of "LEEDS POTTERY" production includes (inv. No. 246): height is 7, 3 cm, diameter of base is 8, 5 cm and diameter of open is 16.5 cm. Some of them have relief ornaments over them (inv. No. 727, 761,784). Outer surface of circular-base bowl (diameter-6 sm) was engraved accurately in the form of ray by hoarse and salient frames vertically from bottom towards edges (inv. No. 784). Descriptions of salient flower and branch-leaf were trimmed by arranging in the site where an item's handle is fastened to the trunk over another small bowl (inv. No. 761). Outer surface of another such small bowl having 4, 3-centimeter base diameter was engraved delicately by brown pigment and vertical hoarse-salient frames in arrange method (inv. No. 239).

One of the samples supposed to be produced by industrial method in Europe amongst findings revealed during Agsu excavations is small porcelain plate of goblet type (inv. No. 242). Its height is 4.5 cm, diameter of open is 6.5 cm, and diameter of base is 2.7 cm. Inners surface of the plate was closed plain by grayish enamel. The plate was decorated by three outlined pictures of flower in opaque white background outwardly. It is probably of European production for form and decor elements.

A small-size thin-wall goblet (inv. No. 739). It has a smaller and high circular base (diameter is 3,6 cm). It was impossible to define its height and diameter of its open, since upper side from its frame was broken. Its surface was plain covered in opaque brown from two sides. It is supposed to be of European production for its shape, trimming and material.

One of the samples supposed to produce in Europe by industrial method amongst findings revealed during Agsu excavations is small-size porcelain plate of goblet type (inv.No. 242). Its height is 4.5 cm, diameter of its open is 6.5, and diameter of its base is 2.7 cm. Inner surface of the plate was plain covered with grayish glaze. It was decorated with 3 outlined flower images in dark white

background outwardly. For shape and decor features it could be thought to produce in Europe.

A little porcelain goblet's being of European production which was revealed during Agsu investigations is more convincing. Diameter of the goblet's pedestal is 3.8 cm (inv. No. 338). Clay of the item is non-porous because of being dense. Inward of the goblet was plain glazed in opaque white colour. There is a thin circle along the plate wall with cobalt enamel in the place near bottom outwardly. Moreover, outlined depictions consisted of buds and thin white lines reflected above that.

V group: Local industrial products-faience and porcelain. It would be considered credulity to think of bringing of samples of faience product revealed in Agsu and accompanied by very serious industrial shortcomings from abroad. In our opinion, it is undoubted that these samples are directly local industrial products.

Insufficient cleanse of clay from different mixtures, and admitting technological shortages while preparing, glazing and baking it indicate that the item is not so attractive for international market at first sight. In other words, inclusion of these samples straightly into local production is apparent. We must add that probability of belonging of some production pits revealed, to plates of faience type should be born in mind. It means that, local masters were engaged in production of faience plates along with glazed and unglazed pottery product in Agsu in XVIII century.

To recall, suppositions about production of faience in medieval cities of Azerbaijan were not scientifically proved. There is no serious scientific ground to tell that some examples known from Agsu excavations directly concern local production.

We can conclude that potters-masters were occupied with production of samples of colourful faience products in compliance with social order in Agsu town in mid XVIII century. Analyze of the materials indicates that local masters preferred to produce the things of this kind by the way of assimilating them to samples brought from abroad. Kind and decor colourfulness are gradually expanded as far as productive capacity and vocation habits of masters increase. Gradual increase of depictions on local flora and fauna in decorating of plates graphically confirms this thought.

It is interesting that local masters took initiative to manufacture products similar to these plates brought from abroad. A little and thin-wall porcelain goblet (inv.No.-137) revealed from 6th square in IV excavation site can be example for that. Technological shortages are seen in glaze of this item having 4-centimeter height, 7, 5-centimeter open diameter, and 3, 8-centimeter base diameter. Especially engobe and enamel cover of bottom part of the plate is coarse. It indicates that quality of porcelain samples produced by local masters in earlier times is not in a required level.

Apparently, faience and porcelain products revealed from the excavations in Agsu town consist mainly from a cup, a goblet and plates of tableware type. Items of this kind and fragments belonged to them are almost encountered in all squares of the excavation site. Most of faience plates were smashed into pieces for having a fragile clay and therefore it became impossible to specify the shape of them. It is known that both outer and inner surfaces of the plates were primarily decorated with rich geometrical, sugarplum and complex outlined images worked out with cobalt glaze.

Density of the descriptions and their professional coordination inform execution of this work by painter masters trained especially. Most of the findings revealed from Agsu excavations are samples brought from eastern countries. There is large amount of Chinese plates, as well as samples produced in Rey, Kashan and Sultaniya cities of Iran therein. Faience samples supposed to be made in Egypt were uncovered during the excavations carried out in Agsu town. Naturally, all of these samples entered Azerbaijan through trade or cultural relations.

Frequent encountering of materials of this kind reports active participation of Agsu town in international trade relations in XVIII century. In other words, merchants from Europe and Eastern countries were engaged in trade in Agsu parallel with Azerbaijani cities. It would be right to bear in mind active participation of merchants of Azerbaijan, including Agsu in these relations.

AGSUNUN EPIQRAFİK ABİDƏLƏRİ

(ŞƏHƏR QƏBİRİSTANLIĞININ XVIII ƏSRƏ AİD ƏRƏB VƏ FARS DİLLİ KİTABƏLƏRİ ƏSASINDA)

Orta əsr Ağsu şəhəri ətrafında 4 qəbiristan mövcuddur. Onların hər birində kifayət qədər möhtəşəm başdaşları ilə müşayiət olunan çoxsaylı qəbirlər elə ilk baxışdan diqqəti cəlb edir. Hansı ki, həmin başdaşları içərisində tarixi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən ərəb-farsdilli kitabələr işlənib. Kitabələr ilk dəfə olaraq Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının təşəbbüsü ilə oxunmuşdur. Tədqiqatlar birinci olaraq şəhərin şimal tərəfindəki qəbiristanlıqdan başlanıldığına görə şərti olaraq oranı 1 saylı qəbiristanlıq, daha sonra iş aparılan şərq istiqamətindəki qəbiristanlıq isə 2 saylı qəbiristanlıq kimi qeydə alındı. Kitabələr də məhz həmin bölgüyə uyğun olaraq işləndi. Oudur ki, elə həmin ardıcılıqla da oxuculara təqdim edirik.

1 saylı qəbiristanlığa aid kitabələr: 1. İnv. № 49. Yerli dağ cinsindən olan başdaşının hündürlüyü 1.62, eni 0.49 m-dir. Başdaşı üzərində xüsusi yonulmuş tağın içində nəsx xəttilə ərəb dilində kitabədə mərhumun adı və ölüm tarixi həkk olunub. Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik (mərhum), bağışlanmış (Allah tərəfindən

günahları bağışlanmış), Hacı Şabanındır”. İli hicri-qəməri 1191 = miladi 1777-ci il. Kitabənin kənarları “ərəb islimi” (dalğavari xətt üzərində gül və yarpaq) ornamentləri ilə tam naxışlanmış, tağın aşağı tərəfində isə cərgələnmiş lalə gülü (tülpan) təsviri həkk edilib. Başdaşının arxa tərəfində isə simvolik rəsm olan rəhil və üzərində bağlı kitab təsviri mərhumun dini elmlərlə məşğul olmasını göstərir. Eni 0.28 m olan başdaşının yan tərəfi dördguşəli həndəsi ornamentlərlə zəncirvari naxışlanmış. Qəbirin sinə daşı yoxdur.

2. İnv. № 28. Başdaşının hündürlüyü 1.51, eni 0.47 m-dir. Başdaşı özü tülpan gülü formasında yonulmuş, üzərində naxış yoxdur. Daşın orta hissəsində, tağın içərisində nəsx xətt ilə ərəb dilində kitabə və mərhumun ölüm tarixi həkk edilib. Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış baqqal Rəsulundur”. İli hicri-qəməri 1191 = miladi 1777-ci il. Başdaşın arxa və yan tərəfləri sadə yonulub. Sinə daşı (1.17x0.47 m) üzərində üç ədəd dördguşəli həndəsi təsvir həkk olunub.

3. İnv. № 20. Başdaşının hündürlüyü 1.70, eni 0.59 m-dir. Başdaşının üzərindəki tağın içində nəsx xətt ilə ərəb dilində kitabə və ölüm tarixi var: Tərcüməsi: “Ya Allah/Yer üzündə olan hər kəs fanidir (ölümə məhkumdur) (Ər-Rəhman surəsi 26-cı ayə) Rəhmətlik, bağışlanmış Hacı İli hicri-qəməri 1193 = miladi 1778-1779-cu il. Tağın baş hissəsində günəş təsviri və çox nəfis işlənmiş nəbatə ornamentləri, arxa tərəfində isə rəhil və bağlı kitab təsviri olunub. Sinə daşının (1.80x0.46 m) üzərində üç ədəd dördguşəli həndəsi naxış həkk olunub.

4. İnv. № 11. Başdaşının 1.40, eni 0.46 m-dir. Başdaşı tağ formasında yonulmuş, üzəri sadə, orta hissəsində, daşın səthindən dərin yonulmuş tağın içində ərəb dilində nəsx xətt ilə kitabədə mərhumun adı və ölüm tarixi həkk olunub: Tərcüməsi “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış Hacı R....”. İli hicri-qəməri 1194 = miladi 1779/80-ci illər. Başdaşının arxa və yan hissələri sadə yonulmuş və sinə daşı yoxdur.

5. İnv. № 19. Başdaşı hündürlüyü 1.96, eni 0.57 m-dir. Başdaşının ön tərəfində tağın içində nəsx xətt ilə ərəb dilində kitabə və ölüm tarixi həkk edilib: Tərcüməsi: “Ya Allah/ Yer üzündə olan hər kəs fanidir (LV. 26). Rəhmətlik, bağışlanmış Hacı Muhəmməd Hacı... İli hicri-qəməri 1196 = miladi 1781/82-ci illər. Tağın baş tərəfində nəbatə naxışları həkk olunub. Arxa və yan hissələr naxışsızdır. Qəbirin ikinci hissəsi olan sinə daşının (1.76x0.54 m) üzərində dörd ədəd dördguşəli həndəsi naxış həkk olunub.

6. İnv. № 52. Başdaşının hündürlüyü 1.83, eni 0.47 m-dir. Başdaşı tağlı olub üzərində kənarları tam haşiyə içərisində Qurani-Kərimin Əl-Bəqərə surəsinin 255- ci ayəsi (məşhur “Ayətül Kursiyyə”) çox gözəl nəsx xətt ilə ərəb dillində həkk olunub və bəzi yerlərdə hərflər oxunmaz hala gəlmişdir. Başdaşının ortasında olan tağın içində mərhumun adı və ölüm tarixi ərəb dillində nəsx xətt ilə həkk olunub. Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış Muhəmməd Kər İli hicri-qəməri 1196

= miladi 1782-ci il. Başdaşının arxa hissəsi sadə və yan tərəflərdə isə dördguşəli həndəsi təsvirlər zəncirvari işlənmişdir. Sinə daşının (1.72x0.46 m) yuxarı hissəsində balıq puluna bənzər təsvirdən sonra bir ədəd səkkizguşəli və bir ədəd dördguşəli həndəsi təsvir daşın səthindən dərinləşmiş halda işlənmişdir.

7. İnv. № 06. Başdaşı hündürlüyü 1.16, eni 0.45 m-dir. Başdaşı qırılmış və üzərində sadəcə tağın içində kitabə ərəb dillində süls elementli nəsx xəttilə mərhumun adı və ölüm tarixi həkk edilib: Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış Kərbəlayi Muhəmməd Həsənindir”. İli hicri-qəməri 1196 = miladi 1782-cü il. Başdaşın arxa və yan tərəfləri sadə yonulmuş, sinə daşı (1.17x0.40 m) isə dörd ədəd dördguşəli həndəsi təsvir ilə naxışlanmışdır.

8. İnv. № 24. Başdaşı hündürlüyü 2.03, eni 0.53 m-dir. Başdaşının kənarları sadə, ortasında tağ formada olan hissənin yuxarisında səkkizguşənin yarım forması olan dörd ləçəkli güllə bənzər yonulmuş, aşağıda isə ərəb dilində nəsx xəttilə kitabədə mərhumun adı və ölüm tarixi həkk edilib: Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış /Allah ona rəhmət eləsin. İli hicri-qəməri 1197 = miladi 1783-cü il. Arxa tərəfində baş hissədə yelpik formada yarım günəş təsviri yonulub. Bu təsvirdən sonra barıtqabı, su qabı, qılnc, xəncər, ox, yay, tütəng, at üzəngisi və yəhəri təsvir edilmişdir. Maraqlı olan təsvir isə atın qarın hissəsində bir cüt uzunboğaz çəkmə təsviridir ki, bununla atın və bu əşyaların sahibi olan kişinin artıq bu dünyadan köçdüyü və Axirətə qovuşduğu bildirilir. Sinə daşının (uzunluğu 1.94, eni 0.50, hündürlüyü 18 m) üzərində üç ədəd ayrı-ayrı daşın səthi dərin yonulmuş dördguşəli həndəsi təsvir həkk edilib.

9. İnv. № 39, Başdaşının hündürlüyü 1.96, eni 0.51 m-dir. Başdaşının üzəri yuxarıdan iri üçləçəkli gül (tülpan güllü) formasında yonulmuş və üzəri tam iri həcmli nəbati naxışlarla nəfis şəkildə naxışlanmışdır. Başdaşının orta hissəsinin kənarları “ərəb islami” naxışları ilə ortadakı tağı haşiyələmiş və ağın içindəki kitabə ərəb dilində gözəl nəsx xəttilə işlənmişdir. Kitabədə mərhumun adı və ölüm tarixi həkk edilib: Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış İli hicri-qəməri 1199 = miladi 1785-ci il. Arxa tərəfdə yenə tülpan formasında olan sahə nəbati naxışlanmış və tağ formada olan sahədə tac formada olan təsvir və yenə kişiyə məxsus əşyalar - qılnc, xəncər, barıtqabı, su qabı, tütəng, bir cüt uzunboğaz çəkmə, yəhəri boş qalmış at fiquru və bu təsvirlərin kənarları nəbati naxışlanmışdır. Başdaşının yan tərəfləri dördguşəli həndəsi naxışlar ilə sadə işlənilib. Qəbirin sinə daşı yoxdur.

10. İnv. № 41. Başdaşının hündürlüyü 1.92, eni 0.53 m-dir. Başdaşının yuxarı hissəsi nəbati naxışlanmış, orta hissəsində tağ formada haşiyədə Qurani-Kərimdən “Əl-Bəqərə” surəsinin 255-ci ayəsinin sonuncu kəlmələri xüsusi yonulmuş tağın içində davam edir, kitabə və mərhumun adı gözəl nəsx xəttilə ərəb dilində həkk olunub. Kitabənin tərcüməsi: Rəhmətlik, bağışlanmış Hacı Kərbəlayi Əli ibn Səfi Başdaşının arxa tərəfində rəhil üzərində bağlı kitab təsviri həkk olunub. Sinə daşı (1.85x0.45 m) üzərində mərhumun ölüm tarixinin iki rəqəmi

pozulub. Beləliklə sinə daşının üzərində İli hicri-qəməri 11...=miladi 17...-ci il. Orta hissəsində balıq puluna bənzər təsvir və daşın səthindən dərin formada yonulmuş üç ədəd dördguşəli həndəsi naxış isə sinə daşının kompozisiyasını tamamlayıb.

11. İnv. № 08. Başdaşının hündürlüyü 1.82, eni 0.45 m-dir. Başdaşının yuxarı hissəsi tam nəbatı naxışlar ilə işlənilib və orta hissəsindəki tağın kənarları “ərəb islimi” naxışı ilə haşiyələnib. Tağın içində isə kitabədə mərhumun adı və ölüm tarixi nəsx xəttilə ərəb dilində həkk olunub: Tərcüməsi: “Rəhmətlik, bağışlanmış Səlim/İli hicri-qəməri 1201 = miladi 1786-cı il/Hakimiyyət Allaha məxsusdur. Başdaşının arxa tərəfi yuxarı hissədən günəş formasında yelpik kimi naxışlanmış tac formada təsvir ilə başlayan həndəsi naxışın aşağı hissəsində isə şeypur, xəncər, barıtcabı, tüfəng, xəncər, qılınc, ox, yay, at və iki cüt uzunboğaz çəkmə təsviri kompozisiyanı tamamlayaraq bu kimi məzarların kişiyyə məxsus olduğunu göstərir. Sinə daşı (1.86x0.47 m) üzərində dörd ədəd dördguşəli həndəsi təsvir daşın səthindən dərin yonulmuşdur.

12. İnv. № 18. Başdaşının hündürlüyü 1.00, eni 0.40 m-dir. Başdaşının kənarlarında “ərəb islimi” naxışı ilə haşiyələnmiş tağın içində (baş hissəsindəki yazılar pozulub) nəsx xəttilə ərəb dilində mərhumun adı və ölüm tarixi həkk olunub: Tərcüməsi: Bağışlanmış Həlim Səid. İli hicri-qəməri 1201 = miladi 786-cı il. Sinə daşı (1.30 x 0.36 m) üzərində

13. İnv. № 38. Başdaşının hündürlüyü 2.43, eni 0.53 m-dir. Başdaşının üzəri naxışsız tulpan gülü formasında yonulmuş və orta hissəsinin kənarları çox zərif və nəfis formada nəsx xəttilə ərəb dilində Qurani-Kərimin Əl-Bəqərə surəsinin 255-ci ayəsi həkk olunub. Tağın içində mərhumun adı və ölüm tarixi ərəb dilində nəsx xəttilə işlənilib: Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış Baba üçündür/Allah ona rəhmət eləsin/Yer üzündə olan hər kəs fanidir (ölümə məhkumdur). Ancaq əzəmət və kərəm sahibi olan Rəbbinin zatı baqidir (Ər-Rəhman surəsi 26, 27-ci ayələr). İli hicri-qəməri 1205 = miladi 1791-ci il. Başdaşının arxa tərəfində üzəri naxışsız tülpan gülü və yaxud günbəz formasında təsvir var. Sinə daşı (1.95x0.47) üzərində iki ədəd səkkizguşəli və iki ədəd dördguşəli həndəsi naxış daşın səthindən dərin formada yonulmuşdur.

14. Inv. № 17. Başdaşının hündürlüyü 2.20, eni 0.51 m-dir. Üzəri sadə yonulmuş və orta hissəsində tağın içində nəsx xəttilə ərəb dilində kitabəsi həkk olunub. Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış Hacı Muhəmməndir/Allah ona rəhmət eləsin/İli hicri-qəməri 1207 = miladi 1793-ci il. Başdaşının arxa tərəfi də sadə formada yonulmuş və orta hissədə digər qəbirlərdə rastlaşdığımız kişiyyə məxsus döyüş silahları - at və çəkmələrin təsviri təkrarlanmışdır. Bu təsvirlər dəfn olunanın şücaətli, igid, cəsur bir adam olduğunu göstərir. Sinə daşı (1.88 x 0.43x0.20 m) üzərində dörd ədəd eyni formada dördguşəli həndəsi təsvir daşın səthindən dərin yonulmuş və bu bəzəklər tam qəbirin kompozisiyasını tamamlayır.

15. İnv. № 23. Başdaşının hündürlüyü 1.85, eni 0.51 m-dir. Üzəri tülpan (baş qotazlı lalə gülü) gülü formasında yonulmuş və nəbati təsvirlərlə naxışlanmışdır. Orta hissəsində tağ formasında olan sahənin kənarları “ərəb islimi” naxışı ilə bəzədilmişdir. Xüsusi tağ formasında yonulmuş sahədə isə nəsx xəttilə ərəb dilində mərhumun adı və ölüm tarixi həkk edilib. Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış Rəfiğ qızınıdır”. İli hicri-qəməri 1208 = miladi 1794-cü il. Başdaşının arxa tərəfindəki yuxarı hissə tülpan formada yonulmuş və üzəri nəbati naxışlarla işlənmişdir. Orta hissəsində sadə tağ formasında haşiyələnmiş sahədə isə qadın bəzək əşyaları olan asma (boyunbağı), sırğa, qolbaq, xana dəzgahı, qayçı, sap çarxı və s. əşyaların təsvirindən dəfn olunanın sənətkar olmasını göstərir. Sinə daşı (1.99x0.46 m) beş ədəd dördguşəli həndəsi omamətlər ilə bəzədilmişdir.

İnv. № 13. Başdaşının hündürlüyü 1.71, eni 0.43 m-dir. Başdaşının forması tülpan gülü formasında yonulmuş və üzəri tam nəbati naxışlar ilə bəzədilmişdir. Orta hissənin kənarları nəbati naxışlar ilə haşiyələnmiş və tağın içindəki nəsx xəttilə ərəb dilində olan kitabə ilə bu qəbirin ön hissəsinin kompozisiyası tamamlanmışdır. Kitabədə mərhumun adı və ölüm tarixi həkk edilib. Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış Hacı Muhəmməndir”. İli hicri-qəməri 1209 = miladi 1795-ci il. Başdaşının arxa hissəsi ön tərəfdə olduğu kimi tülpan gülü formasında olub, üzəri nəbati naxışlar ilə işlənilib. Orta hissəsində barıtqabı, su qabı, tüfəng, qılinc, şeypur, pistolet, ağızda yüyən və belində yəhər olan at, iki cüt uzunboğaz çəkmə təsviri həkk olunub. Sinə daşı (1.46x0.40 m) üzərində üç ədəd eyni olan dördguşəli həndəsi naxış həkk olunub.

17. İnv. №31.. başdaşının hündürlüyü 1.53, eni 0.50 m-dir. Başdaşının yuxarı tərəfi yarımgünbəz formada yonulmuş və üzəri nəbati naxışlanmışdır. Orta hissəsindəki sahənin kənarları “ərəb islimi” naxışı ilə haşiyələnmiş və tağın içində nəbati naxışla mərhumun adı və ölüm tarixi nəsx xəttilə həkk olunub. Tərcüməsi: “Molla qızı”. İli hicri-qəməri 1209 = miladi 1795-ci il. Başdaşının arxa tərəfində qadın bəzək əşyaları, orta hissəsində isə güləbəz qadının təsviri həkk olunub.

18. İnv. № 25. Başdaşının hündürlüyü 1.97, eni 0.53 m-dir. Başdaşı yuxarı hissədən nəbati ornamentlərlə naxışlanmış və orta hissədə olan sahə kənarları “ərəb islimi” naxışı ilə haşiyələnmiş və tağın içində ərəb dilində nəsx xəttilə kitabədə mərhumun adı və ölüm tarixi həkk olunub. Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış/Allah ona rəhmət eləsin/Hacı Əhməndir”. İli hicri-qəməri 1210 =

miladi 1796-cı il. Başdaşının arxa tərəfində rəhil üzərində bağlı kitab təsvir olunub ki, bu da qəbir sahibinin dindar bir adam olmasına işarədir. Sinə daşı (1.76x0.46x0.19 m) üzərində üç ədəd eyni ölçüdə dördguşəli həndəsi təsvir həkk olunub.

19. İnv. № 35. Başdaşının hündürlüyü 1.52, eni 0.45 m-dir. Başdaşı tağ formasında olub, Qurani-Kərimin Əl-Bəqərə surəsinin 255-ci ayəsi (dillər əzbəri olan məşhur “Ayətül Kursiyyə”) ərəb dilində gözəl nəsx xəttilə daşın kənarlarından başlayaraq ortada xüsusi yonulmuş tağın üstündə və içində axırncı kəlmələrindən sonra kitabə yenə Ər-Rəhman surəsinin 26-cı ayəsi ilə davam edərək mərhumun ölüm tarixi ilə sona yetir. İli hicri-qəməri 1210 = miladi 1796-cı il. Başdaşının arxa və yan hissələri sadə formada yonulmuşdur. Sinə daşı yoxdur.

20. İnv. № 36. Başdaşının hündürlüyü 1.86, eni 0.52 m-dir. Başdaşı tülpan gülü formada yonularaq yuxarı hissədən üzəri beş ləçəkli gül və yarpaqlarla naxışlanmışdır. Daşın kənarları dalğavari nəbati ornamentlərlə haşiyələnərək yuxarıdakı nəbati naxışlar ilə vəhdət yaratmış, bununla da sənətkar qəbirin ümumi kompozisiyasını zənginləşdirmişdir. Orta hissəsində tağın içində ərəb dilində nəsx xəttilə kitabədə mərhumun adı və ölüm tarixi həkk olunub. Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış/ Allah ona rəhmət eləsin/Hacət...(pozulub). İli hicri-qəməri 1210 = miladi 1796-cı il. Sinə daşının (1.78x0.48x0.10 m) üzəri üç ədəd dördguşəli həndəsi ornamentlərlə naxışlanmışdır.

21. İnv. № 15. Sənduqənin uzunluğu 1.46, eni 0.37, hündürlüyü 0.23 m-dir. Baş hissəsinin üzərində ərəb dilində nəsx xəttilə mərhumun adı və ölüm tarixi həkk olunub. Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış Hacı Əli Muxtar ibn Abdullahındır”. İli hicri-qəməri 1211=miladi 1797-ci il. Kitabədən sonra daşın üzərində üç ədəd dördguşəli həndəsi ornament həkk olunub.

22. İnv. № 33. Başdaşının hündürlüyü 1,67, eni 0.51 m-dir. Başdaşı tülpan gülü formada yonularaq üzəri tam nəbati ornamentlərlə naxışlanmış, daşın kənarları “ərəb islimi” naxışı ilə haşiyələnərək orta hissədə olan tağ ilə tamamlanmışdır. Tağın içəri hissəsi tam yararsız vəziyyətdədir. Belə ki, tağda yazı və ya naxış olması məlum olmur. Dördguşəli həndəsi ornamentlərin içərisində səkkiz ləçəkli nəbati naxışlar zəncirvari olaraq başdaşının yan tərəfinin üzərindəki olan sahədə həkk olunmuşdur. Sinə daşı (1.86x0.46x0.10 m) üzərində xüsusi formada haşiyənin içərisində ərəb dilində nəsx xəttilə mərhumun adı və ölüm tarixi həkk olunub. Tərcüməsi: “Rəhmətlik ...Seyid”. İli hicri-qəməri 1211 = miladi

1796/97-ci il. Kitabədən sonra dairənin içində səkkiz ləçəkli gül təsvirindən sonra dörd ədəd dördguşəli həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdir.

23. İnv. № 37. Sənduqənin uzunluğu 1.51, eni 0.36, hündürlüyü 0.20 m-dir. Sənduqənin üzərində haşiyənin içərisində ərəb dilində nəsx xəttilə mərhumun adı və ölüm tarixi həkk olunub. Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış Əhməd ibn Əli Ağanıdır”. İli hicri-qəməri 1212 = miladi 1797/98-ci il. Kitabədən sonra sənduqənin üzərində dairənin içərisində səkkiz ləçəkli gül təsviri və üç ədəd dördguşəli həndəsi ornament həkk olunub. Sənduqənin yan tərəfləri xalça naxışları ilə naxışlanmışdır.

24. İnv. № 01. Başdaşının hündürlüyü 1.45, eni 0.45 m-dir. Başdaşının üst hissəsi tülpan gülü formasında yonulmuş və üzəri nəbati ornamentlərlə naxışlanmışdır. Orta hissəsinin kənarları “ərəb islimi” naxışı ilə haşiyələnmişdir. Tam orta hissədə tağ formasında daşın səthindən dərinədə yonulmuş sahədə ərəb dilində nəsx xəttilə mərhumun adı və ölüm tarixi həkk olunub. Tərcüməsi: “Rəhmətlik, bağışlanmış Xudi oğlunudur”. İli hicri-qəməri 1214 = miladi 1799/1800-ci illər. Başdaşının arxa hissəsi də ön tərəfdə olduğu kimi, tülpan formada olub üzəri nəbati naxışlanmış və daşın kənarlarında “ərəb islimi” naxışı ilə birləşərək ornament tamamlanmışdır. Orta hissədə tağ forması şəklini almış və tağlı haşiyənin içində kişiyyə məxsus silahlar – qılınc, tufəng, barıt qabı, xəncər, şeypur, at və iki cüt uzunboğaz çəkmə, baş tərəfdə taca bənzər bir təsvir həkk olunub. Daşın yan tərəfləri tam həndəsi və nəbati naxışların sintezini təşkil edir. Sinə daşı yoxdur.

25. İnv. № 03. Başdaşının hündürlüyü 1.35, eni 0.40 m-dir. Başdaşının ön hissəsi tülpan gülü formasında yonularaq üzəri tam nəbati naxışlanmış və orta

hissənin naxışları ilə birləşmişlər. Orta hissənin kənarları “ərəb islimi” naxışı ilə haşiyələnmiş və tağ formada qalan daşın səthindən dərinədə yonulmuş sahədə ərəb dilində nəsx xəttilə mərhumun adı və ölüm tarixi həkk olunub. Tərcüməsi: “Rəhmətlik, bağışlanmış Məhərrəm”. İli hicri-qəməri 1214 = miladi 1799/1800-ci illər. başdaşının arxa tərəfində ön hissədə olduğu kimi, tülpan gülü formada yonulmuş və üzəri tam nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Orta hissənin kənarlarındakı “ərəb islimi” naxışları ilə haşiyə baş hissənin nəbati naxışları ilə vəhdət yaradır. Orta hissədə tağ formasında olan sahədə isə kişiyyə məxsus silahlar,

at və iki cüt uzunboğaz çəkmə təsviri həkk olunub. Sinə daşı (1.50x0.40x0.20 m) üzərində ayrı-ayrı dörd ədə dördguşəli həndəsi ornament təsvir olunub.

26. İnv. № 05. Başdaşının hündürlüyü 2.00, eni 0.50 m-dir. Üstü tülpan formasında yonulmuş və üzəri tam nəbati ornamentlərlə naxışlanmışdır. Daşın orta hissəsinin kənarları “ərəb islimi” naxışı ilə haşiyələnmiş və daşın səthindən dərin yonulmuş tağın içində ərəb dilində nəsx xəttilə məşhur kəlam, mərhumun adı və ölüm tarixi həkk olunub. Tərcüməsi: “Ölüm elə bir kasadır ki, hamı ondan içməli, Qəbir elə bir qapıdır ki, hamı ondan keçməli/Rəhmətlik, bağışlanmış İsgəndər”. İli hicri-qəməri 1214 = miladi 1799/1800-cü illər. Kitabənin aşağı hissəsi tülpan gülləri ilə bəzədilmişdir. Başdaşının kənarları - yan hissələri dördguşəli həndəsi təsvirlər içərisində səkkiz ləçəkli nəbati ornamentlərlə zəncirvari naxışlanmışdır. Başdaşının arxa tərəfi də ön hissə kimi tülpan gülü formada yonulmuş və oyma üsulu ilə tam nəbati ornamentlər ilə işlənmişdir. Orta hissədə kişiyyə məxsus silahlar,

at və geyim əşyaları ilə yanaşı, tək-tək nəbati ornamentlər də həkk olunub. Sinə daşının (1.85x0.45 m) kənarları “ərəb islimi” naxışları ilə haşiyələnərək, üst hissəsindəki beş ədəd dördguşəli həndəsi ornamentlərlə qəbirin bütünlükdə kompozisiyasını zənginləşdirmişdir.

27. İnv. № 27. Başdaşının hündürlüyü 1.61, eni 0.50 m-dir. Tağ formasında olub kənarları tam Qurani-Kərimdən “Əl-Bəqərə” surəsinin 255-ci ayəsi ərəb dilində nəsx xəttilə həkk olunaraq haşiyələnmişdir. Daşın orta hissəsində tağın içində isə ərəb dilində nəsx xəttilə mərhumun adı və ölüm tarixi həkk olunub. Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış Allahın rəhmətinə möhtac Həsən oğlu Hacı...” . İli hicri-qəməri 1214 = Miladlı 1799/1800-cü illər. Başdaşının arxa və yan hissələri sadə yonulub. Sinə daşı yoxdur.

28. İnv. № 44. Sənduqənin hündürlüyü 0.35, uzunluğu 1.75, eni 0.38 m-dir. Sənduqənin üzərində üç ədəd xüsusi haşiyənin içində nəsx xəttilə ərəb dilində kitabədə mərhumun adı və ölüm tarixi həkk olunub. Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış Səidindir”. İli hicri-qəməri 1214 = miladi 1799/1800-ci illər. Sənduqənin kitabəsindən sonrakı təsvirlər dörd ədəd dördguşəli həndəsi ornamentlərdir. Sənduqənin yan hissələri tam həndəsi və nəbati motivlərdən ibarət naxışlar ilə işlənmişdir.

29. İnv. № 51. Başdaşının hündürlüyü 1.64, eni 0.48 m-dir. Başdaşı gülbəz formasında olub üzəri tülpan gülünə bənzər şəkildə yonulmuşdur. Tülpan formasında olan hissə tam nəbati rəsmlərdən ibarət naxışlar ilə işlənmiş və orta hissəsinin kənarlarında gözəl nəsx xəttilə ərəb dilində Qurani-Kərimdən II surə

255-256-cı ayələr ilə haşiyələnmiş və ayənin axırını sözləri tağın içində davam etdirilib. Bu sözlərdən sonra kitabə mərhumun adı və ölüm tarixi ilə

bitir. Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış”. İli hicri-qəməri 1214 = miladi 1799/1800-ci il. Başdaşının arxa hissəsi nəbatı naxışlanmış və orta hissəsində kişiyə məxsus əşyaların təsvirləri - qılınc, xəncər, ox və yay, tufəng və barıtcabı, şeypur, at və iki cüt uzunboğaz çəkmə və bütün bu təsvirlərdən yuxarıda isə tac formasında təsvir həkk olunub. Başdaşının yan hissələrində həndəsi fiqurlardan və nəbatı rəsmlərdən ibarət olan motivlər həkk olunub. Sina daşı (1.66x0.45 m) üzərində dörd ədəd dördguşəli həndəsi fiqurlardan ibarət naxışlar həkk olunub.

30. İnv. № 54. Sənduqənin uzunluğu 1.83, eni 0.38 m-dir. Sənduqənin üzərində üç ədəd xüsusi formada haşiyənin içərisində nəsx xəttilə ərəb dilində mərhumun adı və ölüm

tarixi həkk olunub.

Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış Hacı Səfərindir”. İli hicri-qəməri 1214 = miladi 1799/1800-ci il. Kitabədən sonra sənduqənin üzərindəki təsvirlər dörd ədəd dördguşəli həndəsi fiqurlardan ibarət naxışlarla tamamlanmışdır.

31. İnv. № 56. Sənduqənin hündürlüyü 0.40, uzunluğu 1.66, eni 0.38 m-dir. Sənduqənin üzərində dörd ədəd haşiyənin içərisində nəsx xəttilə ərəb dilində mərhumun adı və ölüm tarixi həkk olunub. Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış/Allah ona rəhmət eləsin/Muhəmməd oğlu Əli Hüseynindir”. İli hicri-qəməri 1214 = miladi 1499/1800-ci illər. Kitabədən sonra üç ədəd dörd guşəli həndəsi fiqurlardan ibarət təsvir həkk olunub. Sənduqənin yan hissəsinin sağ və sol tərəfləri üzərində xüsusi haşiyələrdə Qurani-Kərimin II surəsinin 255, 256, 257-ci ayələri gözəl nəsx xəttilə ərəb dilində həkk olunub. Sənduqənin yanlardan baş və ayaq hissələri sadə yonulub.

32. İnv. № 57. Sənduqənin hündürlüyü 0.43, uzunluğu 1.65, eni 0.42 m-dir. Sənduqənin üzərində üç ədəd xüsusi formada haşiyənin içərisində nəsx xəttilə ərəb dilində mərhumun adı və ölüm tarixi həkk olunub. Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış Hacı Səfanındır”. İli hicri-qəməri 1214 = miladi 1799/1800-ci illər. Kitabədən sonra sənduqənin üzərini üç ədəd dördguşəli həndəsi

təsvir bəzəyir. Sənduqənin yan hissələrinin sağ və sol tərəfində Qurani-Kərimin II surəsindən 255, 256, 257-ci ayələr çox gözəl formada nəsx xəttilə ərəb dilində tam sənduqə uzunluğunda iki cərgə həkk olunub. Bu sənduqənin də yan hissələrdən baş və ayaq tərəfləri sadə formada yonulub.

33. İnv. № 09. Başdaşının hündürlüyü 1.85, eni 0.47 m-dir. Günbəz formada olub, üzəri tülpan gülünə bənzər yonulmuş və nəbəti rəsmlərdən ibarət naxışlanmışdır. Orta hissəsinin kənarlarında Qurani-Kərimin II surəsindən 255-ci ayə çox gözəl və aydın formada haşiyələnərək həkk olunub. Haşiyənin içərisində daşın səthindən dərin yonulmuş tağın içində ayənin axırıncı kəlmələri və nəsx xəttilə ərəb dilində mərhumun adı həkk olub. Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış”. Daşın arxa tərəfi ön hissədə olduğu kimi, nəbəti naxışlarla işlənmiş və orta hissəsində qadına aid bəzək əşyaları - asma, sırğa, qolbaq, üzük, orta hissəsində güləbdən qabının təsviri, sap, qayçı, buta və aypara təsvirləri həkk olunub. Başdaşının yan hissələrinin üzərində isə həndəsi fiqurlar və nəbəti naxışlardan ibarət təsvirlər həkk olunub. Sənə daşı (1.76x0.43x0.47 m) üzərindəki haşiyədə mərhumun ölüm tarixi həkk olub. İli hicri-qəməri 1215 = miladi 1800/01-ci illər. Kitabədən sonra dörd ədəd dördguşəli həndəsi fiqurlardan ibarət təsvirlər həkk olunub. Sənə daşının yan hissəsinin aşağı tərəfinin üzərində nəsx xəttilə kitabə həkk olunub.

2 saylı qəbiristanlığa aid kitabələr

34. İnv. № 01. Başdaşının hündürlüyü 1.10, eni 0.38 m-dir. Başdaşının üzəri naxışsız olub, ortasında tağın içində nəsx xəttilə ərəb dilində kitabədə mərhumun adı və ölüm tarixi həkk edilib: Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış Hacı...”. İli hicri-qəməri 1200 = miladi 1785-ci il. Sənə daşı (1.50x0.42 m) dörd hissədən ibarətdir. Yuxarı hissədə olan daşın üzərində günbəz formada təsvir və aşağılarda olan üç ədəd parça daşın üzəri isə sadədir.

35. İnv. № 03. Başdaşının hündürlüyü 1.63, eni 0.54 m-dir. Başdaşının üzərində nəbəti naxışlar, ortadakı tağda nəsx xəttilə ərəb dilində mərhumun adı və ölüm tarixi həkk edilib: Tərcüməsi: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış Muhəmməd Həsəndir/Allah ona rəhmət eləsin”. İli hicri-qəməri 1200 = miladi 1785-ci il. Başdaşının arxa tərəfində yuxarı hissə tülpan gülü formada yonulmuş və üzəri nəbəti naxışlanmışdır. Orta hissədə tac formasında həndəsi naxış, aşağı hissədə bəritqabı, tüfəng, xəncər, qılınc, nəbəti ornamentlər, yüyənli və yəhəri boş qalmış at fiquru, atın qarın hissəsindən aşağıda iki cüt uzunboğaz çəkmə təsviri həkk olunub. Tağın içində başqa başdaşları təsvirlərində rastlaşmadığımız xurma ağacına bənzər nəbəti naxışlar var. Sənə daşı (1.79x0.50 m) üzərində yan-yana iki haşiyədə nəsx xəttilə ərəb dilində kitabə həkk olunub.

Kitabədən sonra daşın səthindən dərin yonulmuş üç ədəd dördguşəli həndəsi naxış və bu güşələrin arasında haşiyədə nöbəti naxışlı təsvirlər həkk olunub.

EPIGRAPHIC MONUMENTS OF MEDIEVAL AGSU TOWN

(XVIII CENTURY ARABIAN AND PERSIAN INSCRIPTIONS IN TOWN CEMETERY)

There are four cemeteries around medieval Agsu town. Many graves accompanied by sufficiently immense tombstones in each of them draw attention at first sight. Arabian and Persian epitaphs assuming great importance historically were worked out inside those tombstones. The epitaphs were for the first time read in initiative of Agsu Archaeological Expedition. The cemetery in north part of the town started to be investigated first and therefore was fixed as cemetery No. 1 and cemetery in east direction was fixed as No. 2. The epitaphs were worked out mainly due to that classification. Thus, we present them to readers in consistency.

Inscriptions about cemetery No. 1: Inv. No. 49. Height of a tombstone from local mountain kind is 1.62 meter, and width is 0.49 m. The name and date of death of deceased were scraped in Arabian naskh script inside the especially hewed vault on the tombstone. Translation is: "This grave belongs to the deceased (late), obtained mercy (pardoned by God for his sins) Haji Shaban". Year: 1191 by Hijrah calendar = 1777 by Christian chronology. The edges of the inscription were engraved completely with ornament "Arabian islim" (a flower and a leaf on a wavy line). A description of lined up poppy (tulip) was scraped in back part of tombstone. A side part of the gravestone of 0,28 width is patterned chain with four-cornered geometrical ornaments. The grave has no breast stone.

Inv. No. 28. Height of gravestone is 1.51, width is 0.47 m. Tombstone was hewed in a form of tulip and has no ornament over it. Epitaph and date of deceased were engraved in Arabian naskh script inside the vault, in the middle of the stone. Translation is: "This grave belongs to late, obtained mercy grocer Rasul". Year: 1191 by Hijrah calendar 1777 by Christian chronology. Back and side parts of the tombstone are simply hewed. Three depictions of four-cornered geometry were scraped over the tombstone (1.17x0.47 m).

3. Inv. No. 20. Height of the tombstone is 1.70 m, width is 0.59 m. There is an epitaph and date of decease in Arabian naskh script inside the vault, on the tombstone. Translation is: "My God! / Every person on the earth is frail (condemned to death) (Ar-Rahman sura, ayah 26)/ Deceased, obtained mercy Haji.... Year: 1193 by Hijrah calendar=1778 by Christian chronology. Picture of the sun and fine-trimmed lollipop or naments are depicted at the top of vault, while a closed door was described on back side of the vault. Three four-cornered geometrical ornaments were patterned over the tombstone (1.80x0.46 m).

3. Inv. No. 11. Height of the tombstone is 1.40 m, width is 0.46 m. The tombstone was hewed in a form of vault. The name and date of decease of the late were engraved in the inscription in Arabian naskh script inside the vault hewed deep from inside of the stone, having a simple surface in the middle of the tombstone. Translation is: "This grave belongs to the late, and obtained mercy Haji R...". Year: 1194 by Hijrah calendar 1779/80 by Christian chronology. Back and side parts of the tombstone are simply hewed. It has no breast stone.

Inv. No. 19. Height of the tombstone is 1.96 m, width is 0.57 m. Epitaph and date of decease in Arabian naskh script were scraped inside the vault, on the front part of tombstone. Translation is: "My God! / Every person on the earth is frail (condemned to death) (LV 26)./ Deceased, obtained mercy Haji Muhammad Haji.... Year: 1196 by Hijrah calendar=1781/82 by Christian chronology. Sugar-plum ornaments were patterned on the top of vault. Back and side parts of the grave are without adornment. Four four-cornered geometrical ornaments were engraved over the tombstone, the second part of the grave (1.76x0.54 m).

6. Inv. No. 52. Height of the tombstone is 1.83 m, width is 0.47 m. Tombstone is arched; Al-Bagara sura, ayah 255 edges being within the frame (famous "Ayatul Kursiyya") was engraved in a very nice Arabian naskh script on the gravestone. Letters are unreadable in some places. The name and date of decease of the late in Arabian naskh script were scraped inside the vault, in the middle of tombstone. Translation is: "This grave belongs to the deceased, obtained mercy Muhammad Kar./". Year: 1196 by Hijrah calendar=1782 by Christian chronology. Back part of the tombstone is worked out ordinarily and fourcornered geometrical descriptions are trimmed chain in side parts. After a description similar to fish scale an eight-cornered and four-cornered geometrical picture are trimmed deepened from stone surface in upside of the breast stone (1.72x0.46 m).

Inv. No. 06. Height of the tombstone is 1.16 m, width is 0.45 m. The tombstone is broken and the name and date of decease of the late were engraved in the inscription in Arabian naskh script of suls element inside the vault over tombstone. Translation is: "This grave belongs to late, obtained mercy Karbalai Muhammad Hasan". Year: 1196 by Hijrah calendar=1782 by Christian chronology. Back and side parts of the tombstone are hewed simply, and its breast stone (1.17x0.40 m) is engraved with four depictions of four-cornered geometry.

8. Inv. No. 24. Height of the tombstone is 2, 03 m, width is 0.53 m. Edges of the tombstone are ordinary; hewed similar to four-petal flower being a half form of eight-corner upside of the arched part in the middle; at the bottom the name and date of decease of the late were engraved in the inscription in Arabian naskh script. Translation is: "This grave belongs to the deceased, obtained mercy/". Rest in peace! Year: 1197 by Hijrah calendar=1783 by Christian chronology. A description of half sun in a form of fan was hewed in back side. After this image,

powder-flask, water plate, sword, dagger, arrow, bow, rifle, horse stirrup and saddle are described. Interesting picture includes a description of a pair of high-boots in belly of the horse and thereby points out passing away of owner of the horse and these things and entering postexistence. Four-cornered geometrical description hewing deeply the surface of three stones respectively were engraved on the breast stone (length 1.94, width 0.50, height 18 m) over the tombstone.

9. Inv.No. 39. Height of the tombstone is 1.96 m, width is 0.51 m. The surface of the tombstone was hewed in a form of a big three-petal flower (tulip) upside and was delicately engraved with sugar-plum adornments thoroughly. Edges of the middle part of the tombstone framed medium arch with "Arabian islīm" adornments and epitaph inside that was written in a nice Arabian naskh script. The name and date of decease of the late were engraved in the inscription. Translation: "This grave belongs to the late, obtained mercy....". Year: 1199 by Hijrah calendar = 1785 by Christian chronology. The site in a tulip form at the back side was lollipop patterned and crownly description and the edges of descriptions of items belonged to a man-sword, dagger, powder-flask, water plate, gun, a pair of high-boots, a horse with empty saddle in a vaulted site were sugar-plum engraved as well. Side parts of the tombstone are trimmed simply with four-cornered geometrical adornments. Grave has no breast stone.

10. Inv.No. 41. Height of the tombstone is 1.92 m, width is 0.53 m. Upper part of the gravestone was sugar-plum engraved, last words of Al-Bagara sura, ayah 25 of Gurani-Karim inside an especially-hewed vault are contined in arched frame in its middle part, /epitaph and the name of the late are engraved in a fine Arabian naskh script. Translation of the epitaph: "This grave belongs to the late, obtained mercy Haji Karbalai Ali ibn Safi". A closed door was described on the rehil in the backpart of the tombstone. Two numbers of decease date of the late became obliterated on the breast stone (1.85x0.45 m) So, on the breast stone Year: 11... by Hijrah calendar=17... by Christian chronology. Description similiar to fish's scale and three adornments of four-cornered geometry hewed deeper from the stone surface completed composition of breast stone completely in the middle part.

11. Inv.No. 08. Height of the tombstone is 1.82 m, width is 0.45 m.. Upper part of the gravestone was sugar-plum engraved and the edges of vault in the middle are framed with adornment of "Arabian islīm". The name and date of decease of the late were en graved in Arabian naskh script inside the vault: Translation: "late), obtained mercy Salim/Year: 1201 by Hijrah calendar = 1786 by Christian chronology./Power belongs to God. Upper part of the tombstone of geometrical adornment with a crown description en graved in a sun form as a fan,

bottom

part

with descriptions of horn, dagger, powder-flask, sword, bow, arrow, horse and two pairs of high-boots completing the composition in the back part indicate belonging of such graves to men. Four units of four-cornered geometrical descriptions were hewed deeper from the stone surface on the breast stone (1.86x0.47 m).

12. Inv.No. 18. Height of the tombstone is 1.00 m, width is 0.40 m. The name and date of decease of late were engraved in Arabian naskh script inside the vault framed with adornment of "Arabian islim" in the edges of tombstone (scripts rubbed at the top): Translation obtained mercy Halim Said. Year: 1201 by Hijrah calendar = 786 by Christian chronology. On the breast stone (1.30 x 0.36 m).

13. Inv. No. 38. Height of the tombstone is 2.43 m, width is 0.53 m. Surface of tomb-stone is hewed in a tulip form without adornment and Al-Bagara sura, ayah 255 of Gurani-Karim was delicately and elegantly engraved in Arabian naskh script in the edges of middle part. The name and date of decease of late were engraved in Arabian naskh script inside the vault: Translation is: this grave is for deceased, obtained mercy Baba'VRest in peace! /Every person on the earth is frail (condemned to death). But an owner of Grace and Majesty, God is great power (Ar-Rahman sure, ayah 26, 27). Year: 1205 by Hij'rah calendar=1791 by Christian chronology. A description of tulip without adornment upside, or a cupol-like description exists in back side of tombstone. Two units of eight-cornered geometrical adornments and two units of four-cornered geometrical patters are hewed deeper from the stone surface on the tombstone (1.95x0.47).

14. Inv.No. 17. Height of the tombstone is 2.20 m, width is 0.51 m. An epitaph was engraved in Arabian naskh script in the middle of the vault, upper of which is hewed ordinarily. Translation: "This grave belongs to the late, obtained mercy Haji Muhammad...". /Rest in peace./Year: 1207 by Hijrah calendar=1793 by Christian chronology. Back part of the tombstone was simply hewed and description of fighting arms of men-horse and boots which we encountered in other graves are repeated in the middle part. These descriptions indicate that a buried person was courage, brave and gallant. Four units of four-cornered geometrical description in the same form were hewed deeper from the stone surface on breast stone (1.88 x 0.43x0.20 m) and these complete the total composition of the grave.

15. Inv. No. 23. Height of the tombstone is 1.85 m, width is 0.51 m. Its upper part is hewed in a tulip form (a poppy with tassel head) and engraved with sugar-plum. Edges of a vaulted site were decorated with "Arabian islim" pattern in the middle. The name and date of decease of the late were engraved in Arabian naskh script in the site hewed in a special vault form. Translation: "This grave

belongs to the late, obtained mercy Rafiq gizi....". Year: 1208 by Hijrah calendar=1794 by Christian chronology. Upper part is hewed in a tulip form and patterned with sugar-plum ornaments in the back part of tombstone. It is known from description of decorative items of a woman-necklace, earrings, bracelet, as well as check bench, scissors, string wheel and others in the space framed in an ordinary arch form in the middle that the deceased was a craftsman. Breast stone (1.99x0.46 m) is decorated with five units of four-cornered geometrical ornaments.

16. Inv.No. 13. Height of the tombstone is 1.71 m, width is 0.43 m. Tombstone is hewed in a tulip form and decorated with sugar-plum ornaments. The edges of the middle part is framed with sugar-plum ornaments and composition of front part of the grave is completed with epitaph written in Arabian naskh script inside vault. The name and decease date of late is engraved in the epitaph. Translation: "This grave belongs to the late, obtained mercy Haji Muhammad". Year: 1209 by Hijrah calendar=1795 by Christian chronology. Back side of the tombstone is in a form of tulip like front part and lollipop patterns trimmed on it. Descriptions of powder-flask, water plate, a gun, a sword, a bugle, pistol, a horse with bridle in mouth and saddle on waist, two pairs of highboots were engraved in the middle. Three units of the same four-cornered geometrical patterns are engraved on breast stone (1.46x0.40 m).

17. Inv. No. 31. Height of the tombstone is 1.53 m, width is 0.50 m. Upside of the tombstone is hewed in a half-dome form and patterned sugar-plum from above. The edges of the site in the middle is framed with "Arabian islim" ornaments and the name and decease date of late were engraved in naskh script with sugar-plum ornaments in side the vault. Translation: "Mullah...gizi....". Year: 1209 by Hijrah calendar=1795 by Christian chronology. Description of woman decor items is engraved in the back part of the tombstone and rose water vial in the middle.

18. Inv.No. 25. Height of the tombstone is 1.97 m, width is 0.53 m. Upside of the tombstone is patterned sugar-plum ornaments; The edges of the site in the middle is framed with "Arabian islim" ornament and the name and decease date of late were engraved in Arabian naskh script inside the vault in the inscription. Translation: "This grave belongs to the late, obtained mercy Haji Ahmad/Rest in peace!". Year: 1210 by Hijrah calendar=1796 by Christian chronology. A closed door was described on the rahil in back part of the tombstone that points out a grave owner's being a devout. Three units of four-cornered geometrical descriptions in the same size were engraved on breast stone (1.76x0.46x0.19 m).

19. Inv.No. 35. Height of the tombstone is 1.52 m, width is 0.45 m. Tombstone is in a vault form. The edges of the stone begin with Al-Bagara sura,

ayah 255 of Gurani-Karim (famous and known by heart Ayatul - Kursiyya) in fine Arabian naskh script, its last words continue upside and inside arch hewed especially in the middle the epitaph follows Ar-Rahman sura, ayah 26 and ends with decease date of late. Year: 1210 by Hi-jrah calendar=1796 by Christian chronology. Back and side parts of tombstone are hewed simply. Grave has no breast stone.

20. Inv.No. 36. Height of the tombstone is 1.86 m, width is 0.52 m. Tombstone is hewed in a form of tulip and engraved with five-petal flower and leaves from above. The edges of the stone, framed with wavy sugar plum adornments created with those of up side and so, craftsman enriched general composition of the grave therein. The name and date of decease of the late were engraved in the inscription in Arabian naskh script inside the vault in the middle. Translation: "This grave belongs to the late, obtained mercy Hajat.../(rubbed out)/Rest in peace!". Year: 1210 by Hijrah calendar 1796 by Christian chronology. Surface of breast stone (1.78x0.48x0.10 m) is engraved with three units of four-cornered geometrical ornaments.

21. Inv.No. 15. Length of breast stone is 1, 46 meter, width-0, 37 m, and height is 0, 23 meter. The name and date of decease of the late were engraved in Arabian naskh script over the head part. Translation is: "This grave belongs to the late, obtained mercy Haji AliMukhtar ibn Abdullah". Year: 1211 by Hijrah calendar=1797 by Christian chronology. After an epitaph, three units of four-cornered geometrical ornaments are engraved on the stone.

22. Inv.No. 33. Height of the tombstone is 1.67 m, width is 0.51 m. Hewed in a form of a tulip the tombstone is engraved with complete sugar-plum ornaments in the surface. The edges of the stone being framed with "Arabian islim" adornment completed in a vault in the middle. Inside of vault is completely worthless. So, presence of a script or adornment in the arch is not known. Eight-petal sugar-plum adornments inside four-cornered geometrical ornaments are chain engraved in the field over side part of the tombstone. The name and date of decease of the late are engraved in Arabian naskh script inside special form frame on the breast stone (1.86x0.46x0.10 m). Translation: Deceased Seyid...". Year: 1211 by Hijrah calendar = 796/97 by Christian chronology. After an epitaph, preceding description of eight-petal flower the circle is decorated with four units of four-cornered geometrical ornaments inside.

23. Inv. No. 37. Length of breast stone is 1, 51 meter, width-0, 36 m, and height is 0, 20 meter. The name and date of decease of the late are engraved in Arabian naskh script inside the frame on breast stone. Translation is: "Late, obtained mercy Ahmad ibn ali Aga". Year: 1212 by Hijrah calendar = 797/1798 by

Christian chronology. After an epitaph, a description of a eight-petal flower and three units of four-cornered geometrical ornaments are engraved inside the circle on breast stone.

24. Inv.No. 01. Height of the tombstone is 1.45 m, width is 0.45 m. Upper part is hewed in a form of a tulip and is engraved with sugar-plum ornaments in the surface. The edges of the middle part are framed with "Arabian islim" adornment. The name and date of decease of the late are engraved in Arabian naskh script in the field hewed deeper from stone surface in vaulted form in the middle part. Translation is: "Late, obtained mercy Khudi oglu Year: 1214 by Hij'rah calendar = 1799/1800 by Christian chronology. Back part of tombstone is in a tulip form like front part, and its surface patterned with sugar-plum and uniting with "Arabian islim" ornaments in the stone edges completed it. It is transformed into arch form in the middle. Description of man's arms-sword, gun, powder-flask, dagger, bugle, horse, two pairs of high-boots was engraved inside arched frame, and a crown-like image on the top. Side parts of the stone comprise synthesis of total geometrical and sugarplum ornaments. Grave has no breast stone.

25. Inv.No. 03. Height of the tombstone is 1.35 m, width is 0.40 m. Front part of the tombstone is hewed in a form of a tulip, engraved with total sugar-plum ornaments and combined with those of middle part. The edges of the middle part are framed with "Arabian islim" adornment. The name and date of decease of the late were engraved in Arabian naskh script in the site hewed deeper from the stone's surface remained in vault form. Translation is: "Late, obtained mercy Maharram". Year: 1214 by Hijrah calendar = 799/1800 by Christian chronology. Back part of tombstone is hewed in a tulip form like front part and is decorated with complete sugar-plum ornaments in the surface. "Arabian islim" adornments in the edges of the middle part create unity with sugar-plum adornments of head part. Description of man's arms, a horse, and two pairs of high-boots was engraved in the field of arch form in the middle. Separate four units of four-cornered geometrical ornaments are described on breast stone (1.50x0.40x0.20 m).

26. Inv.No. 05. Height of the tombstone is 2.00 m, width is 0.50 m. Upper part is hewed in a form of a tulip and total engraved with sugar-plum ornaments in the surface. The edges of the middle part are framed with "Arabian islim" adornment. A famous aphorism, the name and date of decease of the late were engraved in Arabian naskh script inside vault hewed deeper from the stone's surface. Translation is: "death is so cup that everyone must drink from, grave is so door that everone must pass through/ Late, obtained mercy Isgandar". Year: 1214 by Hijrah calendar = 1799/1800 by Christian chronology. Bottom part of the

inscription is decorated with tulips. Edges, i.e. side parts of the tombstone are chain patterned with eight-petal sugar-plum ornaments inside descriptions of four-cornered geometry. Back part of tombstone is hewed in a tulip form like front part and trimmed with total sugar-plum ornaments by carve method. Along with man's arms, horse and clothes, separate sugarplum ornaments are engraved in the middle part. The edges of the breast stone (1.85x0.45 m) are framed with "Arabian islam" adornments and enriched entirely composition of the grave with five units of four-cornered geometrical ornaments upside.

27. Inv.No. 27. Height of the tombstone is 1.61 m, width is 0.50 m. Being in an arch form, engraved with Al-Bagara sura, ayah 255 of Gurani-Karim in tote in Arabian naskh script and framed from the edges. The name and date of decease of the late are engraved in Arabian naskh script inside vault in the middle of stone. Translation: "This grave belongs to the late, obtained mercy, indigent to paradise Hasan oglu Haji....". Year: 1214 by Hijrah calendar = 1799/1800 by Christian chronology. Grave has no breast stone.

28. Inv.No. 44. Height of breast stone is 0, 35 meter, length-0, 75 m, and width is 0, 38 meter. The name and date of decease of the late are engraved in Arabian naskh script inside three special frames on breast stone. Translation: "This grave belongs to the late, obtained mercy Said". Year: 1214 by Hijrah calendars 799/1800 by Christian chronology. Descriptions following breast stone inscription are four units of four-cornered geometrical ornaments. Side parts of breast stone are trimmed with adornments consisted of total geometrical and sugar-plum motifs.

29. Inv.No. 51. Height of the tombstone is 1.46 m, width is 0.48 m. Tombstone is in a form of dome and hewed a sa tulip on the surface. The part in a tulip form was trimmed with ornaments on sugar-plum paints. The edges of the middle part are framed with Al-Bagara sura, ayahs 255-256 of Gurani-Karim in fine Arabian naskh script and last words of ayah were continued inside the arch. Epitaph ends with the name and date of decease of the late after these words. Translation: "This grave belongs to the late, obtained mercy".Year: 1214 by Hijrah calendar = 1499/1800 by Christian chronology. Back side of tombstone was engraved sugar-plum. Descriptions of items belonged to a man- a sword, a dagger, arrow, bow, a gun, powder-flask, a bugle, a horse and two pairs of highboots were engraved in the middle and image in a form of crown was carved below all these descriptions. Motiffs consisted of geometrical figures and sugar-plum paintings are engraved in side parts of the tombstone. Ornaments on four units of four-cornered geometrical patterns are engraved on breast stone (1.66x0.45 m).

30. Inv.No. 54. Length of breast stone is 1, 83 meter, and width is 0.38 m. The name and date of decease of the late are engraved in Arabian naskh script inside three special frames on breast stone. Translation is: "This grave belongs to the deceased, obtained mercy Haji Safar". Year: 1214 by Hijrah calendars 499/1800 by Christian chronology. After the epitaph descriptions on breast stone were completed with ornaments consisted of four units of four-cornered geometrical figures.

31. Inv.No. 56. Height of breast stone is 0, 40 meter, length-1,66 m, and width is 0, 38 meter. The name and date of decease of the late are engraved in Arabian naskh script inside four frames on breast stone. Translation is: "This grave belongs to the deceased, obtained mercy Ali Hussein Muhammad oglu/Rest in peace". Year: 1214 by Hijrah calendar=1499/1800 by Christian chronology. After the epitaph description of three units of four-cornered geometrical figures was engraved. II sura, ayahs 255,256,257 of Gurani-Karim are engraved in fine Arabian naskh script in special frames in right and left sides of side part of breast stone. Head and foot sides of breast stone are simply hewed from the edges.

32. Inv.No. 57. Height of breast stone is 0, 43 meter, length-1,65 m, and width is 0, 42 meter. The name and date of decease of the late are engraved in Arabian naskh script inside three special-form frames on breast stone. Translation: "This grave belongs to the late, obtained mercy Haji Safa". Year: 1214 by Hijrah calendar=1799/1800 by Christian chronology. After an epitaph, three units of four-cornered geometrical descriptions decorate the surface of breast stone. Al-Bagara sura, ayats 255,256,257 of Gurani-Karim are engraved in fine Arabian naskh script on two rows along the whole breast stone in right and left sides of breast stone's side parts. Head and foot sides of breast stone are simply hewed from side edges.

33. Inv.No. 09. Height of the tombstone is 1.85 m, width is 0.47 m. It is in a form of dome, its surface is hewed similar to tulip and patterned with sugar-plum paints. II sura, ayah 255 of Gurani-Karim is engraved being framed in a fine and clear form in the edges of middle part. Last words of ayah and the name of the late are engraved in Arabian naskh script inside vault hewed deeper from stone surface in the frame. Translation: "This grave belongs to the late, obtained mercy...". Back part of stone is trimmed with lollipop adornments like front part. Descriptions of decor items of woman - necklace, earring, bracelet, ring, rose water vial, as well as string, scissors, halfmoon are engraved in the middle. Descriptions of geometrical figures and sugar-plum ornaments are engraved over side parts of tombstone. Date of decease of the late was engraved in the frame on breast stone (1.76x0.43x0.47 m).Year: 1215 by Hijrah calendars

800/01 by Christian chronology. After an epitaph, descriptions of four units of four-cornered geometrical figures are engraved. An epitaph is engraved in naskh script over bottom part of side part of breast stone.

Inscriptions about cemetery No. 2: 34. Inv.No. 01. Height of the tombstone is 1.10 m, width is 0.38 m. Surface of the tombstone is without ornament. The name and date of decease of the late are engraved in Arabian naskh script inside vault in the middle: Translation is: "This grave belongs to the late, obtained mercy Haji...." Year: 1200 by Hijrah calendar=1785 by Christian chronology. Breast stone contains of four parts (1.50x0.42 m). Description in a form of cupol exists on upper stone. Surface of three units of stone pieces underneath is simple.

35. Inv.No. 03. Height of the tombstone is 1.63 m, width is 0.54 m. Sugar-plum ornaments are carved on tombstone. The name and date of decease of the late are engraved in Arabian naskh script into medium vault. Translation is: "This grave belongs to the late, obtained mercy Muhammad Hasan/Rest in peace!". Year: 1200 by Hijrah calendar=1785 by Christian chronology. Upper side is hewed in a form of tulip in back part of tombstone and surface is sugar-plum patterned. Geometrical ornament in a form of crown is engraved in the middle. Description of powder-flask, a gun, dagger, sword, lillipop ornaments, horse figure without saddle and bridle, two pairs of high-boots below horse's belly is engraved at the bottom. There are sugar-plum ornaments looking like date-palm inside vault, which we did not come across in other tomstones. An epitaph is engraved in Arabian naskh script in two frames side by side on the breast stone (1.79x0.50 m). After epitaph three units of four-cornered geometrical ornaments hewed deep from stone surface and descriptions of sugar-plum pattern are engraved in the frame amongst these corners.

AĞSU MÖCÜZƏSİ

İtaliyada mənim Odlar Yurdundakı heç də qısa çəkməyən mütəxəssis əməyimdən xəbəri olan hər kəs dostluq və daha çox səmimi intellektual marağıma görə Azərbaycan torpağındakı yeni macərədan xəbər tutandan və www.agsuexpedition.org rəsmi internet səhifəsini diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra bir az tənqidi bir tərzdə məndən soruşur:

Niyə məhz Ağsu?

Ağsu nədir? Haradadır? Hansı dövrə aiddir? Necədir? Və daha: belə yeni bir reallıqda arxeoloji qazıntı aparmağın nə mənası var? Tərk edilən bir şəhərin yenidən kəşfi hansı əhəmiyyətli dəyərə malik ola bilər? "Damnatio Memoriae"-yə (latın dilində, hərfi mənada yaddaş məhkumluluğu, yəni həmişəlik unudulmağa məhkumluluq) məhkum olmuş bir şəhər kimi maraqlandıra bilər? Sənin, bu vaxta qədər konservasiya, heykəltəraşlıq və arxitektonik mühitdə daş səthləri

işləməyinin, mozaika, stukko bəzəkləri, freskaların bərpa işləri ilə məşğul olan birinin göstərəcəyi köməklik nədən ibarət ola bilər? Bu işlər sənin tarixi və ya memarlıq baxımından barokko, neoklassik, romantik, eklektik dövrün binalarının bərpasını müəyyənləşdiriblər; bu üslublar əlbəttə, mərkəzi-qərbi Asiyanın bu müsəlman qala şəhərinin salındığı bir dövrə

təsadüf edir, lakin onlar tamamilə başqa mədəni reallığın və maddi irsin memarlığına və tarixi-abidə tikililərinə aiddirlər; sözsüz onlar bir-birilə palçıq vasitəsilə möhkəmləndirilmiş çay daşlarından ibarət deyillər... nə də ki onlar boya saxlanılan küplər, sobalar, dəmirçixanalar və ya... təndirlərdən ibarət deyillər!

İndi yazacağlarım ilə mənim italyan camaatına, yaxud da azərbaycanlılardan kimlərə maraqlıdırsa və kimlərə aidiyyəti varsa, onlara cavab verəcəyəm. Odlar Yurdu demək olar ki, artıq mənim ikinci vətənimə çevrilib, və o, aramızda olan dostluq və inamı bir daha yeniləmək üçün bu nüfuzlu yeni vəzifəm ilə məni şərfəfləndirir.

Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının nəşr etdirdiyi növbəti - üçüncü buraxılışında mənə ayırdığı bu bölmədə həmin sualları cavablandıracağam.

Bir incəsənət əsərinin konservasiyasında, eləcə də tarixi-memarlıq və arxeoloji sahədə ümumi məqsədlər aşağıdakılardır:

- zamanın yaratdığı sərhəd xəttinin tapılması;
- çöküntülər arasında itirilmiş, dağılmış mühüm bir hissənin parçalarının bütün xırdalıqlarının nəzərə alınaraq və yenidən qurulmasında tamamilə elmi əhəmiyyət daşıyan qayğı;
- orijinallığın sistemli şəkildə, həqiqəti üzə çıxararaq axtarışı;
- yaddaş və materialın üzvi əlaqəsi və birmənalı qarşılıqlı bərpası. Onların hər ikisi həqiqət kimi görünən və itirilmiş hissələrdən ibarətdirlər (deməli interpretasiya oluna bilmirlər);
- orijinal parçaların qədimliyini üzə çıxarmaq üçün onların əsl və ya eyni zamana aid olmayan hissələrdən təmizlənməsi, onlara mümkün olduğu qədər xüsusi diqqət ayrılması (...);
- sahənin və ya dəyərlərin yenilənmiş fiziki və təsvir qaydası və daha geniş cəmiyyətin kollektiv dəyərləri arasında əlavə edilməsi;
- mənsub olduğu cəmiyyətin dəyəri kimi tanınan abidənin gələcəyi üçün kriteriyalar, metodlar və konservasiya barədə, eləcə də digər məmulatlar barədə sistemli arxivin yaradılması.

Bu ümumi məqsədləri əsas tutaraq məni qonaq edən arxeoloji ekspedisiya Şirvanın ürəyinə, gözəl görünüşlü Ləngəbiz yaylasının ətəklərinə, torpaq altında uyuyan şəhər Ağsuya yola düşür, mən görəcəkləri işlərə görə bir-birindən fərqli geniş və tam heyətli işçi qrupuna daxil edilmiş yeganə xarici idim. Arxeoloqlar,

etnoqraflar, numizmatlar, epiqraflar, bərpa üzrə mütəxəssislər və fəhlələrdən ibarət işçi qrupu. Gənc, tərbiyəli, eyni zamanda poliqlot, qayda qanuna riayət edən, çox mehriban, qocaman və bacarıqlı rəhbərin – tarix elmləri doktoru Qafar Cəfər oğlu Cəbiyevin əmrlərinə tabe olan insanlar: özümü ifadə etmək üçün “qocaman” deyirəm, yoxsa o məndən iki yaş kiçikdir. Biz ikimiz burada yeganə qocamanlarıq. Bəs digərləri? Heç televizorda Berlin divarının dağıdılmasını gördüklərini belə xatırlamırlar, hətta hazırlıqlı və hiperativ canişin, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloqu, yenicə 30 yaşı tamam olmuş Fariz Xəllili belə!

Arxitektontik və arxeoloji bərpanın ümumi cəhətlərindən danışardım. Landşaft, arxitektontik və qazıntı sahələrinin konservasiyası üzrə mütəxəssis kimi çoxillik təcrübəmə və eyni zamanda bərpa edilmiş şeylərin kommunikatoru təcrübəsinə əsasən mən arxitektontik və şəhərsalma əhəmiyyətli bölmələrin üstünlük təşkil etdiyi bir abidə üçün mühafizə və konservasiya məqsədi daşıyan qayda və metodları təyin etmək və tətbiq etmək üçün background və expertise yaratmağa dəvət olunmuşam.

Bundan başqa məndən gözlənilənlər bunlardır:

- qısa və orta müddət ərzində landşaft və muzey infrastrukturlarının urbanizasiya siyasəti işində məsləhətlər, stimül və concept design;
- mədəniyyətlərarası yeni və daimi turizmin inkişafına yönəlmiş bütöv kommunikasiya üzrə strateji layihə;
- qazıntı sahələrinin müvəqqəti örtülməsi işi üçün ilkin layihə.

Bütün bunlar həqiqətən çoxdur, bəlkə mənim bacarığımı aşırırlar da. Ümid edirəm sizi məyus etməyəcəyəm, əziz dostlarım. Uzaqdan da olsa məni izləyən və mənə dəstək olan operativ və akademik İtalyan işçi qrupunun dəstəyindən əlavə, sizin səbirinizə və yaradıcı bacarığımıza da ehtiyacım olacaq.

İndi isə, qarşıda duran ümumi məqsədlər barədə fikirlərimi davam etdirmək üçün əvvəlcə müasir konservasiya işlərinin tarixinə qısa bir excursus edək.

Hələ 1931-ci ildə Tarixi Abidələrin Bərpaası üzrə Afina Xartiyası analoji bir mövzudan işə başlayır, Abidə və arxeoloji xarakterli irsin qorunmasında əsas məqsəd və qaydaları bərabərləşdirməyə çalışır, ilk dəfə hər şeyi əhatə edən bir konsepsiya, hər şeyi birləşdirən bir termin irəli sürür: heritage, bir ölkənin ayrı-ayrı mədəni dəyərlərinin ümümləşmiş forması.

1945-ci ildə BMT UNESCO aktını qəbul edir və yeni yaranmış bu təşkilata əsərlərin və abidələrin universal irsinin, eləcə də arxeoloji mühitin konservasiyası və qorunmasına nəzarət kimi çətin tapşırıq verir.

1964-cü ildə Abidələrin Konservasiyası və Bərpaası üzrə Beynəlxalq Venesiya Xartiyası qəbul olunur və bununla da hər hansı bir cəmiyyət üçün çox böyük mədəni dəyəri olan sadə əsərlərə, arxitektontik və arxeoloji ruinaələrə (latin dilindən dağınıq, keçmiş arxitektontik qalıqlar, arxeologiyada hansısa bir

fragmentdən hissələr kim tərcümə olunur) qarşı monumentum (moneo və memento sözlərinin birləşməsindən yaranıb; latın dilində keçmiş bir hadisəni xatırlamaq üçün ictimai xəbərdarlıq, unutmamağa çağırış; mneme yunan dilindən yaddaş deməkdir. Monumentum keçmiş yaddaşı indiki zamanda xatırlamağa çağırış deməkdir. Bu səbəbdən də abidə hörmət, diqqət və konservativ qayğıya layiqdir) irəli sürülür.

1972-ci ildə UNESCO tərəfindən Ümumdünya Mədəni və Təbii İrsin Qorunması haqqında Konvensiya qəbul edilmişdir. Təbiətlə insanın qarşılıqlı əlaqəsi barədə danışılır və mədəni landsaftın qorunması konsepsiyası irəli sürülür. Başqa sözlə desək, birinci dəfə olaraq mədəni irslə təbii irs eyni hüquqi çərçivəyə salınır və bütün dünyanı özünə məxsus edirlər!

1979-cu ildə Burrada, 1981-ci ildə Florensiyada, 1987-ci ildə Toledo/Vaşinqtonda abidələrin qorunması və nəzarət edilməsində horizontlar, geniş peyzajlar, sky-linələr, tarixi bağlar, incəsənət şəhərləri, qala şəhərləri və tarixi mərkəzlər də nəzərə alınır.

Lakin 1990-cı ildən mədəni irsin çox əhəmiyyətli hissəsi, səssiz depozit,

homo növünün intellektual və qiymətli vəərəsəz maddi irsi olan arxeoloji fenomenin yönəldilməsi Lozanna Nizamnaməsinə tapşılır. Bu nizamnaməyə görə varlığın bütün sosial izləri, hər hansı insan fəaliyyətinin, hətta sənaye fəaliyyətinin mövcud olduğu yerlər, yer üstündə, yer altında, dənizdə hər növ tərək olunmuş qalıqlar və istifadə olunmuş materiallar qorunur.

Naranın müqəddəs sənədi 1994-cü ildə orijinallıq konsepsiyasına əhəmiyyət verir və mədəni fərqliliyi əlavə irsi dəyər kimi təsvir edir.

Sofiyada, 1996-cı ildə analoji interpretasiya üzrə yerüstü və sualtı arxeoloji irsin qorunması üzrə beynəlxalq qaydalar (bu qaydalar sonradan 2001-ci ildə Parisdə UNESCO tərəfindən bütünlüklə qəbul olunacaqlar) birləşdirilir.

Meksikada 1999-cu ildə Yerli Tikili İrsə (daha doğrusu incəsənət və arxitekturanın dialektlərinə) beynəlxalq orqanlar tərəfindən qorunmaq hüququ verilir.

Nəhayət 2003-cü ildə Parisdə UNESCO Mənəvi Mədəni İrsin Qorunması haqqında gözlənilməyən, eyni zamanda vacib olan Ümumdünya Konvensiyasını qəbul edir. UNESCO Maddi İrs sahəsində əldə etdiyi bu reputasiya ilə təəssüflər olsun ki, antropoloji və mədəni sferanı zəbt edərək etnoantropoloji fərqliliyi planetar səviyyədə əsas mədəniyyətlərin bir hissəsi kimi tanınması riskinə gətirib çıxardan hal-hazırkı qloballaşmanın yalanlarının olduğu iqtisadi dünyanı məğlub edir. Zamanla - enlik və uzunluqlarda, fərdi və kollektiv insani meyarların xüsusiyyətləri əsasında - özünəməxsus etnososial-antropoloji koinelərin (Koine, mədəni antropoloji sahədə, humanist mənada bütün planetə və beləliklə də bütün

insanlığa aid olan bir yerin etnik və artistik dilidir. İnsan tarixi tərəfindən ölkənin mədəni irsinə verilmiş hər bir mədəni əmlak yerli sahibkarlıqdır, lakin bu mədəni əmlak homo növünün sivil universal konsorsiumunun adına və hesabına verilir, sapiensin xarakteristikasında daima qanuni yeniləşmə ilə inkişaf fonemləri kimi diversifikasiya olunmuş müxtəlif orijinal formaların mövcud olmasına hədə kimi səslənir.

Bu mənada əks tədbirlərin olmaması qaçılmaz şəkildə sosial və fərdi kimliklərin standard monoton şəklində bir-birilə birləşməsinə və beləliklə 1994-cü ilin insanlıq irsinə əlavə olunmuş dəyər kimi qəbul olunan mədəni fərqliliyin qorunub saxlanılmasını dəstəkləyən Nara Nizamnaməsinin açıq şəkildə əksinə getməyə gətirib çıxardır.

Etnomərkəzi və global mədəniyyətlə qarşılıqda mənəvi xüsusiyyətinə görə, xüsusilə də nəşillərin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq onu nisbətən həssas edən Qeyri-maddi Mədəni İrs mədəni kimliyin əsas və həm də ən zəif funksiyalarını özündə birləşdirir, qorunmalı və yenidən canlandırılmalı olan bu qiymətli irs hər bir hökumət tərəfindən bizim qısa bioloji həyatımızda, fərdi fərqliliyi nəzərə almaqla kollektiv kimliyin saxlanılmasında və inkişafında vacib roluna görə bu irsi qorumaq üçün lazımı ölçülər götürülməlidir.

Bu gün insan tərəfindən irsə verilən dəstək çoxlu sayda və müxtəlif mürəkkəb və bir-birilə əlaqəli təzahür formalarından ibarət bir sosial varlıq yatamağa icazə verir. Mədəni əmlakın “mesajı”nı tapmaq üçün aparılan axtarışlar çox böyük əhəmiyyət daşımağa başlayıb. Bu mesaj maddi irsin işarəsi və ifadəsi olan etik dəyərləri, sosial vərdisləri, inancları və ya mifləri öyrənməyi tələb edir.

Mənəvi, qeyri-maddi irs şifahi adət və ənənələri, musiqini, dilləri, poeziyanı, rəqsi, mərasimləri və dini mərasimləri, sağlamlıq metodlarını, mədəni materialları, alətlər və habitat barədə ənənəvi məlumatları özündə birləşdirir.

Deməli, bütün bunlar Azərbaycan üçün mükəmməl mədəni bir hadisə olan Ağsu arxeoloji ekspedisiyasında öz əksini tapır. Ağsu Odlar Yurduunun yetərincə işıqlandırılmayan maddi və mənəvi mədəni dövrünün təəccüblü, aydın və gözəl arxitektonik çöküntüsüdür. Qısaca bəzəndə danışılan mədəni irsin qorunması haqqında beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yarım əsrdən çox öyrənilən və bəyan olunanların böyüməkdə olan hüceyrəsidir! Həmin o heykəltəraş, fəlsəfi, epistemoloji, metodoloji fikirlər Ağsunun nümunəvi missiyasının elan vitalı ilə üst-üstə düşürlər və eyni espritle nəfəs alırlar.

Bu səbəblərə görə Ağsuya ekspedisiya sadəcə *recherche du temps perdu* (fransız dilində axtarışlara vaxt itirmək deməkdir) demək deyil, bu, həqiqətin tarixi, real köklərini, zaman və unutulmuşluqla basdırılmış kökləri üzə çıxarmaqdır: keçmişdən əldə olunmuş, yaxşı bərpa olunmuş və burada bu saat onların istifadəsi üçün yaxşıca saxlanılmış *materia* və *mneme*. Onlar böyük insan əməyinin nəticəsində gələcəyə ötürülmək üçün səbirlə, filoloji, mənəvi, virtual tarixi şəkildə bərpa olunurlar və olunacaqlar. Ağsu ekspedisiyasının əsl espriti onu ruhlandırılmış

və hələ də daş və çiy torpaqdan ibarət divarları arasında onu ruhlandırmağa davam edən yerin ruhu ilə intellektual və manual əlaqədədir. O, eləcə də hamımızın ümumi evin xidmətində durmağımızdadır; öz arasında qayda-qanun yaratmış kollektiv kimi tanınmağımızdadır. Mən biraz təmtəraqlı şəkildə azəri həmkarlarıma tez-tez deyirəm: “Mənim qanım? Qafqazlıdır!” Onlar gülümsəyirlər və hətta onlardan çoxu bu sözləri italyan qonağın özünü şirin satmaq istəməsi kimi düşünür, amma bilmirlər ki, söhbət hematoloji elmi təsnifatdan gedir: genetik həqiqət, təkzibolunmaz DNT. Budur ümumi kimliyə, qeyri-maddi dəyəərə, zamanın və Yer adlanan ölümlərin və dirilərin karuselinin zaman və kainatda dövrlərinin meyvəsinə misal. Ağsu beynəlxalq mədəni dialoq yaratmaq üçün bir imkandır? Mənim italyan adım, mənim əməkdaşlığım, mənim hörmətlə qarşılanan mədəni və dini fərqliliyim bunu əlaqəli şəkildə təsdiqləyir.

Tam səmimi deyirəm ki, Ağsu arxeoloji ekspedisiyası missiyasının 360 dərəcəli antropoloji və mədəni məqsədlərindən əlavə, həm də UNESCO, İCOMOS, İCCROM və sair kimi özündə bir ölkənin mədəni antropoloji, maddi və qeyri-maddi irsini qorumaq və qayğısına qalmaq vəzifəsini əks etdirən Konvensiyalar və Abidələrin qorunması üzrə Beynəlxalq Nizamnamələrin prinsip və ünvanlarını mənimsəyən instinktiv və səmərəli bir subyektdir. Onların bütün prosedurlarını qeyri formal olsa da, dialektik və əsas hissələrini mənimsəyən bir subyektdir.

Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının elan vitalı universal intellektual dəstəkdən irəli gəlir. Lakin bir yerdə onlar tarixlə, təbii landşaft və canlı cəmiyyətlə, daha doğrusu keçmişlə indiki zamanın reallıqları arasında sıx sosial-iqtisadi əlaqəni təşkil edirlər. Bu halda isə mənim mülahizəmə görə bu əlaqə yenidən tapılmış mədəniyyət qalıqlarının ətrafdakı cəmiyyətə hədiyyə edə biləcəyi sözün yaxşı mənasında sosial süqutun nümunəsidir. Başqa sözlərlə yerli ürəyiaçıq və məşhur incəsənət hamilərinin hesabına iki əsrdən bəri ölü hesab edilən bir şey indi maddi və mədəni cəhətdən Ağsu cəmiyyətinin insanlarını qidalandırır. Vaxtikən gözəl və məşhur qala şəhəri olan Ağsu indi Azərbaycan torpağının kəndindən bir az böyükdür (18.000 nəfər).

Belə rəvayət olunur ki, Nadir şah Ağsunu iki ilin içində salıb, lakin 70 il sonra bir neçə həftə ərzində Şirvanın əfsanəvi hökmdarı, ağıllı, güclü və varlı igid Mustafa xan düşmənin hərbi qüvvələrinə yenilməmək üçün Ağsunu öz taleyinə buraxıb onu tərk edir. Bununla da icazə verir ki, təzəcə yetmiş illiyi tamam olmuş qala şəhərinin qala divarları çapılsın, küçələr və divarlar dağıdılsın, hər şey, evlər, məişət əşyaları, Ələddinin çiraqları, küpləri, Avropadan gətirilmiş yüksək keyfiyyətli şüşə məmulatları, Londonda hazırlanmış içki şüşələri, İstanbulun firuzəyi boşqabları, fayans qablar, Pekinin mavi çini farforları, nefritin sehirli yaşılı və Xəzərin lazuritinin mavi rəngli fincanları məhv edilsin. İşlənməmiş metalları, mis sikkələri, bütöv sikkəxanaları, dəmirçixanaları, parçaları, boyaları, boyaqxanaları və təndirləri tərk edib getdi! Tərk edir ki, xanlığın xəzinəsi düşmənlə əlinə keçməsin, düz 10.000 nəfərdən ibarət əhalisi yadellilər tərəfindən məhv

edilməsin. Bəs sonra? Hamı çiyinlərində məişət əşyaları gecənin yarısında Qafqaz dağlarının ətəyindəki əfsanəvi və əlçatmaz Fit dağında qərarlaşır. Düşməne boyun əyməmək və bütün Rusiya imperiyası tərəfindən ələ keçməmək üçün Ağsu tərk edilir. Bütün bunlar ən azından burada deyilənlərdir.

Şərq nağıllarında bəhs edildiyi kimi 800 fəsilədən bəri Ağsu torpağın altında basdırılmış və yatmış haldadır. Arxitektonik hissələr Böyük Qafqazdan gələn soyuq hava kütlələrinin, günəşin, yağışın təsirindən getdikcə torpağa qarışıb. Həmin ərazi indi ilanların və sakit yerli açıq sarı rəngli atların, Darvin tərəfindən diqqətsiz qalaraq kəşf olunmayan Qalapaqos iquanaları kimi nəhəng olan kərtənkələlərin məskəninə çevrilib. Şərq və qərb qolları 600 metr olan, şimaldan cənuba 600 metr uzanan, 60 futbol meydanına bərabər düzbucaqlı şəkilli qalıqları olan Ağsunun quru ərazisi indi qonşu kəndlərin çobanları üçün səhər və axşam otlağına çevrilib.

Nəhayət başqa bir diqqət faktudur ki, çay daşlarından və palçıqdan tikilmiş Azərbaycanın orta əsr Pompey şəhərinə yollanan Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının macərəsi yeddi ay əvvəl başladı. Ölçüsü 16x40 metr, dərinliyi 2 metr olan və digərinin isə eni 32, uzunluğu daha böyük - 64 metr olan qazıntı sahəsi! Yüzlərlə sikkələr, hər növ saxsı əşyalar, məişət əşyaları, farfor qablar, yüksək keyfiyyətli şüşə məmulatları, firuzəyi, qırmızı, göy, mavi, yaşıl rəngli boya qalıqlarından ibarət palitralar, və daha nələr: dəmirçi sobaları, parça boyaları üçün küplər, dəmirçixanalar, ev və ümumi ocaq qurğuları: məsələn təndirlər - torpaq və peyindən hazırlanmış üçbucaqşəkilli odadavamlı oyuqlar. Yumşaq, ətirli və əvəzolunmaz çörəklər bişirmək üçün hələ də Bakıda geniş sayda istifadə olunan qədim Azərbaycan qaydası.

Hərgün səhərdən axşama kimi, heç bir mexaniki vasitə olmadan, yalnız kürək, mala, fırça və araba istifadə etməklə 30-dan çox işçi tərəfindən daşınmış tonlarla torpaq və daşlar. Dünya qədər iş. Mən bu yeni prometeysayağı macəranın qarşısında deməyə söz tapmadım. Yalnız 3 ay bundan əvvəl qazıntı hələ təzə başlamışdı. İndi isə bacarıqlı işçilərdən ibarət ömrümdə gördüyüm ən yekdlı bir komanda basdırılmış bir şəhəri yenidən üzə çıxartmaq üzrədir: küçələr, məhəllələr, fontanlar, ocaq qurğuları, bəzəkli dəbdəbəli evlər və möcüzəli bir şey, çox yaxşı saxlanmış ümumi hamam kompleksi: uzaqdan gəlmiş bir turistin də görə biləcəyi tikinti materialları və arxitektonik morfologiya.

Yenə də təkrarlamaq istəyirəm, çünki bunu etməyin yeridir: Ağsu arxeoloji ekspedisiyası sadəcə sosial duruma malik olan ən azı 30-a yaxın insan üçün əl əməyinə istinadlanan bir məslək yaratdı, şəərəfli və cəmiyyət üçün yararlı bir məslək. Bundan əlavə böyük hissəsi tam məsləyi olmayan gənc nəsilədən ibarət idarə heyətinin 20 nəfəri üçün və onların logistik və operativ ehtiyaclarını gözləyən ticarət üçün intellektual məslək yaratmaqdadır. Və sonda mütəxəssis rəyi, bürokratik, elmi, humanist, texnoloji, informativ, turistik məsləhətlər barədə lazımı dəstəyin yaradılmasına, inkişaf etməsinə və qiymətləndirilməsinə kömək edir.

Yeri gəlmişkən, Ağsunun mədəni irsin kollektiv dəyəri kimi tanınmasından sonra dərhal onun məşhurluğunu artırmaq üçün hərtərəfli, qısa və orta vaxt ərzində proqramlaşdırılmış kommunikasiyası barədə strateji layihənin hazırlanması vacib olacaqdır.

Axtarışın həqiqi bəyan oluna bilməsi üçün lazım olan həmin o orijinallığın təsdiqi, həqiqətə uyğun olduğunu göstərən vəsiqəni əldə etmək üçün kommunikasiya ilk öncə beynəlxalq və elmi cəmiyyət üçün nəzərdə tutulmalıdır. Yalnız bu zaman Ağsu qanuni qaydada yerli və beynəlxalq turizmə açıq milli və universal mədəni irs titulu ala bilər.

Artıq ikinci yerdə isə turizm sahəsi üzrə azərbaycanlı işçilərin qonağa xidmətindən əlavə onların beynəlxalq cəmiyyətdə rolu hesabına bunu əldə etmək olar. Onlar beynəlxalq mədəni dialoqa və özlərinin mədəni meyarlarının fərqliliyini öyrətməyə dəstək olmalıdırlar, bu, elə onların özlərini zənginləşdirən və öz müştərilərinə həmişə daha yaxşısını təklif etmək üçün cəsarətləndirən bir tapşırıq və roldur. Bunun nəticəsində də onlar induktiv, özü-özünü təmin edən, mədəni təklifin ərazisi ilə qarşılıqlı əlaqədə olan inkişafın mühərriki ola bilərlər. Zamanla isə yalnız stül dövründə çalışan təşkilatlarını hər şeydən qoruyacaqlar!

On illərlə siyasi səbəblərdən kommunikasiya və mədəni dialoqun qurulması üçün vacib əhəmiyyət daşıyan insanlararası münasibətlər üzrə dəyərlərini qoruyub saxlayan, demək olar ki, onları torpaqa basdıran Qərbi Asiya ölkələri qışlaqlarının hesabına saxlanılmış fərqliliklərinin o canlı ətiqlərini istifadə et və tulla konsespsiyasına görə yoxa çıxmaqda olan Avropaya göstərə bilərlər.

Ağsu, yaxın keçmişə aid arxeologiya olmasına baxmayaraq, tanınmaq üzrə çıxdığı yolda hökumətin turizm və milli infrastrukturun inkişafı üçün olan proqramlarına daxil ola bilmək üçün əlbəttə ki, bu mühüm mədəni horizontlara aid ola biləcəkdir.

Fikri tamamlamaq və bu qeydlərin əvvəlində verdiyim sadə suala qayıtmaq üçün: Niyə məhz Ağsu? mənim yaşamaqda olduğum canlı təcrübəmə əsaslanaraq dörd sadə, aydın cavab verirəm.

Çünki Ağsu, tarixin hüdudlarından kənarda sehirləyən və yatmış bir qala şəhərinin şərqşayağı bir əfsanəsidir: Mustafa xanın, onun xəzinəsinin, cəsarətinin əfsanəsi.

Çünki Ağsu Arxeoloji Ekspedisiyası artıq indidən canlı, induktiv, əlaqələndirilmiş bir məslək yaradır və işin əvvəlindən sərmayə qoyulmuş resursları çoxalda bilər.

Çünki Ağsu indi içən, dişləyən və qaçan turizmin əsasında əhəmiyyətli turizmin yaradılmasına imkan yaradacaq; həmin o turizm ki, Bakıdan Şəki kimi məşhur ənənəvi ucqar şəhərlərə gedən yolda Ləngəbiz yaylalarının yaşillığı arasında bir az dincəlmək məqsədilə burada dayana bilər. Bu turizm effektiv və təsiredici kommunikasiya layihəsi hesabına infrastruktur cəhətdən düzgün inkişaf etdirilərsə və heç olmasa xudmani gedonizm nəzəriyyəsinə dəstəklənən nəşə bir

yenilik təklif edərsə, amma bir şərtlə ki, orijinal, təbii və həqiqətən made in Ağsu olsun, onda beynəlxalq turisti də özünə cəlb edə bilər.

Çünki Ağsu, last but not least, tez ya gec əsrlik unutulmuşdan sonra tarixi və maddi irs kimi yenidən tapılmış və qəbul olunmuş, Azərbaycanın antropoloji və mədəni irsinə qaytarılmış əhəmiyyətli, orijinal, eləcə də toxunulmamış kimlik dəyərinə sahib mədəni fenomen olacaqdır.

Bu cür amallı və eləcə də nüfuzlu məqsədlərə çatmaq üçün mən öz sadə, lakin bütün köməyimlə onlara dəstək olmaqdan şərəf duyuram və şərəf duyacağam.

IL MIRACOLO DI AGSU

Chi in Italia sa della mia ron effimera stagione professionale in Odlar Yurdu, venendo a conoscenza di questa nuova avventura in terra azera, un po' per amicizia ma più che altro per sincera curiosità intellettuale, e dopo aver letto con attenzione il sito ufficiale www.agsuexpedition.org mi liede con qualche sfumata sbavatura criticante:

PERCHE AGSU?

Cos'e, dov'e, di quand'e, com'e Agsu? E ancora: che senso ha lo scavo archeologico in una realta cosi recente? Che valore conoscitivo puo avere la scoperta di una citta sepolta dopo un abbandono fugace? A chi interessa un luogo derelitto in "damnatio memoriae" (in latino, letteralmente, la condanna della memoria, ovvero la dannazione all'oblio perpetuo)? Che contributo puo dare il tuo background di conservatore italiano, esperto di superfici lapidee, in ambito statuario e architettonico, restauratore di deco-razioni a mosaico, a stucco, di dipinti a fresco? Queste superfici hanno connotato i tuoi restauri degli storici o monumentali edifici barocchi, neoclassici, romantici, eclettici; stili certamente coevi alia vicenda u bana di questa cittadella mussulmana dell'Asia centra occidentale, ma fanno riferimento ad chitet-ture e a partiture edilizie storico-monumentali artistiche e artigiane di tutt'altra realta cultural, di tutt'altra eredita materiale; sicuramente non fatte di sassi di fiume legati tra loro con terra cruda... Ne contavano vasi tintorii, fornaci, fucine o... tandir!

Risponderò allora con queste righe alla mia gente d'Italia e, limitatamente a chi interessa e concerne, anche alia gente di Azerbaijan. Odlar Yurdu è diventata quasi una seconda patria per me, e ancora una volta mi onora, rinnovando amicizia e fiducia con questo nuovo prestigioso incarico.

Rispondero grazie alio spazio editoriale che mi viene offerto in questa terza dispensa pubblica di AGSU Archaeological Expedition. Nel restauro conservativo di un'opera d'arte, come per un'architettura in ambito storico-monumentale, e cosi in campo archeologico, gli obiettivi comuni sono:

- lo scoprimento del velo che il tempo depone
- la cura quasi scientifica (comunque e sicuramente sempre meticolosa) nella ri-composizione dei brani sparsi di un'unita potenziale lacunosa, perduta o disseminate nel sedimento
- la ricerca sistematica, e al contempo agnitiva, dell'autenticita
- il contatto semiologico e il ristabilimento biunivoco della materia e della memoria, entrambe colte e distinte tra cio che si manifesta come vero da quel che e perduto (quindi non interpretabile)
- la predilezione e la segnalazione evidente delle parti autentiche mondate, la e fin dove possibile, da cio che e spurio o non coevo giacche considerare l'autenticita delle antiche testimonianze (...)
- il rinnovato conoscimento fisico ed ermeneutico e l'allocatione conseguente del bene o del giacimento tra i valori collettivi di una piu vasta comunita

i criteri, i metodi, la prassi conservativa nonche l'archivio sistematico dei dati trascritti per la consegna al futuro del monu-mento, ri-conosciuto come patrimonio della comunita di appartenenza.

Alio stesso modo e con i medesimi co-muni obiettivi si muove la spedizione arche-ologica che mi ospita qui, nella citta sepolta di Agsu, dentro la storica regione di Shirvan, nel cuore dell'Azerbaijan, ai piedi delle panoramiche colline dei monti Langabiz, io unico straniero venuto da una lontana e rispettata terra, embedded nel numeroso e composito team azero, cangiante nel numero e nella competenza secondo necessita. Team work costituito da archeologi, etnologi, numismatici, paleografi, restauratori, opera-tori. Gente giovane, educata, per Io piu poliglotta, disciplinata, multidisciplinare, amichevolissima, agli ordini di vecchio e navigato comandante, Gafar Jabiyev Jafar oglu: "vecchio", si fa per dire... comunque ha due anni meno di me. Noi due, i soli, unici vecchi qui. Gli altri? Nemmeno ricordano di aver visto in tv la caduta del muro di Berlino, ivi compreso l'iperattivo e preparatissimo luo-gotenente, Fariz Khalilli, capo archeologo del Museo Storico Nazionale di Baku, un vero gentiluomo, di soli 30 anni, appena compiuti! Parlerei degli obiettivi comuni nel restauro

architettonico e archeologico. Per la mia esperienza pluridecennale di conservator in ambito paesaggistico, architettonico e monumentale, e contestualmente di comunicatore delle cose restaurate, sono stato invitato a mettere a disposizione background ed expertise per contribuire a definire, istruire ed applicare criteri e metodi al fine preservative e conservative per un monumento con prevalente repertazione di natura architettonico-urbanistica.

Inoltre, da me sono attesi: suggerimenti, stimoli e concept design per una politica urbanistica di infrastrut-trazione paesaggistica e museale a breve e medio termine un progetto strategico di comunicazione integrata, finalizzata allo sviluppo di un nuovo turismo, stanziale, consapevole e interculturale.

Un progetto di massima per opere di copertura provvisoria degli scavi. Davvero tanto, forse troppo per le mie capacità. Spero di non deludere le vostre attese, Aziz Dostlerem. Avro bisogno della vostra pazienza e del vostro contributo creativo, oltre che del supporto operativo dello staff operativo e accademico italiano, che pure mi segue e mi assiste da lontano.

Ora, per proseguire la riflessione sugli obiettivi comuni e necessario prima passare attraverso un rapido excursus evolutivo della storia del restauro contemporaneo.

Già nell'ormai lontano 1931 la Carta per il Restauro dei Monumenti Storici di Atene parte dal raffronto analogico, cerca di parificare fini e modalità nel conservare l'Eredità Artistica Monumentale e quella Archeologica e per la prima volta adotta un concetto onnicomprensivo, un termine unificante: heritage, come somma dei singoli beni culturali di un Paese.

Nel 1945 l'ONU approva l'atto costitutivo dell'UNESCO e conferisce alla neonata organizzazione il grave compito di vegliare su la conservazione e la protezione del patrimonio universale delle opere e dei monumenti, ivi compreso l'ambito archeologico (...).

Del 1964 è la Carta Internazionale di Venezia e riguarda la Conservazione e il Restauro dei Monumenti, nella quale si estende la nozione di monumentum (da moneo collegato a memento; in latino: ammonimento pubblico a ricordare un evento pas-

sato, un severo invito a non dimenticare: mneme in greco: memoria. Monumentum è quindi il monito al tempo presente della memoria del

passato, trattenuta nella materia e volta al future Per questa ragione il monumento e degno di rispetto, attenzione e cura conservativa) alle opere modeste e alle ruinae (in latino: rovina, resti architetonici antichi, lacerti di vestigia in archeologia) architettoniche e archeologiche, purché pregne di significato culturale per una comunità.

Nel 1972 UNESCO adotta una Convenzione per la Protezione del Patrimonio Mondiale Culturale e Naturale, nella quale si introduce l'interazione dell'uomo e della natura e si preannuncia il concetto di tutela del paesaggio culturale. In altri termini, per la prima volta il patrimonio culturale e quello naturale sono integrati nello stesso quadro giuridico e ineriscono l'intero spazio mondo!

Nel 1979 a Burra, nell'81 a Firenze, nell'87 a Toledo/Washington si includono nelle aree di tutela e salvaguardia monumentale anche gli orizzonti, le ampie vedute, gli skyline, i giardini storici, le città d'arte, le cittadelle e i centri storici.

Ma è del 1990 la Carta di Losanna per la gestione del fenomeno archeologico, definito qual parte imprescindibile del patrimonio culturale, deposito silente, prezioso giacente dell'eredità materiale e intellettuale della specie homo. Essa include nella tutela tutte le tracce sociali dell'esistenza e riguarda i luoghi dove si siano esercitate attività umane, qualunque esse siano, anche di tipo industriale, con strutture e vestigia abbandonate di ogni tipo, in superficie, sottoterra, sottomarine, come pure il materiale ad esse associate

Il profetico documento di Nara, nel 1994, sottolinea l'importanza del dirimente concetto di autenticità e definisce come un valore patrimoniale aggiunto quello della diversity culturale.

A Sofia, nel'96 si associano, per interpretazione analogica, le norme internazionali di tutela del patrimonio archeologico terrestre con quello subacqueo (norme che saranno in toto recepite da UNESCO nel 2001, a Parigi).

In Messico, nel 1999, si riconosce al Patrimonio Costruito Vernacolare (ovvero ai dialetti dell'arte e dell'architettura) il diritto alla tutela degli organismi internazionali.

Infine, ancora a Parigi nel 2003, UNESCO adotta una sorprendente, quanto davvero fondamentale Convenzione Mondiale per la Salvaguardia del Patrimonio Culturale Immateriale. La reputazione di UNESCO, conquistata sul campo del Patrimonio Tangibile, sfida il mondo economico

sulle insidie della globalizzazione in atto, che invade purtroppo la sfera antropologica e culturale a tal punto da metter a rischio la diversity etno-antropologica con l'omologazione planetaria alle culture dominanti. Si denuncia la minaccia alla sopravvivenza delle tante forme originali che nel tempo - in longitudo/latitudo, in base a connotati specifici dell'espressione umana individuale e collettiva - si sono diversificate, come i fonemi linguistici, nelle inconfondibili koine (koinè nella definizione antropologica culturale, è il linguaggio etnico, artistico precipuo di un luogo che, per estensione, in senso umanistico, appartiene al pianeta e quindi all'intera umanità. Ogni bene culturale è pertanto una contingente proprietà locale in quanto affidato dalla Storia umana al patrimonio culturale del Paese in cui si trova in quel momento, ma in nome e per conto di un universale consorzio civile della specie homo... che si spera evolva con sempre più legittimata reiterazione nel cogente attributo di sapiens) etnosocio-antropologiche, caratteristiche di una precipua epifania culturale. L'assenza di contromisure in tal senso produrrebbe inevitabilmente l'appiattimento delle identità sociali e individuali su un monotono modello standard, contravvenendo platealmente la preziosa Carta di Nara del '94, baluardo a difesa della diversità culturale come valore aggiunto al patrimonio dell'umanità.

Il Patrimonio Culturale Intangibile - la cui natura immateriale lo rende di per sé fragile nell'impatto con le culture etnocentriche e globalizzanti, soprattutto in concomitanza dei ricambi generazionali - riguarda le funzioni più fondamentali, tuttavia più vulnerabili dell'identità culturale, eredita preziose che dovrebbero essere urgentemente protette e rivitalizzate ed ogni governo dovrebbe approntare le misure necessarie per assicurarne la sopravvivenza per il ruolo fondamentale che esse svolgono sulle nostre brevi vite biologiche singole, nel mantenimento e nello sviluppo dell'identità collettiva, pur nel rispetto delle individuali diversità.

"Oggi l'approccio antropologico al patrimonio conduce a considerare un insieme sociale composto di numerose e differenti manifestazioni complesse e interdipendenti. La ricerca per il "messaggio" dei beni culturali è diventato assai più importante. Esso richiede di identificare i valori etici, le abitudini sociali, le credenze o miti di cui l'eredità materiale ne è il segno e l'espressione. (...)

Il patrimonio immateriale, intangibile, include le abitudini e le tradizioni orali, la musica, le lingue, la poesia, il ballo, i festeggiamenti, le

cerimonie religiose così come i sistemi di guarigione, le abilità tradizionali di conoscenza collegati agli aspetti materiali di cultura, come gli attrezzi e l'habitat.

Ebbene, tutto questo è insito nella spedizione archeologica di Agsu, un evento culturale straordinario per Azerbaijan. Agsu è un sedimento incontaminato, sorprendente, eloquente della cultura materiale e immateriale di un periodo di Odlar Yurdu non sufficientemente esplorato. Agsu in nuce è una cellula germinale di quanto è stato via via acquisito e dichiarato in oltre mezzo secolo dalle organizzazioni internazionali di tutela del patrimonio culturale citate! Quelle linee statutarie, filosofiche epistemologiche, metodologiche incontrano pienamente l'elan vital della esemplare missione di Agsu, respirano il medesimo esprit.

Per questi motivi l'avventura archeologica di Agsu non è tanto la recherche du temps perdu, ma la messa a nudo della radice di verità storica, reale, sepolta dal tempo e dall'oblio: materia e mneme ricevute dal passato, ristabilite al meglio e conservate - come e in quanto tali - nel presente per la loro fruizione qui e ora. Sono e saranno accompagnate da una paziente, filologica, immateriale, virtuale ricostruzione storica per la trasmissione al futuro di ciò che resta di un'opera umana ciclopica. L'autentico esprit della spedizione di Agsu sta nel contatto intellettuale e manuale con lo spirito del luogo che l'ha ispirata e che tuttora spira tra quei muri di sasso e terra cruda. Sta in questo nostra riconoscersi al servizio della casa comune, il sapere; sta in questo riconoscerci come interdisciplinato collettivo, parti diverse di una matrice comune. Lo ripeto spesso, un po' con enfasi, ai miei colleghi azeri: "Il mio sangue? Caucasic!" Loro sorridono e gran parte di essi la prende per piaggeria dell'ospite italiano, non sapendo che si tratta di scientifica classificazione ematologica: verità genetica inconfutabile, DNA incontrovertibile. Ecco un esempio di identità comune, valore intangibile, frutto dei giri incessanti di tempo e spazio della nostra giostra di vivi e morti chiamata Terra. Agsu è occasione di dialogo interculturale? il mio nome italiano, la mia opera di cooperazione, la mia rispettata diversità di provenienza culturale e culturale, prive di competizione, ne sono la conferma coerente.

AGSU archaeological expedition, per le finalità antropologiche e culturali a 360 gradi che connotano la sua missione, lo dico oggettivamente, e anche un'istintivo e pur razionale, più o meno consapevole soggetto di adozione dei principi e degli indirizzi delle Carte Internazionali di Tutela

dei Monumenti e delle Convenzioni UNESCO, ICOMOS; ICCROM et cetera, nelle loro più recenti accezioni di dovere alla tutela e cura del patrimonio antropologico culturale, tangibile ed intangibile di un Paese. Soggetto di adozione informale ma dialettica e sostanziale della loro più aggiornata procedura.

L'elan vital di Aghu archaeological expedition sta nell'approccio intellettuale aperto, universale. Ma è insieme un'intima, intensa relazione socioeconomica fattuale tra storia, paesaggio naturale e società vivente, ovvero tra le realtà transeunti di passato e presente con il tempo a venire. Nella fattispecie, a mio giudizio, essa è anche il paradigma dell'innegabile positiva ricaduta sociale che un giacimento culturale riscoperto può donare alla società circostante. In altre parole, grazie ai contributi di generosi ed illuminati mecenati locali, una cosa morta da due secoli già alimenta materialmente e culturalmente i vivi della comunità odierna di Aghu. Un tempo fu grande e famosa cittadella, ora è poco più d'un villaggio (18.000 residenti) di questa imprevedibile terra di Azerbaïjan.

Si dice qui che il mitico principe della regione di Shirvan, Nadir Shahk, abbia costruito Aghu in due soli anni e che solo sette decenni dopo, nell'arco di poche setti-mane, un leggendario reggente intelligente, eroe possente e ricchissimo Mustafa Khan, abbia lasciata andare Aghu al suo derelitto destino per non soccombere alla debordante forza militare di un nemico imbattibile. Lascio che si violasse la giovane doppia cinta della cittadella fortificata (aveva appena settant'anni), che si invadessero muri e strade, si distruggesse ogni cosa, mobili e suppellettili, anfore e lampade di Aladino, vetri raffinati da tutta Europa, brocche made in London, piatti turchesi di Istanbul, ceramiche di Faenza, porcellane cinesi blu cobalto di Pechino, tazze di un magico verde giada e azzurro di lapis lazul oltremare. Caspio. Abbandono alla ruggine i rozzi metalli, le vili monete autarchiche in rame bronzo, l'intera zecca fucine, tessuti, colori, tintorie e... tandir! Purche non fossero predati i suoi tesori, né che la sua gente (ben 10.000 anime) fosse sterminata da mani straniere. Quindi? Tutti trasferiti in massa e masserizie vitali sulle spalle, di notte, nella vicina montagna precucasica e leggendaria Fit. Aghu ripudiata, abbandonata per non soggiacere all'assedio e per non far assoggettare i suoi abitanti all'Impero Russo. Almeno, questo è ciò che qui si dice...

Certo è che da ottocento stagioni, come in una favola d'oriente, Aghu, giace addormentata, distesa, sepolta under the ground a zero. Le

sommita architettoniche di un tempo sono state dissolte dalla pioggia, dal sole e dal vento gelido proveniente dal Grande Caucaso. Il suo territorio e ora libera patria di innocue serpi e di mansueti sauri indigent lucertole incautamente ignorate da Darwin, ma enormi come iguane delle Galapagos. Il grande sedime di Agsu, un irregolare quadrato di 600 meth lungo l'asse estovest, per quasi altrettanti 600 meth in quello nord-sud, un'area pari a piu di 60 campi di calcio, e ora l'arido pascolo estivo delle diurne e notturne greggi dei tanti pastori erranti dei villaggi in vicinanza.

Altra certezza infine e data dal fatto che cinque mesi fa e iniziata l'avventura di Agsu archaeological expedition nel sedime della Pompei medievale di Azerbaijan, fatta di sassi di fiume e terra cruda. Un'area di scavo 16 meth per 40, profondo 2; e un altro 32 e piu, lungo 64 meth! Migliaia di monete, materiale fittile di ogni sorta, suppellettili, por cellane, vetri raffinati, una tavolozza corriatica di frammenti turchesi, rossi, blu, azzurr verdi...e altro, altro ancora: fornaci di fusione, recipienti di colori per tessuti, fucine metallurgiche, forni domestici e pubblici: gi_a tali sono i tandir, con refrattari cavi, realizzati con terra e letame come strato coibentante Un'arcaica tradizione azera, che tutt'ora spravvive diffusissima anche a Baku, per cuocere a fuoco di braci lignee un pane morbido, profumato, inimitabile.

Tonnellate di terra e pietre, rimosse e trasportate ogni giorno da tre decine di uomini, dall'alba al tramonto, senza alcun mezzo meccanico che non fosse pala, cazzuola, spazzola o carriola. Un lavoro immane. Sono rimasto senza parole di fronte a questa nuova, prometeica avventura. Avevo lasciato uno scavo al suo stadio iniziale solo tre mesi fa. Ora la piu affiatata squadra di lavoratori che ricordi, sta portando alia luce una citta sepolta: strade, quartieri, fontane, fornaci, case nobili decorate e, quale meraviglia, uno stupendo complesso architettonico di bagni pubblici, perfettamente conservato: materie costitutive e morfologie architettoniche leggibilissime anche per un turista profano.

Mi voglio ripetere, e proprio il caso di farlo: agsu archaeological expedition ha creato un'immediata occupazione manuale per almeno 30 persone di modeste condizioni sociali, impiegate in un lavoro dignitoso, socialmente utile. Inoltre, promuove occupazione intellettuale per 20 persone dello staff direttivo multidisciplinare, gran parte giovani sottoccupati, e dell'indotto commerciale che attende alle sue necessita logis-tiche e operative. Infine favorisce, promuove e remunera l'avvio dei necessari interventi di consulenza specialistica, burocratica, scien-tifica, umanistica, tecnologica, informatica, turistica, mediatica.

A questo proposito, dopo il ri-conoscimento di Agsu come valore collettivo nel patrimonio culturale identitario sarà indispensabile la definizione di un piano strategico di comunicazione integrata, programmata nel breve e medio termine per la diffusione immediata della sua popolarità.

Comunicazione mirata in primo luogo alla comunità scientifica, ancor più se internazionale, per trarre quella conferma di compatibilità, quella patente di autenticità e plausibilità che la ricerca necessita per potersi dichiarare vera. E solo a quel punto Agsu potrà ambire al titolo legittimante di patrimonio culturale nazionale e universale, aperto a un turismo consapevole o consapevolizzato, sia locale che internazionale.

In secondo luogo sarà a favore degli operatori turistici azeri, al loro ruolo nella comunità internazionale, che va ben oltre il servizio all'ospite. Essi dovrebbero contribuire al dialogo interculturale e alla conoscenza della diversità delle proprie espressioni culturali, un compito e un ruolo che riguarda anche loro stessi, che li nobilita, li incoraggia a offrire sempre il meglio ai propri clienti. E conseguentemente essi stessi potranno essere motore di sviluppo indotto, autoreferenziale, interattivo con il luogo dell'offerta culturale. Nel contempo proteggeranno la loro intrapresa che opera solo in periodi di pace!

I paesi dell'Ovest asiatico, che per decenni, per motivi politici hanno conservato intatti, quasi ibernati i propri valori per la comunicazione e le relazioni interpersonali base fondamentale per il dialogo interculturale, possono mostrare all'Europa, svaporata dall'usa e getta, quella fragranza effervescente della loro diversità, mantenuta intatta grazie alla loro ibridazione.

Agsu, quantunque realtà archeologica recente, nel suo percorso agnitivo disvelante potrà certamente annoverarsi tra questi significativi orizzonti culturali per collocarsi all'interno dei programmi governativi di sviluppo turistico e infrastrutturale nazionale.

In buona sintesi, e per tornare all'occhiello sottostante il titolo di queste note, alla semplice domanda: PERCHÉ AGSU? darò quattro risposte semplici, chiare, che provengono dal vivo dell'esperienza che sto vivendo.

PERCHÉ AGSU, ai bordi dei confini veritativi della storia, e la leggenda tutta orientale di una cittadella dormiente e favolosa: quella di Mustafa Khan, dei suoi tesori, del suo coraggio

PERCHÉ AGSU Archaeological Expedition produce sin d'ora occupazione diretta, indotta, correlata e sa moltiplicare fin dall'inizio dei lavori le risorse investite, riversando sulla comunità locale dinamiche economiche a circolo virtuoso.

PERCHÉ AGSU potrà favorire il turismo stanziale proveniente da quello stesso che ora beve, morde e fugge; quello stesso turismo che da Baku transita qui per sostare pochi istanti, giusto il tempo per ristorarsi tra il verde umbratile delle colline dei Langabiz, prima di riprendere il viaggio verso le mete tradizionali di

villeggiatura piu famose, come Shaeky. Ma non solo, potra raggiungere anche il turista internazionale, se sapra dotarsi di un'adeguato sviluppo infrastrutturale e di una seppur frugale offerta edonistica, purché originata, ruspante, autenticamente made in Agsu, supportati da un piano di comunicazione integrata efficace ed emozionale

PERCHE AGSU, last but not least, sara quanto prima un fenomeno culturale ritrovato, riconosciuto come eredita storica e materiale dopo un secolare oblio e riconsegnato al patrimonio antropologico e culturale di Azerbaijan per essere fruito quale importante, autentico, ancora intatto valore identitario.

Sono e sarò onorato di contribuire a queste ambiziose quanto nobili finalita con il mio modesto ma totale impegno.

II BÖLMƏ

TARIXİ-MƏDƏNİ İRSƏ QAYĞIKEŞ MÜNASİBƏTİN HEYDƏR ƏLİYEV NÜMUNƏSİ

May ayının 7-də Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümü münasibətilə Ağsuda silsilə tədbirlər keçirilmişdir. Tədbirlərə Ağsu rayon İcra hakimiyyəti və Ağsu arxeoloji ekspedisiyası təşkilatçılıq etmişdir.

Yubiley tədbirləri aşağıdakı ssenari üzrə davam etdirilmişdir.

Saat 9:30-da Ağsu şəhərinin girəcəyində - Heydər Əliyev seyrangahında qonaqların qarşılama mərasimi olmuşdur. Qonaqlar seyrangahda kiçik çay süfrəsinə oturaraq oradan Ağsu şəhərini seyr etmişlər.

Çay süfrəsindən sonra qonaqlar Ağsu şəhərindəki Şəhidlər xiyabanını ziyarət etmişlər.

Saat 10:00-da qonaqlar və rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri Heydər Əliyev parkında olmuşlar. Ağsu rayon İcra hakimiyyəti, AMEA-nın rəhbərliyi və Ağsu arxeoloji ekspedisiyası adından Ulu öndərin abidəsi önünə əklil və güllər qoyulmuşdur.

Saat 10.30-da yubiley təntənəsinin iştirakçıları orta əsr Ağsu şəhəri və orada aparılan arxeoloji qazıntılarla tanış olmuşlar.

Ekspedisiyanın rəisi Qafar Cəbiyev və ekspedisiyada təmsil olunan digər mütəxəssislər abidə bərəsində, habelə III qazıntı sahəsində aşkara çıxarılmış tapıntılar bərədə qonaqlara geniş məlumat vermişlər.

AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik Nailə Vəlixanlı, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru, tarix elmləri doktoru Maisə Rəhimova, akademik Teymur Bunyadov, AMEA-nın müxbir üzvü İlyas Babayev, habelə tanınmış arxeoloq və etnoqraf alimlər tədqiqatların peşəkar səviyyədə aparıldığından məmnun qaldıqlarını bildirmişlər.

Saat 11:30-da rayon tarix diyarşınaslıq muzeyində orta əsr Ağsu şəhərindən tapılmış maddi mədəniyyət nümunələrindən ibarət xüsusi sərginin açılışı olmuşdur. Sərgidə orta əsr Ağsu ustalarının istehsal etdiyi rəngarəng çeşidli sənətkarlıq məmulatı nümunələri, yerli əhalinin məişət və təsərrüfat həyatının göstəricisi olan əşyalar, zəngin numizmatik materiallar, o cümlədən yerli pullar, dünyanın ən müxtəlif ölkələri və şəhərləri ilə olan intensiv ticarət və mədəni əlaqələrindən xəbər verən nadir tapıntılar nümayiş etdirilmişdir. Qonaqlar, ziyalılar, rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri sərgi ilə ətraflı tanış olmuşlar.

Saat 12:00-da Ağsu rayon mədəniyyət sarayında Ulu öndərin anadan olmasının 87-ci ildönümü münasibətilə elm adamlarının və rayon ictimaiyyəti nümayəndələrinin iştirakı ilə geniş toplantı keçirilmişdir. Toplantını giriş sözü ilə Ağsu rayon İcra hakimiyyətinin başçısı Ənvər Seyidəliyev açmışdır.

Ağsu rayon İcra hakimiyyətinin başçısı Ənvər Seyidəliyevin nitqi:

- Hörmətli qonaqlar! Əziz ağsulular!

İcazə verin öncə çox hörmətli qonaqlarımızı - akademik Nailə xanım Vəlixanlı, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru Maisə xanım Rəhimovanı, elminizin ağsaqqallarından olan akademik Teymur Bünyadovu, görkəmli arxeoloq, AMEA müxbir üzvü İlyas Babayevi, digər elm adamlarını ürəkdən salamlayım, onlara xoş gəlmisiniz deyim. Mən Bakıda yaşayan, işləyən rayonumuzun adını daim ucaldan ağsulu alim və ziyalıların da bu günkü tədbirə qoşulmasından məmunluğumu bildirmək istəyirəm. İcazə verin, sizlərin timsalında Ağsunun bütün elm, sənət və mədəniyyət adamlarını da ürəkdən salamlayım. Seçicilərə verdiyi vədə daim əməl edən, rayonun ictimai həyatında yaxından iştirak edən, bir sözlə, hər zaman bizimlə, ağsulularla bir yerdə olan çox hörmətli millət vəkilmiz Ərəstun Cavadov bu gün də bizimlə bir yerdədir. Gəlin, hamılıqla onu da ürəkdən salmlayaq. Hörmətli xanımlar və cənablar! Ölkəmizin hər yerində olduğu kimi Ağsu rayonunda da Ümumilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümü münasibəti ilə silsilə tədbirlər keçirilməkdədir. Ulu öndərin əziz xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq idarə, müəssisə və əmək kollektivlərində, təhsil, səhiyyə və mədəniyyət müəssisələrində, ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində demək olar ki, hər gün bir-birindən rəngarəng və yadda qalan tədbirlər keçirilir.

Bununla da ağsulular Ümumilli liderə olan sonsuz hörmət, məhəbbət və ehtiramlarını nümayiş etdirməyə çalışırlar. Ağsu arxeoloji ekspedisiyası ilə birgə keçirdiyimiz bu tədbir də həmin silsilədən olan tədbirlərdəndir. Biz şadiq ki, ağsuluların bugünkü bayram əhval-ruhiyyəli tədbirində Bakıdan gəlmiş çox hörmətli qonaqlarımız da iştirak edir. İcazə verin, rayon icra hakimiyyəti və bütün ağsulular adından hörmətli qonaqlarımızı ürəkdən salamlayım və onlara xoş gəlmisiniz deyim. Sizin hamınızı bu may təntənələri münasibətilə ürəkdən təbrik edirəm.

Hörmətli xanımlar və cənablar! Çox narahat bir dünyada yaşayırıq. Dünyanın ayrı-ayrı nöqtələrindən hərgün həyəcanlı xəbərlər eşidirik. Milli və dini

zəmində olan toqquşmalar, diplomatik qalmaqallar, təbii və siyasi kataklizmlər bir-birini əvəz edir. Bəşəriyyətin dincliyini, sakitliyini sanki kimlərsə bilərəkdən və məqsədli surətdə pozmağa çalışır. Görün, Qafqazda və MDB məkanında nələr baş verir!

İndi bütün bunların fonunda bir Azərbaycana baxın! Şükürlər olsun ki, bizdə sakitlikdir, əmin-amanlıqdır. Ölkənin hər yerində dinamik inkişaf, genişmiqyaslı abadlıq və quruculuq işləri gedir. İqtisadiyyat sürətlə inkişaf edir, regionların siması günü-gündən yeniləşir. Bütün bunların əsası Ulu öndər tərəfindən qoyulub.

Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin sözləri ilə desək, “Müstəqil Azərbaycan Heydər Əliyevin şah əsəridir”.

Bütün Azərbaycan xalqı kimi, ağısular da çox məmurdurlar ki, Ulu öndərin müəyyən etdiyi kurs onun siyasi varisi, hamımızın sevimlisi möhtərəm cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla davam etdirilməkdədir. Ağısular bu kursu ürəkdən bəyənir və onu hamılıqla müdafiə edirlər.

Hörmətli xanımlar və cənablar! Ağsu aranı da, yaylağı da olan gözəl bir məkandır. Ağsu həm də tranzit yolun üstündə olan bir rayondur. İnsanlar lap qədim zamanlardan bu yerlərdə özlərinə məskən salarkən sözsüz ki, hər şeydən öncə məhz bu amilləri nəzərə alıblar.

Xatırladım ki, Ağsu rayonu ərazisində yaşı 7 min ilə çatan qədim yaşayış yerləri var. Qədim Azərbaycan-Albaniya dövlətinin mühüm şəhərlərindən olan Mehrəvanın qalıqları bizim rayondadır. Böyük sərkərdə, dövlət xadimi və diplomat olan Cavanşirin adını daşıyan qədim yaşayış yeri də Ağsudadır. Arxeoloq alimlərimiz tərəfindən Ağsu rayonu ərazisində aparılan tədqiqatlar zamanı tariximizin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyəti olan çox qiymətli tapıntılar aşkar edilib. Özünüz də şahid oldunuz ki, bu gün Ağsu arxeoloji ekspedisiyası tariximizin qaranlıq nöqtələrinin araşdırılması istiqamətində çox səmərəli iş aparır. Biz bütün bunlara görə hörmətli alimlərimizə, ekspedisiyanın bütün üzvlərinə ürəkdən minnətdarıq. Tədqiqatların gələcəkdə də uğurla davam etdirilməsi üçün bizdən asılı olan bütün məsələlər bundan sonra da vaxtında öz həllini tapacaqdır.

Mən Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının təşkilinə və onun səmərəli fəaliyyətinin təmin olunmasına görə Milli Elmlər Akademiyasının rəhbərliyinə, o cümlədən Nailə xanım şəxsən Sizə öz təşəkkürümü və minnətdarlığımı bildirirəm. Mən Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Ağsu abidələrinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərdiyinə görə İnstitutunun direktoru, çox hörmətli Maisə xanıma, onunla birlikdə bu gün tədbirimizdə iştirak edən arxeoloq və etnoqraf alimlərə də Ağsu ziyalıları və ictimaiyyəti adından təşəkkürümü və minnətdarlığımı yetirirəm.

Möhtərəm qonaqlar! Mən bu qısa nitqimdə bilərəkdən son illər Ağsuda görülən genişmiqyaslı tikinti, abadlıq və quruculuq işləri barəsində danışmadım. Mən istəyirəm ki, Siz özünüz Ağsunu qarış-qarış gəzəsiniz, yeniliklərlə özünüz

tanış olasınız. O zaman özünüz şahidi olacaqsınız ki, bəli, Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin arzuları hər yanda olduğu kimi, onun çox sevdiyi və isti münasibət bəslədiyi bizim Ağsuda da çiçək açmaqdadır. Qoy, Ulu öndərin ruhu şad olsun! Qoy, hər kəs bir daha eşitsin ki, ağsulular həmişə olduğu kimi, bundan sonra da Heydər Əliyev ideallarına sadıq olacaq, möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyev başda olmaqla dövlətimizin qarşımıza qoyduğu bütün vəzifələri layiqincə icra edəcəklər.

Diqqətinizə görə sağ olun!

İndi isə mən çox məmuniyyətlə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru Maisə xanım Rəhimovaya söz verirəm.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya institutunun direktoru Maisə Rəhimovanın nitqi:

Hörmətli xanımlar və cənablar! Bu gün bizim üçün çox əlamətdar bir gündür. Biz, Sizinlə birlikdə Ulu öndərin anadan olmasının 87-ci ildönümünü qeyd etmək üçün Ağsuya gəlmişik. Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan Ağsu rayonu son vaxtlar həqiqətən çox gözəlləşib. Buradakı abadlıq və quruculuq işləri adamı valeh edir. Elə bunun özü Heydər Əliyev idealarının təntənəsinin daha bir parlaq nümunəsidir.

Ulu öndərin tarixi-mədəni irsə çox böyük qayğı göstərdiyi hər kəsə yaxşı bəllidir. Bu baxımdan doğum günü ərəfəsində onun tarixi-mədəni irsin qorunması, öyrənilməsi və təbliği işinə göstərdiyi qayğıkeş münasibəti bir daha minnətdarlıq hissi ilə yad etmək hər birimizin mənəvi borcudur. Hesab edirəm ki, Ağsu rayon İcra hakimiyyəti və Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının bu istiqamətdəki fəaliyyəti təqdir olunmalıdır. Tariximizin öyrənilməsinə göstərdiyi diqqət və qayğıya görə “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin rəhbərliyi və təəssübkeşləri də alqışlanmalıdır. Birgə səylərin nəticəsi göz qabağındadır. Baxın, qısa vaxt ərzində Azərbaycanın mühüm orta əsr şəhərlərdən biri olan Ağsunun tarixinin öyrənilməsi istiqamətində necə də faydalı işlər görülüb. Şəhər ərəzində genişmiqyaslı arxeoloji qazıntılar aparılması, oradan tapılmış maddi mədəniyyət nümunələrinin sistemləşdirilərək sərgidə nümayiş etdirilməsi, Ağsu tarixinə dair kitabın hazırlanaraq nəfis şəkildə nəşr olunması və nəhayət, bununla bağlı internet səhifəsinin təqdimatı - razılışın ki, bunların hər biri həm vacib, həm də çox əhəmiyyətli işlərdir. Mən bütün bunlara görə Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının bütün heyətinə, şəxsən ekspedisiyanın rəhbəri Qafar müəllimə ürəkdən təşəkkür edirəm. Onlar tapşırılmış işin öhdəsindən layiqincə, həm də yüksək peşəkarlıqla gəlmişlər. Mən əminəm ki, gələcəkdə biz sizinlə birlikdə Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının daha böyük uğurlarının və yeni-yeni layihələrinin şahidi olacağıq.

Hörmətli xanımlar və cənablar! Məlumat üçün bildirim ki, şəxsən prezident İlham Əliyevin xüsusi diqqəti və qayğısı sayəsində Azərbaycan ərəzində arxeoloji tədqiqatların miqyası ildən-ilə artmaqdadır. Keçən il Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu nəzdində 40-a yaxın arxeoloji ekspedisiya fəaliyyət göstərib.

Yalnız son bir il ərzində Azərbaycanın arxeoloji xəritəsinə onlarla yeni abidə daxil edilib. Muzeylərimizin arxeoloji fondu yeni və nadir tapıntılar hesabına daha da zənginləşib. Müsbət haldır ki, dünyanın bir sıra ölkələrinin arxeoloqları, o cümlədən ABŞ, Fransa, Almaniya, Yaponiya, Cənubi Koreya və Gürcüstan arxeoloqları da Azərbaycan abidələrinin tədqiqinə böyük maraq göstərirlər. Həmin ölkələrin alimlərinin iştirakı ilə fəaliyyət göstərən birgə ekspedisiyalar təbiidir ki, həm də xalqlarımız və dövlətlərimiz arasındakı mədəni-siyasi əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun gördüyü işlər barədə çox danışa bilərəm. Amma mən istərdim ki, qarşıda duran vəzifələr barədə daha çox düşünək. Ulu öndərin nəsihətlərinə, vəsiyyətlərinə və arzularına layiq olmaq üçün biz daha böyük hədəflər uğrunda mübarizə aparmalıyıq.

Hörmətli Ənvər müəllim! Çıxışımın sonunda Sizə, bütünlüklə Ağsu rəhbərliyinə tarixi-mədəni irsə qayğıkeş münasibətinizə görə bir daha dərin təşəkkürümü və minnətdarlığımı bildirirəm.

Arzu edirəm ki, ağsulular novbəti illərdə də dövlətimizin qurucusu olan Ulu öndər Heydər Əliyevin doğum günlərini bax, bu cür bayram təntənələri şəraitində qeyd etsinlər.

Diqqətinizə görə sağ olun!

Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının rəisi, tarix elmləri doktoru Qafar Cəbiyevin nitqi:

Hörmətli xanımlar və cənablar!

İcazə verin, Ulu öndərin əziz xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq Bakıdan təşrif buyuraraq tədbirimizə qatılan çox hörmətli qonaqları Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının kollektivi adından ürəkdən salamlayım, onlara xoş gəlmisiniz, deyim!

Qonaqlarımız arasında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası rəhbərliyini təmsil edən, xalqımızın qürur yeri olan çox hörmətli elm adamlarımız var. Mən ilk olaraq Akademiyanın vitse-prezidenti, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru, tanınmış şərqşünas alim, akademik Nailə xanım Vəlixanlı salamlayaraq, ona xoş gəlmisiniz demək istəyirəm.

Azərbaycanda aparılan bütün arxeoloji tədqiqatlar bir mərkəzdən idarə olunur. Bu, Akademiyanın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutudur. Arxeoloji ekspedisiyaları təşkil edən də, ona rəhbərlik və nəzarət edən də məhz bu institutdur. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu əməkdaşlarının fədakar əməyi sayəsində hər il onlarla yeni-yeni abidə aşkar edilərək tədqiq olunur. Bu gün Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru, hamımızın sevimlisi Maisə xanım Rəhimova başda olmaqla institutun təcrübəli alimlərindən ibarət böyük heyət buradadır. Gəlin, əvvəlcə Maisə xanımı məxsusi olaraq bir də salamlayaq.

Bir zaman əlimizdən tutaraq elmin çətin yollarında bizə bələdçilik edən, bu gün Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elminin ağsaqqalları olan akademik

Teymur Bünyadov, Akademiyanın müxbir üzü İlyas Babayev, onların yetirmələri olan arxeoloq həmkarlarım buradadır. İstərdim bizim üçün çox əziz olan bu insanları da bir daha ürəkdən salamlayaraq, onlara xoş gəlmisiniz deyəək.

Ağsuda doğulan, boya-başa çatan, buradan pərvazlanaraq təkəcə Ağsunun deyil, bütövlükdə respublikamızın inkişafında xüsusi xidmətləri olan insanların çox dəyərlı nümayəndələri də bu gün Ağsu təntənələrində iştirak edir. Hansı ki, onların arasında Ağsuda arxeoloji tədqıqatların gedişı və nəticələri ilə yaxından maraqlanan, bizə dəstək olan insanlar da var. Mən fürsətdən istifadə edərək Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının kollektivi adından rayon icra hakimiyyətinin başçısı Ənvər Seyidəliyev və millət vəkili Ərəstun Cavadov bəşdə olmaqla həmin insanlara da öz təşəkkür və minnətdarlığımı ifadə etməyi özümə borc bilirəm.

Elə insanlar var ki, Ağsu tarixinin araşdırılması naminə ekspedisiyaya hərtərəfli dəstək olur, lakin obyektiv səbəblər ucbatından onlar burada deyillər, gəlin həmin insanları da ürəkdən salamlayaq, bu vacib və səmərəli fəaliyyətlərində onlara uğurlar arzulayaq.

Hörmətli xanımlar və cənablar! Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci il dönümünün ümummilli səviyyədə yad edildiyi bu günlər Azərbaycan xalqı üçün çox əziz günlərdir. Heydər Əliyev bizim üçün müstəqil Azərbaycan dövləti qurub. O, bu dövlətin uzun bir prespektiv üçün inkişaf strategiyasını müəyyən edib, hansı ki, dövlətimiz möhtərəm cənab Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bu yolla inamla irəliləməkdədir.

Heydər Əliyev Azərbaycanı parçalanmaq, bir dövlət olaraq onun varlığına xitam vermək niyyətində olan kənar qüvvələrin illər boyu hazırladığı çirkin planlardan xilas edib, ölkədə vətəndaş müharibəsi səviyyəsinə çatan dəxili qarşudurmaya son qoyub, bizi bütün sivil dünyanın getməkdə olduğı azad və demokratik inkişaf yoluna çıxarıb. Bir sözlə, Heydər Əliyev XX əsrin bəşəriyyətə bəxş etdiyi elə nadir simalardandır ki, onun təkəcə Azərbaycan üçün deyil, bütövlükdə Türk dünyası və Müsəlman Şərqi üçün elədiklərini sadalamaqla qurtarmaz.

Heydər Əliyev tariximiz üçün çox şey edib desək, bu, insafsızlıq olar, çünki o özü tarix yaradıb. Hamımızın böyük qürur hissilə yaşadığımız və öyündüyümüz müstəqillik tariximiz məhz onun adı ilə bağlıdır.

Dostlar! Azərbaycan əlverişli geosiyasi mövqeyi və zəngin təbii sərvətləri baxımından dünyanın ən cəlbədicı ölkələrindəndir. Hansı ki, bu təbii-ilkın üstünlüklər çox-çox qədim zamanlardan başlayaraq insanların diqqətini cəlb edib. Məhz bu zəmində təqribən 2 milyon il bundan öncə burada ilk insan məskənləri meydana gəlib. Bu, o deməkdir ki, Azərbaycan tarixi ən azı 2 milyon illik bir dövrü əhatə edir. İnanın, nəinki qonşularımız, bütövlükdə dünya belə qədim tariximiz olduğuna görə bizə qibtə edir. Belə bir tarixlə necə də fəxr etməyəsən?!

Diqqətinizə çatdırım ki, 2 milyon illik tariximizin olsa-olsa 2 min illik dövrünü, onu da qismən yazılı qaynaqlar əsasında öyrənirik. Yazılı qaynaqların

mövcudluğunadək olan dövr isə sırf arxeoloji tədqiqatlara istinadən öyrənilir. Azərbaycan arxeoloqlarının bu sahədəki xidmətləri həqiqətən alqışa layiqdir.

Minnətdarlıq hissi ilə deməliyəm ki, son vaxtlar birbaşa möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyevin şəxsi nəzarəti, diqqəti və hərtərəfli qayğısı sayəsində Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatların miqyası günü-gündən genişlənməkdədir. Ağsuda aparılan işlər və onun nəticələri də bu qayğı və diqqətin bariz nümunəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Bu gün təqdimatını keçirdiyimiz kitab-albomda Ağsu şəhərinin tarixi barədə müfəssəl məlumat verilib. Odur ki, mən çıxışında şəhərin tarixi ilə bağlı yalnız bəzi məqamlara toxunmaqla kifayətlənəcəyəm.

Məlumat üçün bildirim ki, yazılı qaynaqlarda Ağsunun adı ilk dəfə XVI əsrə aid mənbələrdə çəkilir. 275 il bundan öncə, yəni 1735-ci ilin may ayında Nadir şahın əmri ilə Ağsuda yeni şəhər (Yeni Şamaxı) salınmağa başlanır və Şamaxı əhalisi də buraya köçürülür. Beləliklə, Ağsu rəsmən Şirvanın paytaxtına çevrilir və müəyyən fasilələrlə 1806-cı ilədək bu funksiyanı daşıyır.

Ağsu uğrunda daxili və xarici qüvvələrin iştirakı ilə zaman-zaman çox döyüşlər olub, şəhər dəfələrlə əldən-ələ keçib. 1763 və 1798-ci illərdə burada ağır epidemiyə baş verib. Bütün bunların nəticəsi olaraq xanlığın paytaxtı dəfələrlə gah Şamaxıya, gah da Ağsuya köçürülüb. 1806-cı ildə Abbas Mirzənin hücumu ərəfəsində Mustafa xan düşmən əlinə keçməsinə dəyər şəhərin bütün kommunikasiyalarını dağıtmaq barədə əmr verərək əhalisini dağlar qoynundakı Fitdağ şəhərinə köçürüb.

Orta əsr Ağsu şəhəri 40 hektaradək sahəni əhatə edir. Şəhər ərazisi möhtəşəm qala divarları və dərin xəndəklə əhatələnib. Cənub-qərb və cənub-şərq tərəfdə süni təpələrdən ibarət iki yerdə müşahidə məntəqəsi var. Şəhərin ətrafında 4 qəbristan mövcuddur. Ağsu şəhər yeri ölkə əhəmiyyətli abidə kimi qorunur.

Ağsu şəhər yerində ilkin arxeoloji axtarışlar 1983-cü ildə aparılıb. O zaman görkəmli arxeoloq Fazil Osmanovun rəhbərliyi və bəndənizin iştirakı ilə şəhərin mədəni təbəqəsinin stratigrafiyasını öyrənmək məqsədi ilə 2 yerdə kiçik miqyaslı yoxlama qazıntısı qoyulub.

Bu ilin mart ayından etibarən “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin təşəbbüsü və maliyyə dəstəyi ilə orada genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatlara başlanılıb. Ötən müddət ərzində şərti olaraq III sahə adlandırdığımız 600 kvadratmetrlik sahədə tədqiqatlar əsasən başa çatdırılıb. Hazırda IV sahədə qazıntı işləri davam etdirilir. Aparılmış arxeoloji tədqiqatların ilkin nəticələri bu gün sizlərə təqdim olunan kitab-albomda qismən öz əksini tapıb. Ona görə də mən qazıntıların nəticələri ilə bağlı yalnız bəzi məqamları diqqətinizə çatdırmaqla kifayətlənəcəyəm. Bunlar aşağıdakılardır:

Ağsu şəhəri birtəbəqəli abidədir. Orada mədəni təbəqənin, yəni yaşayış qatının qalınlığı 1,4-1,7 metrdir. Ayrı-ayrı yerlərdə bir-birinin üstündə olmaqla 3 tikinti qatı qeydə alınıb. Tikintilərin hamısının bünövrə hissəsi yonulmamış çay

daşındandır. Binaların bünövrədən yuxarı hissəsi isə əsasən yonulmuş çay daşından inşa edilib.

III qazıntı sahəsində bir neçə yerdə səliqə ilə daş döşənmiş yol-küçə qalıqları, bir yerdə isə kiçik meydan aşkar olunmuşdur. Üç yerdə ev-otaq qalıqları, bir neçə yerdə isə yardımçı tikintilərə aid qalıqlar üzə çıxarılmışdır. Yardımçı tikintilər əsasən ocaqxana, təndirxana və emalatxana tipli tikintilərdir. Mən emalatxana tipli tikintiləri xüsusi olaraq qeyd etmək istərdim. Diqqətinizə çatdırım ki, III qazıntı sahəsinin 6,7, 7a, 8, 8a və 8b kvadratlarında bir-birinin yanında olan boyaqçı, dəmirçi, misgər və sümük məmulatı istehsalı üzrə ixtisaslaşmış ustaların çalışdığı emalatxanalar aşkar olunub. Qeyd olunan ərazidən sadalanan sənət növlərinə aid çoxlu əmək alətləri, qəliblər, hazır məhsullar, istehsal çıxarları və müvafiq ocaq yerləri aşkar olunub.

Bir-birinin yanında şaquli vəziyyətdə çiyin hissəsinədək yerə basdırılmış iri həcmli təsərrüfat küpləri içərisində qeydə alınmış qırmızı və çəhrayı rəngli boyaq qalıqları XVIII əsrdə Ağsuda boyakarlıq sənətinin geniş yayıldığından xəbər verir. Xatırladım ki, XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə şəhərdən toplanan vergilərin yarısından çoxunun bu sahəyə aid olduğu bildirilir.

Tapıntılar içərisində 400-dək mis və gümüş sikkə var. Azərbaycan ərazisində ilk dəfə olaraq “Lahic” zərbi olan sikkələr buradan tapılıb. Bunlardan əlavə pul zərbi məqsədilə doğranmış xeyli miqdar hazır mis lövhələr də tapılıb. Bütün bunlar isə orada həm də zərboxana olduğundan xəbər verir.

Tapıntılardan söz düşmüşkən onu deyim ki, təkcə III sahədən bu və ya digər dərəcədə elmi əhəmiyyət kəsb edən 1000-ə yaxın metal, daş, sümük, şüşə və gildən hazırlanmış maddi mədəniyyət nümunələri götürülərək qeydiyyatla alınıb. Hansı ki, bu tapıntılar ayrı-ayrı sənət sahələrinin mövcud vəziyyətini, istehsaldakı tərəqqi və tənəzzül meyllərini, əhalinin məişət və təsərrüfat həyatını daha əhatəli şəkildə öyrənmək baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tapıntılar içərisində İran, Çin, Rusiya, Britaniya və digər ölkələrdə istehsal olunmuş nəfis məişət əşyaları da az deyil. Bu isə Ağsunun adı çəkilən ölkələrlə intensiv ticarət və mədəni əlaqələrinin olduğuna dəlalət edir. Hansı ki, bütün bunlar təkcə Azərbaycanda deyil, bütövlükdə Qafqazda XVIII əsrə aid şəhər mədəniyyətinin hərtərəfli tədqiqi baxımından son dərəcə əhəmiyyətli tapıntılardır.

Nəzərə alın ki, Ağsuda arxeoloji tədqiqatlar yeni başlanıb. Mənim Sizə təqdim etdiyim nəticələr də hələlik ilkin nəticələrdir. Ağsu arxeoloji ekspedisiyası şəhərin tarixini, bütövlükdə son orta əsr şəhər problemini dərinləndirən və hərtərəfli öyrənmək üçün tədqiqatları davam etdirmək əzmindədir.

Rayonun arxeoloji xəritəsindən görüldüyü kimi, Ağsu ərazisi tarixi abidələrlə zəngin olan bir diyardır. Burada arxeoloqların yolunu gözləyən çoxsaylı nadir abidələr var. Onlardan hər biri Azərbaycan tarixində yeni səhifə ola bilər. Deməli, o abidələr də tez-gec öyrənilməlidir.

Ağsu Azərbaycanın turizm regionlarının qovşağında yerləşir. Bu isə o deməkdir ki, Ağsu həm də son dərəcə əlverişli turizm imkanları və pespektivləri olan bir rayondur. Arxeoloji qazıntıların davamlı olaraq aparılması və yeni-yeni abidələrin üzə çıxarılması bu cəhətdən də hər zaman aktual və əhəmiyyətlidir. Deməyim odur ki, əziz ağsulular, lap yaxın gələcəkdə Ağsunu gözləyən böyük turist axınını qarşılamağa gərək elə indidən hazırlıq görəsiniz.

Hörmətli xanımlar və cənablar!

Ağsu arxeoloji ekspedisiyası cəmisi iki aydır ki, fəaliyyət göstərir. Bu müddətdə gördüyümüz işlərlə qismən də olsa sizlər də tanış oldunuz. Razılışın ki, cəmisi iki ay ərzində, özü də havaların çöl-tədqiqat işləri üçün son dərəcə namünasib keçdiyi bir vaxtda bu işləri görmək o qədər də asan məsələ deyil. İnanın, biz 8 mart və Novruz bayramı günlərində də tam tərkibdə çöldə işləmişik. Qazıntı işləri ilə paralel olaraq Ağsu rayonunun arxeoloji xəritəsini hazırlamışıq. Bunlardan əlavə Kürdəmir rayonu ərazisindən təsadüfən tapılan və içərisində XV əsrin I yarısında Şirvanşahlar tərəfindən zərb olunmuş 1134 ədəd gümüş sikkə olan dəfinə də tərəfimizdən öyrənilərək albom-kataloq şəklində nəşrə hazırlanmışdır.

Dostlar, biz bu gün Ulu Öndər Heydər Əliyevin ideyalarının və ideallarının işığına toplaşmışıq. Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə xalqımıza məxsus tarixi-mədəni irsin qorunmasına və öyrənilməsinə daim xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir. Bu sahədəki nöqsanlara və biganəlik hallarına qarşı barışmaz olub. Fikrimi əsaslandırmaq üçün təkcə bir hadisə ilə bağlı onun necə ciddi və operativ mövqe nümayiş etdirdiyini yada salmaq istərdim.

1978-ci ilin payızı idi. Mingəçevirdən Qəbələ RLS-ə yüksək gərginlikli elektrik xətti çəkilirdi. Hərbiçilər qədim Qəbələ şəhəri ərazisində elektrik dirəkləri basdırmaq üçün cəmisi bir yerdə quyu qazmışdılar. Bu xəbər Heydər Əliyevə çatan kimi dərhal Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri Qurban Xəlilov başda olmaqla oraya hökumət komissiyası göndərdi. Komissiyanın arayışını Mərkəzi Komitənin Büro iclasının müzakirəsinə çıxararaq bu məsələyə görə 7-8 nəfər yüksək vəzifəli şəxsə, o cümlədən Sovet Ordusunun yüksək rütbəli bir neçə generalına partiya cəzası verdi. Heydər Əliyevin tapşırığı ilə Qəbələ Tarix və mədəniyyət qoruğu yaradıldı. Abidənin sel sularından qorunması məqsədilə geniş sahədə beton bəndlər vuruldu və s.

Hörmətli alimlər, hörmətli məmurlar, hörmətli ziyalılar, əziz gəncləri Vətəni, onun tarixi-mədəni dəyərlərini bax bu cür sevmək - Heydər Əliyev kimi sevmək və qorumaq gərəkdir.

Çıxışımın sonunda onu da bildirim ki, ekspedisiya qısa vaxt ərzində Ağsuda aparılmış arxeoloji tədqiqatların ilkin nəticələrini özündə əks etdirən "Ağsu şəhəri orta əsrlərdə" adlı kitab-albomu hazırlayaraq nəşr etdirmişdir. Bundan əlavə ekspedisiyanın internet səhifəsi hazırlanmışdır. İndi də kitab-albomun və internet səhifəsinin təqdimatı ilə əlaqədar ekspedisiyanın rəis müavini, tarix elmləri namizədi, sizin həmyerliniz Fariz Xəlilliyə söz verilir.

Diqqətinizə görə sağ olun.

Fariz Xəlilli tədbir iştirakçılarını salamladıqdan sonra “Ağsu şəhəri orta əsrlərdə” kitab-albomu və ekspedisiyanın internet səhifəsi barədə geniş məlumat verdi.

Tədbir iştirakçılarından akademik Teymur Bünyadov, AMEA muxbr üzvü İlyas Babayev, tanınmış arxeoloqlardan Əsədulla Cəfərov, Arif Məmmədov, Abuzər Ələkbərov, etnoqraf alimlərdən Tofiq Babayev, Qəzənfər Əlizadə və başqaları çıxış edərək Ulu öndərin tarixi-mədəni irsə qayğısı ilə bağlı xatirələrini, habelə Ağsuda aparmaqda olan arxeoloji tədqiqatlarla bağlı öz ürək sözlərini bildirdilər. Rayonun millət vəkili Ərəstun Cavadov, kimya elmləri doktoru Mirəli Alosmanov, Bico kənd orta məktəbin tarix müəllimi Yaşar Qarayev, rayon təhsil şöbəsinin müdiri Tahir Xasi və başqaları çıxış edərək ağsulular adından orta əsr Ağsu şəhər yerində aparılmaqda olan tədqiqatların gedişinin bütövlükdə rayon ictimaiyyəti tərəfindən maraqla izləndiyini bildirdilər.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümü münasibətilə Ağsu rayonunda keçirilən silsilə tədbirlər, ATV, ATV international, İTV və Lider TV tərəfindən çəkilərək xəbər proqramlarında efirə verilmişdir.

AĞSUDA “ARXEOLoji TURİZM VƏ MUZEYLƏR” SEMİNARI

Mayın 18-də Beynəlxalq Muzeylər günü münasibətilə Ağsu rayonunda bir sıra tədbirlər keçirilmişdir. Günün birinci yarısında rayon məktəblərinin müəllim və şagirdləri orta əsr Ağsu şəhər yerində aparılmaqda olan arxeoloji qazıntılarla yaxından tanış olmuş, açıq dərslər keçilmişdir.

Günün ikinci yarısında Rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində Ağsu arxeoloji ekspedisiyası üzvlərinin, Ağsu Rayon İcra Hakimiyyəti nümayəndələrinin, rayonun muzey işçiləri və ziyalıların iştirakı ilə Beynəlxalq Muzeylər gününə həsr olunmuş “Arxeoloji turizm və muzeylər” mövzusunda seminar keçirilmişdir.

Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının rəisi, tarix elmləri doktoru Qafar Cəbiyev, Ağsu rayon İcra Hakimiyyəti başçısının müavini Akif Mirzəyev, İtaliyadan dəvət olunmuş Milan Politexnik Universitetinin professoru, bərpacı-memar Luici Skrinzi, Ağsu rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin direktoru Sevda Dəmirova, Heydər Əliyev Mərkəzinin direktoru Reyhanə Tacizadə rayon ərazisində aparılan son arxeoloji qazıntılardan, üzə çıxmış bina və emalatxanaların sonrakı taleyindən, bərpa və konservasiyasından, tədqiqindən, arxeoloji turizmin Azərbaycanda yayılması zərurətindən, Ağsunun turizm imkanlarından, muzeylərin arxeoloji turizmin inkişafında tutduğu mövqedən danışımlar.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin şöbə müdiri, tarix elmləri namizədi Fərid Xəlilli “Orta əsr Ağsu şəhəri” arxeoloji turizm kompleksi layihəsi və Azərbaycanda arxeoloji turizm perspektivləri” mövzusunda çıxış etdi:

Azərbaycan ərazisi çoxminillik tarixin bu günə daşıyıcısı, azərbaycanlılar bu tarixin yaradıcısıdır. Quruçaydan başlayan tarix daha çox arxeoloji tədqiqatların nəticəsində üzə çıxır, sənəd, mənbə mahiyyəti qazanır. Bu gün bütün dünyada maraq doğuran turistik yerlər məhz arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxan mədəniyyət abidələridir. Qədim tarix həmişə cəlbedici olub, indi də cəlbedicidir. İstər böyük şəhərlərə, istər kiçik şəhər və qəsəbələrə yolu düşən turistlərin gözü yer altından aşkar olunan tapıntıları axtarır. Muzeylərdə mühafizə və nümayiş olunan arxeoloji materiallar da bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Yerli və xarici turistlərin arxeoloji materialların nümayiş olunduğu vitrinlərin qarşısında necə heyrtlə dayanıqları çox rast gəlinən haldır.

2010-cu ilin mart ayından etibarən “Miras” Mədəni irsin öyrənilməsinə kömək İctimai Birliyinin təşəbbüsü və Ağsulu ziyalıların yaxından dəstəyi ilə “Orta əsr Ağsu şəhəri” Arxeoloji Turizm Kompleksi layihəsinin həyata keçirilməsinə başlanmışdır.

Məqsəd Azərbaycanın turizm marşrutlarından kənar qalmış Ağsu rayonunun tarixi abidələrini tədqiq etmək və nümayişə hazır vəziyyətə gətirməklə turistlərin diqqətini bu bölgəyə cəkməkdir.

Ağsu şəhəri XVIII əsrdə Azərbaycanın əhalisinin sayına görə ən böyük şəhəri idi. 1735-ci ilin mayında Nadir şah tərəfindən Ağsu kəndi yaxınlığında tikdirilən qala uzun müddət bu bölgədə ən əhəmiyyətli iqamətgah olmuşdur.

Nadir şahın bölgəyə təyin etdiyi hakimlər, Şirvan xanları bu qalada oturdular. Ağsu qalası Nadir şah qarşı Şirvan zadəganlarının üsyanlarının mərkəzi də olmuşdur. Bu qalaya Şəkili Hacı Çələbi xan və Məhəmmədhasən xan, Qubalı Hüseynəli xan, Fətəli xan və Şeyxəli xan, Ağa Məhəmməd şahın sərdarları Mustafa xan Dəvəli və Əliqulu xan, rus sərkərdəsi qraf Valeryan Zubov, Naibüssəltənə Abbas Mirzə hücum etmiş, mühasirədə saxlamış, bəziləri almış, bəziləri kor-peşman geri qayıtmışlar. XVIII əsrin məşhur səyyahları Samuel Qmelin, Biberşteyn, Bronevski və başqaları bu qala haqqında yazmışlar. Ağsuda iki dəfə taun xəstəliyi yayılmış, xeyli insan bundan vəfat etmişdi. Şirvan xanları dövründə Ağsuda sənətkarlıq, ticarət, mədəniyyət xeyli inkişaf etmişdi.

Şəhər ərazisi plan etibarilə düzbucaqlı formada olmaqla təqribən 40 hektar sahəni əhatə edir. Ətrafı dərin xəndək və val şəklində olan çox möhtəşəm müdafiə sistemi ilə möhkəmləndirilib. Cənub divarlarının uzunluğu 632,6, şimal divarlarının uzunluğu 629,5, şərq divarlarının uzunluğu 637,3, qərb divarlarının uzunluğu isə 630 metrdir.

“Orta əsr Ağsu şəhəri” Arxeoloji Turizm Kompleksi layihəsi çərçivəsində AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin birgə Ağsu arxeoloji ekspedisiyası orta əsr Ağsu şəhərində tədqiqata

başlamışdır. Əvvəlcə indiyə qədər yalnız 8 kv.m. sahədə kəşfiyyat səviyyəsində öyrənilmiş şəhər yerinin nisbətən təpə və çuxurların az olduğu hissəsində qazıntı işlərinə başlanılmışdır. Qazıntı 16x40 metr olmaqla 600 kv.m.-dən çox sahəni əhatə edirdi.

Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, qazıntı sahəsinin mərkəzindən daş döşəməli şəhər küçələrindən biri keçir. Küçənin 5 m cənubunda şəhər meydanlarından biri üzə çıxmış, meydanın qərb hissəsində iri bina qalığı aşkar olunmuşdur.

Meydanın cənubunda boyaq dükanı və ya anbarından 5 ədəd iri boyaq küpü və 1 ədəd su küpü üzə çıxıb. Boyaq küplərinin divarında və ətrafında qırmızı boyaq izləri vardı. Həmin boyaq nümunələri toplanılmış, Türkiyədə Türk Kültür Vəqfi Təbii Boyaqlar Laboratoriyasında analiz olunmaq üçün göndərilmişdir. Maraqlıdır ki, Ağsu şəhər əhalisindən toplanan verginin yarısından çoxusu elə boyaqdan alınan vergilər idi.

Boyaq dükanından çox maraqlı şirli və şirsiz saxsı məmulatı, şüşə qablar da aşkar edilib. Şüşə qablardan biri Londonda istehsal olunmuş içki şüşəsidir. Rus hərbiçilərinin məktublarında Şirvan xanlığında kəndlilərin belə imkanlı olduqları onların evlərində ingilis istehsalı məişət əşyalarının üstünlük təşkil etməsi ilə əlaqələndirilir.

Boyaq dükanının qərb tərəfində tikiş dükanının olduğu buradan aşkar edilmiş geyim hissələri, yumaqlar, düymələr, qayçı, oymaqlar, möhür, metal tikmələrdən aydın olur. Döymə üsulu ilə çox incə hazırlanmış ürək formalı və insan təsvirli metal lövhə bəzək elementi kimi geyim üzərinə tikilirdi. Həmin bəzək əşyası Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının loqosu kimi qəbul edilmişdir.

Toxucu dükanının qərb tərəfində iri dəmirçi sexi fəaliyyət göstərib. Burada çoxlu ocaq qurğuları, daşdan dəmirçi dəzgahının hissəsi, daş təknə, daş zindan, daş və mis tökmə qəliblər, mis qaşığı və cam, 100 kq-dan çox dəmir külçə və çıxarlar, dəmirçi alətləri, hazır dəmir əşyalar bu sexin şəhərin əsas dəmirçilik mərkəzlərindən olduğunu göstərir.

Dəmirçi sexində iş bölgüsünə uyğun olaraq sümük ustası və misgər də fəaliyyət göstərib. Sümük çıxarlar, yarımfabrikat və hazır sümük məhsullar bu sexdə geniş sümük işinin olduğunu göstərir. Sümükdən əsasən xəncər və bıçaq dəstələri, bəzək əşyaları və düymələr düzəldilirdi.

Misgər isə mis əşyalar düzəltməklə yanaşı mis pullarda kəsmişdir. Burada kəsilən uzunsov sikkələrin aversində zülfüqar qılıncının təsviri və reversində fulus sözü zərb edilib. Şirvanın birinci xanı Hacı Məhəmmədəli xan Lahic mahalının yaxınlığındakı Zərnava kəndindən olduğu üçün bu və digər sikkələrin üzərinə bəzən "Lahic" və "Məhəmməd" damğaları vurulub. Ümumilikdə bu sexdən 300-dən çox mis və gümüş sikkə aşkar olunub.

Şəhər küçəsinin şimalında isə Ağsunun çörək tələbatının böyük bir hissəsini ödəmək gücündə olan iri təndirlər, çörəxanalar, ocaq qurğuları aşkar olunub. Bu

təndirlərin nəinki çörək təminatı, həm də müxtəlif yemək və şirniyyatların bişirilməsində də istifadə olunduğunu buradan tapılmış çoxsaylı iri və xırda buynuzlu heyvan sümükləri də təsdiq edir. Bəzən təndirlərin küflələrinin bir-biri ilə əlaqələndirildiyi müşahidə edilir. Təndirlərin bəziləri qalın divarlıdır. Bəzi təndirlər isə nazik divarlı olsa da onların divarı əhatəsində saxsı qab sınıqları düzülmüş, divara bir növ yapılmışdır. Bəzən təndirxanaların ətrafında daş hörgülü podium (yayma və hazırlama işləri görüldü) və dörd ağac dirəkli çardaq olurdu.

Hal-hazırda 64x32 metrlik (2048 kv.m.) IV qazıntı sahəsində tədqiqatlar aparılır. Şimal qala divarlarının bir hissəsi və onun cənub tərəfi öyrənilir.

Mayın 7-də Ağsu şəhərində Ümummilli üdər Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş tədbirlər silsiləsinə Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının sərgi və təqdimat mərasimləri, ekskursiyalar da daxil idi.

Ağsu arxeoloji ekspedisiyası və rayon məktəbləri qazıntı yerində açıq dərslər keçmişlər.

Bu sənətkarlıq məhəlləsinin qorunması, konservasiyası və nümayişi layihənin əhəmiyyətini artıracaqdır. Ekspedisiya üzvlərinin, memarların və İtaliyadan dəvət etdiyimiz konservasiya üzrə mütəxəssislərin birgə hazırladıqları layihəyə görə tədqiqi başa çatmış 600 kv.m.-lik qazıntı sahəsinin üzəri yağış, qar, günəş və küləkdən qorumaq üçün örtülməlidir. Bu örtük davamlı olmalı, yağış və qar sularına, küləyə dözməlidir. Abidəni hər zaman ziyarət etmək imkanları yaranmalı, virtual görüntülərdən isitifadə edilməlidir.

Sənətkarlıq məhəlləsi olduğu kimi saxlanmalı, aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri burada nümayiş etdirilməlidir. Sənətkarların fəaliyyəti virtual olaraq qazıntı sahəsinə uyğun şəkildə hərəkətə gətirilməli və üçölçülü görüntülər işlənməlidir. Bu nəinki Azərbaycan, həm də dünya arxeologiyası, arxeoloji turizm sahəsi üçün yeniliklər olub, gələcəyə hesablanmışdır.

Gün ərzində rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri, məktəblilər, qonaqlar Tarix-diyarşünaslıq Muzeyində təşkil edilmiş Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının ən yeni arxeoloji tapıntılarından ibarət sərgi ilə tanış olmuşlar.

II CHAPTER

HAYDAR ALIYEV SAMPLE OF CAREFUL ATTITUDE TOWARDS HISTORICAL CULTURAL HERITAGE

A range of events was held on the occasion of 87-year anniversary of Nationwide Leader Haydar Aliyev in Agsu on 7 May. The events were organized by Agsu region Executive Power and Agsu Archaeological Expedition. The jubilee events were continued over the following scenery.

Greeting of guests took place in entrance of Agsu Town, Haydar Aliyev Sight Park at 9:30 am. The guests sat round a little river cloth in the sight park and gazed at Agsu town.

The guests visited Martyr's Avenue in Agsu Town after the tea set.

The guests and the representatives of region community had been in Haydar Aliyev Park at 10:00am. Wreath and flowers were laid on monument of Great Leader on behalf of Agsu Executive Power, leadership of AUAS and Agsu Archaeology Expedition. The participants of the jubilee celebration made acquaintance of Medieval Agsu Town and archaeological excavations carried out there at 10:30 am.

Chief of the Expedition, Gafar Jabiyev and other specialists embodied in the Expedition gave broad information to the guests on the monument and findings displayed in III excavation site. Vice-president of ANAS, academician Naila Velikhanly; director of ANAS Institute of Archaeology and Ethnography, doctor of historical sciences Maisa Rahimova; academician Teymur Bunyadov; associate member of ANAS, Ilyas Babayev; as well as well-known archaeologists and ethnographer scientists stated their content with professional implementation of investigations.

Opening of a special exhibition of material cultured examples found from Medieval Agsu Town was held in the Agsu History and Local Lore Museum at 11:30 am. Samples of colourful craftsmanship products, things which are indicators of home and economy life of local population produced by Medieval Agsu masters, rich numismatic materials, including local money and rare findings notified intensive trade and cultural relations with various countries and cities of the world were demonstrated at the exhibition. Guests, intellectuals, and representatives of the region community got detailed acquainted with the exhibition.

A large meeting was held on occasion of 87-year anniversary of Great Leader in a cultural palace of Agsu region with participation of scientists and representatives of region community at 12:00 am. Head of Agsu region Executive Power Anvar Seyidaliyev opened the gathering with introductory remark.

Speech of head of Agsu region Executive Power Anvar Seyidaliyev:

Honourable guests!

Dear Agsu people!

Let me before welcome heartily the most esteemed guests of ours, academician Naila Velikhanly; director of ANAS Institute of Archaeology and Ethnography, Maisa Rahimova; respected person of our science, academician Teymur Bunyadov; as well as eminent archaeologist, associate member of ANAS, Ilyas Babayev and other scientific figures and greet them. I also want to express my content regarding joining of Agsu scientists and intellectuals to today's event that live and work in Baku and cause our being permanently proud of our region.

Let me also welcome heartily all scientific, vocation and cultural people of Aghsu. Constantly keeping the word given to electors, participating closely in social life of the region, in one word, very esteemed MP who is every time with Aghsu people, Arastun Javadov is today together with us. Let us all together welcome him. Dear ladies and gentlemen! A range of events is under way on the occasion of 87-year anniversary of Nationwide Leader Haydar Aliyev in Aghsu region like in every part of our country. More colourful and memorable actions are arranged almost every day in office, institution and work collectives; educational, health and cultural institutions and separate dwelling point as a sign of respect to dear memory of Great Leader.

Aghsu people thereby try to demonstrate their endless respect, love and esteem for Nationwide Leader. This event which we arranged together with Aghsu Archaeological Expedition is one of the range events. We are glad that our respectful guests from Baku took part in today's event of celebration of Aghsu people. Let's welcome them heartily on behalf of region's Executive Power and all Aghsu people. I congratulate all of you from heart on occasion of this May celebrations.

Dear ladies and gentlemen! We live in a very uneasy world. We hear exciting news from separate points of the world every day. Conflicts of national and religious background, diplomatic scandals and political cataclysm are replaced by each other. Certain people try to break calmness and quietness of mankind intentionally and purposely. Look, what is happening in Caucasus and CIS space!

Now look at Azerbaijan against the background of all these. Thanks God peace and calmness exists in our country. Dynamic development, and vast renovation and construction work is fulfilled in every part of our country. Economy develops rapidly and the image of the regions renewed day by day. All of these are founded by Great Leader.

We can utter words of our honorable President Ilham Aliyev: "Independent Azerbaijan is a masterpiece of Haydar Aliyev".

Like all Azerbaijani people Aghsu people are contented that the course defined by Great Leader is successfully continued by his political heir, our beloved esteemed Mister President Ilham Aliyev. Aghsu people like this course from heart and maintain it all together.

Dear ladies and gentlemen! Aghsu is a very wonderful space with its lowland and summer pasture. Aghsu is also a region situated on a transit road. The people took into account mainly these factors above all while they settled down since very ancient times.

Let me recall that, there are ancient dwelling places of 7 thousand years in the area of Aghsu region. The remnants of one of important cities of ancient Azerbaijani Albania state are in our region. Ancient living space using great warlord, state figure and diplomat Javanshir's name is also in Aghsu. The

archaeologist displayed very precious findings having great importance for study of our history during investigations carried out in Aghsu by our scientists. You were witnessed how Aghsu Archaeological Expedition does today productive work in line of investigating darker points of our history. We are deeply grateful to our esteemed scientists, and all members of our Expedition for these. All issues depending on us for further successful continuance of investigations will onward find their solution in due time.

I express my gratitude to the leadership of Academy of National Sciences, personally Naila Khanum for organization and provision of productive activity of Aghsu Archaeological Expedition. I also express my gratefulness to director of the Institute, most esteemed Maisa Khanum; archaeologists and ethnographer scientists participating in today's event for special attention and care they show to studying of Aghsu monuments of Institute of Archaeology and Ethnography on behalf of Aghsu intellectuals and community.

Distinguished guests! I intentionally touched upon large-scale construction and renovation work carried out in Aghsu for last years in my short speech. I want you to walk Aghsu every inch and recognize novelties yourselves. Then you will see that dreams of our Great Leader Haydar Aliyev flourishes in our Aghsu he loved and expressed hottest attitude like everywhere. Rest in peace Great Leader! Let everyone hear how Aghsu people will be thereupon loyal to Haydar Aliyev ideals as they always did and will worthily fulfill all duties our state undertook led by our honourable President Mister İlham Aliyev.

Thanks for your attention!

I am now giving a word to director of ANAS Institute of Archaeology and Ethnography, Maisa Rahimova with great pleasure.

Speech of Maisa Rahimova director of Institute of Archaeology and Ethnography of Azerbaijan Academy of National Sciences.

Dear ladies and gentlemen! Today it is very valuable day for us. We have arrived in Aghsu to celebrate 87-year anniversary of Great Leader together with you. One of charming corners of Azerbaijan, Aghsu region has been really grown beautiful recently. The person is admired by renovation and construction work there. It is another bright sample of celebrity of Haydar Aliyev ideals.

Large care of Great Leader to historical cultural heritage is known well to every person. From this viewpoint it is moral obligation of all of us to remind gratefully Great Leader's careful attitude he showed towards protection, study and propagation of historical cultural heritage on the eve of his birthdate. I think that activity of Aghsu region Executive Power and Aghsu Archaeological Expedition in this direction is estimable. Leadership and initiators of "MIRAS" Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage should be applauded for attention and care they showed to study of our history. The results of our joint efforts are seen clearly. Pay attention please, to useful work done for short time in

direction of study of history of Aghsu, one of important medieval towns of Azerbaijan. Implementation of large-scale archaeological excavations; systematization and demonstration of material cultured examples found from there, at the exhibition; preparation and faint publication of a book on Aghsu history; at last, presentation of web page in this regard, are definitely both significant and important work. I express deeply my gratitude to the whole staff of Aghsu Archaeological Expedition, personally chief of the Expedition, Mr. Gafar for these all. They managed the assigned work worthily and with high professionalism. I am sure that we will witness together with you greater successes and new projects of Aghsu Archaeological Expedition in the future.

Dear ladies and gentlemen! I want to inform you that scale of archaeological investigations increase day by day in the area of Azerbaijan, personally through special attention and care of President İlham Aliyev. Nearly 40 archaeological expeditions functioned within Institute of Archaeology and Ethnography last year. Tens of new monuments were included into the archaeological map of Azerbaijan for only last year. Archaeological fund of our museums was enriched on account of new and rare findings. It is a positive fact that archaeologists of a number of countries of the world, including US, France, Germany, Japan, South Korea and Georgia took great interest in research of Azerbaijani monuments. Joint expeditions functioning with participation of scientists of those countries serve surely strengthening of cultural political relations between our peoples and states.

I can talk a lot about the work done by Institute of Archaeology and Ethnography, but I would like to think of duties awaiting us in the future. We should struggle for greater targets to be worthy to advice, precept and wishes of Great Leader.

Honorable Mr. Anvar! In the end I would like to express my deep gratitude to you, entirely Aghsu leadership for care for thoughtful attitude to historical cultural heritage.

I wish Aghsu people to celebrate birthday anniversary of Great Leader Haydar Aliyev, a founder of our state so pompously next years too.

Thanks for your attention!

Speech of Gafar Jabiyev chief of Aghsu Archaeological Expedition Doctor of History

Dear ladies and gentlemen!

Let me greet much esteemed guests from Baku who joined our event for respecting dear memory of Great Leader on behalf of staff of Aghsu Archaeological Expedition and say welcome to them.

There are very respectful scientific figures, pride of our people who represent leadership of Azerbaijan Academy of National Sciences among our guests. First I want to greet vice-president of the Academy, director of National

Museum of History of Azerbaijan, well-known orientalist scientist and academician Naila Velikhanly and say welcome.

All archaeological investigations carried out in Azerbaijan are conducted from one centre. It is ANAS Institute of Archaeology and Ethnography. Mainly this Institute organizes, manages and controls archaeological expeditions. Tens of new monuments are displayed and explored as a result of selfless labour of employees of ANAS Institute of Archaeology and Ethnography every year. Today a great staff included proficient scientists of the Institute led by director of Institute of Archaeology and Ethnography, our beloved Mrs. Maisa Rahimova is here today. Let us first welcome Mrs. Maisa particularly.

Academician Teymur Bunyadov and associate member of the Academy, Ilyas Babayev who guided us in difficult ways of science by holding our hands one time and considered respected persons of archaeology and ethnography science in Azerbaijan, and my colleagues archaeologists-their students are here today with us. I would like you to welcome heartily people who are dearest to us too.

Pretty valuable representatives of people born and grown up in Agsu, having special services in development of not only Agsu, but also entirely our republic by being fledged, participate in Agsu celebrations today. There are people supporting us and becoming closely interested in movement and results of archeological investigations in Agsu amongst them. I consider it my obligation to express my gratitude to those people led by head of regional Executive Power, Anvar Seyidaliyev, and Member of Parliament, Arastun Javadov on behalf of staff of Agsu Archaeological Expedition by using a chance.

There are such people who comprehensively support the Expedition for investigation of Agsu history. However, they are absent today for objective reasons. Let us welcome that people heartily and wish them luck in important and productive activity.

Dear ladies and gentlemen! The days of national celebration of 87-year anniversary of Great Leader HaydarAliyev are very affectionate days for Azerbaijani people. HaydarAliyev established independent Azerbaijan State for us. He determined a development strategy of this state for a long perspective and our state confidently moves on under leadership of distinguished Mister President Ilham Aliyev in this way.

HaydarAliyev rescued Azerbaijan from breaking and years' plain plans of extraneous powers intending to terminate its existence as a state. He ended internal confrontation reaching civil war level in the country, and led us to free and democratic development way, chosen by the whole civil world. In one word, Haydar Aliyev is one of rare personalities which XX century bestowed upon mankind and whose doings for Azerbaijan and totally for Turkish world and Moslem Orient can not be counted.

If we say that Haydar Aliyev did many things for our history, then we display injustice. Because, he created the history himself. Our independent history, which all of us lives proudly and brag, is connected with his name.

Dear friends! Azerbaijan is one of the most attractive countries of the world from standpoint of suitable geopolitical location and rich natural resources. These natural and primary superiorities drew attention of people since the very ancient times. The first human dwellings appeared there in this background nearly 2 million years ago. It means that Azerbaijani history has at least 2 million-year period. Be assured that not only our neighbours, but also the entire world envies us for our ancient history. You can not help being proud of such a history.

We partially study 2 thousand-year period of our 2 million years history on the basis of written sources. The period preceding existence of written sources is studied referring to just archaeological investigations.

I can say with gratefulness that scale of archaeological investigations increases day by day lately in Azerbaijan through straightly personal control, attention and comprehensive care of our honorable President Ilham Aliyev. The work implemented in Aghsu and its results should be valued as an obvious example of his care and attention.

A book-album we are introducing to you today will give you detailed information about history of Aghsu town. I thereon will touch in my speech only some moments on the history of the town.

To inform you, the name of Aghsu is mentioned for the first time in written sources of XVI century. A new town (Yeni Shamakhi) was laid up in Aghsu 275 years ago, i.e. in May of 1735. Shamakhi people were moved there. So, Aghsu becomes an official capital of Shirvan and carries out this function till 1806 with intervals.

Many battles took place at time with participation of internal and outward forces forsake of Aghsu. The town was even repeatedly seized. Heavy epidemics occurred there in 1763 and 1798. The capital of the khanate was many times removed to either Shamakhi or Aghsu as a consequence. In 1806 Mustafa khan moved his population to Fitdag City being under mountains' bosom to prevent from their capture by hostile on the eve of Abbas Mirza' attack by ordering to ruin all communications of the town.

Medieval Aghsu Town covers 40-hectare field. The area of the town is surrounded by magnificent fortress walls and a deep ditch. There are observation points in two places consisted of artificial hills in south-west and south-east. 4 cemeteries exist around the town. Aghsu town is protected like an important monument of country.

Preliminary archaeological research was carried out in Aghsu town in 1983. Then a small-scale examination fossil was placed in two spaces with the purpose to

study stratigraphy of cultured layer of the town under leadership of eminent archaeologist Fazil Osmanov and with my participation.

Large-scale archaeological investigations were launched there in initiative and support of "MIRAS" Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage since March of this year. The investigations were mainly completed previously in 600 sq/ms field which we provisionally call III field. The excavations are presently ongoing in IV excavation field. Primary results of implemented archaeological investigations were partially reflected in a book-album to be introduced to you today. Therefore I will confine myself to draw your attention to only some moments on the results of the excavations. They are as follows:

Agsu town is a one-stratum monument. Thickness of a cultured layer, i.e. living fold is 1, 4-1, 7 meter. 3 construction layers were fixed in separate places over each other. Basis of all constructions are made of non-hewed river stone. Top part of buildings' basis was principally built from hewed river stones.

Road and street rests cobbling with stone accurately were displayed in several sites of III excavation field, while a small square found only in one place. The remnants of house-rooms were discovered in three places and rests of subsidiaries were found in some sites. Subsidiaries mainly include constructions of a stokehole, clay oven and workshop type. I would like to note particularly construction of a workshop type. Pay attention to that, the adjoining workshops where dyer, smith, brazier, and masters specialized on bone products work, were found in 6, 7, 7a, 8, 8a and 8b squares of III excavation field. Many labour tools, casts, ready products, manufacture outlays and relevant hearths belonged to the mentioned vocation were discovered from the noted area.

Red and pink pigment remnants fixed inside large-scale economy pitchers which are hacked down the ground side by side vertically up to a top part indicate that painting is widely spread in Agsu in XVIII century. To recall, over half of the taxes gathered from the town is stated to belong to this field in XIX century sources.

There are 400 copper and silver coins amid the findings. Coins with "Lahij" mint were for the first time found in the area of Azerbaijan. Moreover a plenty of ready copper boards hacked down for the purpose of extra money mint was found. All of these however show existence of the mint there.

As regards the findings let me say that material cultured samples made of 1000 metal, stone, bone, glass and clay having scientific significance in this or other level were taken only from III field and registered. These findings assume great importance from stand of more comprehensive study of present condition of separate vocations, progress and decline inclinations in production and home and economy way of life of population.

Fine home things produced in Iran, China, Russia, Great Britain and others are few amongst the findings. It testifies intensive trade and cultural relations of

Agsu with the mentioned countries. All of these are considered excessively significant discoveries from viewpoint of comprehensive research of city civilization belonged to XVIII century not only in Azerbaijan, but also in whole Caucasus.

Take into consideration that archaeological excavations have been recently started in Agsu. The results introduced you by me are preliminary results for the present. Agsu Archaeological Expedition resolves to proceed with investigations in order to research deeply and comprehensively the history of the town and entirely medieval urban problem.

As it is seen from the archaeological map of the region, Agsu area is a land rich with historical monuments. There are numerous rare memorials awaiting the way of the archaeologists. Each of them could be a new page in Azerbaijani history. So, the monuments should be whenever studied.

Agsu is situated in a junction of tourism regions of Azerbaijan. It means that Agsu is a region which also has extremely suitable tourism opportunities and perspectives. Stubbleness of archaeological excavations and appearance of the newest monuments is always actual and important from this viewpoint as well. Dear Agsu people, I want to say that you should prepare just from now for a large steam of tourists to arrive in Agsu in next future.

Dear ladies and gentlemen!

Agsu Archaeological Expedition has been functioning for only two months. You were partially recognized with the work we did in that term. You should agree that, implementing this work for only two months, in weather extremely unfit for field investigation is not so easy thing. Believe that, we have worked outdoor with a full staff during 8 March and Novruz holidays. We elaborated archaeological map of Agsu region parallel with excavation. Furthermore we studied a treasure occasionally displayed in the area of Kurdamir region and having 1134 silver coins minted by Shirvanshahs inside in I half of XV century and prepared it for publication as an album-catalogue.

Friends, we are gathered today for thoughts and ideals of Great Leader Haydar Aliyev. Haydar Aliyev showed permanently special attention and care to protection and study of historical cultural heritage, our nation possessed in the years of Haydar Aliyev leadership. He had implacable attitude towards shortages and indifference cases in this field. I would like to recall his serious and operative stand regarding only one case to substantiate my thought.

It was autumn in 1978. High-tension electrical line was laid up to Gabala RLS across Mingechavir. The militaries dug a well only in one place to thatch electric posts in the area of ancient Gabala town. As soon as Haydar Aliyev got the news he sent a government commission there led by chairman of Presidium of Supreme Soviet, Gurban Khalilov. Forwarding the reference of the Commission for discussion of the sitting of Central Committee Bureau, he exposed 7-8 senior

officials, including several high-rank generals of Soviet Army to party punishment. By assignment of Haydar Aliyev, Gabala Reservation of History and Culture was created. Concrete walls and so on were built in a wide area with the purpose to protect the monument from stream water.

Esteemed scientists, officials, intellectuals and dear youth! You should love and protect Motherland and its historical cultural values in the way, as Haydar Aliyev loved Motherland.

In the end I would like to inform you about publication of a book-album "Medieval Agsu town" reflecting primary results of archaeological investigations implemented in Agsu for a short time by the Expedition being prepared. Moreover Internet page of the Expedition has been worked out. Now, the word is given to deputy chief of the Expedition, candidate of historical sciences, our compatriot Fariz Khalilli.

Thank you for your attention.

After welcoming the attendees, Fariz Khalilli gave broad information on book-album "Medieval Agsu town" and web page of the Expedition.

The event participants-academician Teymur Bunyadov, ANAS associate member Ilyas Babayev, outstanding archaeologists Asadulla Jafarov, Arif Mammadov, Abuzar Alakbarov; ethnographer scientists Tofiq Babayev, Gazanfar Alizade and others making speech expressed their memories of care to historical cultural heritage of Great Leader and hearty words concerning archaeological investigations ongoing in Agsu. Member Parliament of the region Aras-tun Javadov; Doctor of Chemical Sciences Mireli Alosmanov; history teacher of Bijo village secondary school Yashar Garayev; head of education department of the region Tahir Khasi and others delivered a speech and stated on behalf of Agsu people that the movement of investigations ongoing in Medieval Agsu town are followed with interest by entire region community.

A range of events held on occasion of 87-year anniversary of Nationwide Leader HaydarAliyev in Agsu Town was recorded by ATV, ATV International, I TV and Lider TV and was broadcasted in news programs.

“ARCHAEOLOGICAL TOURISM AND MUSEUMS” SEMINAR IN AGSU

A number of events were held in Agsu region on the occasion of International Museum Day on 18 May. Teachers and pupils of the region schools made close acquaintance with the archaeological excavations to be held in Medieval Agsu Town at the first half of the day and open lessons were held.

A seminar on subject "archaeological tourism and museums" dedicated to International Museum Day was held in the Aghsu History and Local Lore Museum in the second half of the day with participation of Aghsu Archaeology Expedition members, the representatives of Aghsu region Executive Power, museum workers and intellectuals of the region.

Chief of Aghsu Archaeological Expedition, and Doctor of History, Gafar Jabiyev, deputy head of Aghsu region Executive Power, Akif Mirzayev, restorer architect invited from Italy Luigi Scrinzi, director of Aghsu History and Local Lore Museum, Sevda Demirova, and director of Haydar Aliyev Centre Reyhana Tajizade spoke about last archaeological excavations implemented in the region area; further fate, restoration, conservation and research of appeared building and workshops; urgency of spread of archaeological tourism in Azerbaijan, tourism opportunities of Aghsu, and the position of the museums in the development of archaeological tourism.

Department Head of Azerbaijan National History Museum and Candidate of Historical Sciences, Fariz Khalilli talked about "Medieval Aghsu Town" Archaeological Tourism Complex Project and Archaeological Tourism perspectives in Azerbaijan".

The area of Azerbaijan is a carrier of a multi-millennium history till nowadays, and Azeris are founders of this history. The history begun from Guruchay is displayed more as a result of many archaeological investigations, and becomes to a document and source.

Touristic places rousing interest in the world today are cultural monuments, displayed during excavations. Ancient history has always been charming and is charming presently. The tourists paying a visit either large cities or small towns and settlements seek the discoveries found under the ground. The archaeological materials protected and demonstrated in the museums are very important from this standpoint. Very often you can see local and foreign tourists standing amazingly in front of the window the archaeological materials are demonstrated.

"Medieval Aghsu Town" archaeological tourism complex project has been realized under the support of Aghsu intellectuals in initiative of "MIRAS" Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage since March 2010.

The purpose is to investigate historical monuments of Aghsu region aside Azerbaijan's tourism routes and draw the attention of tourists to this area bringing them to a due position.

Aghsu was the largest city of Azerbaijan for the number of population in XVIII century. The castle built by Nadir shah nearby Aghsu village in May 1735 was a considerable residence in this area for a long time.

The rulers appointed by Nadir shah and Shirvan khans had a seat in that castle. Aghsu castle was a centre of uprisings by Shirvan noblemen against Nadir shah. Haji Chalabi khan, and Muhammadhasan khan from Shaki, Husseinali khan,

Fatali khan and Sheikhali khan from Guba, vicegerents of Aga Muhammad shah Mustafa khan Develi and Aligulu khan, Russian warlord count Valerian Zubov, and Naibussaltana Abbas Mirza attacked, sieged this castle, some invaded, while some returned back. Famous travelers of XVIII century Samuel Gmelin, Biberstein, Bronevski and others wrote about this castle. Plague was spread twice in Agsu and many people died as a result of it. Handicraft, trade and culture widely developed in Agsu during the rule of Shirvan khans.

The area of the city covers about 40-hectare field being in a right-angled form. It's around was fortified with many mighty defense system being in a deep ditch and shaft form. The length of its south walls is 632,6; northern walls 629,5; eastern walls 637,3 and western walls 630 meter.

Within the framework of "Medieval Agsu Town" Archaeology Tourism Complex project, Agsu Archaeology Expedition of ANAS Institute of Archaeology and Ethnography and Azerbaijan National History Museum launched investigation in Medieval Agsu Town. First excavation launched in the part relatively lacking hills and hollows of the city place studied on the intelligence level only in 8sq/ms field till now. The excavation covered a 16x40-metre field over 600 sq/ms. The investigation displayed that one of the stone-floor city streets passes across the excavation centre. One of the city squares appeared in 5 meter south of the street, and a large house remnant displayed in west part of the square.

5 big dye pitchers and a water pitcher were found from a dyeing shop or a store in the square's south. There were red paint traces in the wall and around of the paint pitchers. Those paint samples were collected and sent to be analyzed in Marmara University Faculty of Fine Arts Laboratory for Natural Dyes in Turkey. It is interesting that most part of the half of the taxes gathered from Agsu population was the taxes taken from dye.

Very interesting glazed and unglazed earthenware and glass plates were found out from the dyeing shop. One of the glass bottles is an alcohol drink produced in London. Villages' wealthiest in Shirvan khanate is related to preference of England made home things in their houses in the letters of Russian militaries.

Existence of a sewing shop in west part of the dyeing shop is confirmed by clothes, clews, buttons, scissors, thimble, seal, and metal embroideries found from there. A metal board prepared very gently by tattooing in a heart form and human image used to be sewn on the garment as a decorative element. That decorative thing was accepted as a logo of Agsu Archaeological Expedition.

A large blacksmith workshop functioned in a west part of weaving shop. Many hearth devices, a part of smith machine-tool made of stone, stone trough, stone prison, stone and copper and cast mould, copper spoon and basin, iron ingot and outlays, smith tools and ready iron things there show this workshop is main blacksmith centers of the city.

A bone master and a brazier functioned in the blacksmith workshop due to the work schedule. Bone outlays, half-finished and ready bone products indicate that a wide bone work exists in the workshop. Dagger and knife groups, decorative things and buttons were made from the bone.

A brazier minted copper money along with making copper things. A description of Zulfugar sword was minted on obverse of longish coins, the word "fulus" on its reverse. "Lahij" and "Muhammad" were sometimes branded on this or other ingots as the first khan of Shirvan Haji Muhammadali khan was from Zarnava village next to Lahij district. Generally, over 300 copper and silver ingots were displayed from this workshop.

Large ovens, baker's shops, hearth devices meeting great demands of Agsu for bread were found in north of the city's street. Numerous big and small horny animal bones found there confirm the ovens are used both in bread provision, and cooking different meals and sweets. It is sometimes observed bread ovens are connected with each-other. Some of the bread ovens have thick wall. Though some bread ovens have thin walls, delft-ware plate fractures were arranged around their walls and made to the wall. A stone-laying podium (dissemination and preparatory work was done) and 4-tree past attic located around the bread-ovens rarely. Investigations are implemented in IV excavation site of 64x32 meter (2048 sq/ms) at present. A part and south part of northern fortress walls are being studied.

Exhibition and presentations, as well as excursions of Agsu Archaeological Expedition were included into the range of events dedicated to 87-year anniversary of Nationwide Leader Haydar Aliyev in Agsu Town on May 7. Agsu Archaeological Expedition and region's schools held open lessons in the excavation site.

Protection, conservation and demonstration of this handicraft district will increase the importance of this project. The surface of 600 sq/ms excavation site which exploration completed due to the project worked up jointly by the expedition members, architects, and specialists on conservation invited from Italy should be covered to be protected from rain, snow, sun and wind. This cover should be durable and endure rain and snow water and wind.

Opportunities of visiting the monument every time must be created and virtual views are used. The handicraft district must be kept as it was, and found material cultural samples should be demonstrated there. The activity of craftsmen must be directed virtually due to the excavation site and 3-size looks are used. It was novelty for not only Azerbaijan, but also world archaeology, and archaeological tourism field and reckoned for the future.

The representatives of the region community and school-children got acquainted with the exhibition consisted of the newest archaeological discoveries

of Agsu Archaeology Expedition organized in History-Ethnography Museum within one day.

AĞSUDA ARXEOLOJİ TƏDQİQATLARIN YENİ NƏTİCƏLƏRİ

6 may 2010-cu il tarixdə Ağsu arxeoloji ekspedisiyası rayon icra hakimiyyəti ilə birlikdə “Ağsuda arxeoloji tədqiqatların ən yeni nəticələri” mövzusunda tədbir keçirmişdir. Tədbirdə rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri və mətbuat təmsilçiləri iştirak etmişlər.

Tədbir iştirakçıları əvvəlcə Orta əsr Ağsu şəhəri və orada aparılan arxeoloji qazıntılarla tanış olmuşlar. Ekspedisiya rəhbərliyi qonaqları III, IV və V qazıntı sahələrində aparılan axtarışlar və aşkara çıxan ən yeni tapıntılarla tanış etmiş, onların coxsaylı suallarına cavab vermişlər.

Qazıntılarla tanışlıqdan sonra rayon tarix diyarşunaslıq muzeyində arxeoloji tədqiqatların ən yeni nəticələrini əks etdirən sərginin açılışı olmuşdur.

Sərgi ilə tanışlıqdan sonra mətbuat və ictimaiyyət nümayəndələri üçün geniş brifinq keçirilmişdir. Ağsu rayon İcra Hakimiyyəti başçısının I müavini Rasim Novruzov brifinqi giriş sözü ilə açaraq demişdir:

- Hörmətli xanımlar və cənablar!

Bildiyiniz kimi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 77-ci maddəsinə görə tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq hər kəsin borcudur. Çünki tarix boyu mədəniyyət abidələri xalqımızın milli sərvəti olmuşdur.

Tarix və mədəniyyət abidələri arxeoloji və memarlıq obyektləri, etnoqrafik, epigrafik, antropoloji materiallar, tarixi hadisə və şəxsiyyətlərlə bağlı olan binalar, xatirə yerləri, əşyalar, xalqın dini əqidəsi ilə bilavasitə əlaqəli olan dəyərlərdir.

Bildiyiniz kimi Ağsu rayonu ərazisində də bir çox tarix və mədəniyyət abidələri mövcuddur. Belə ki, vaxtilə arxeoloji qazıntı aparılmış Nüydü kəndi ərazisində antik dövrə aid qədim qəbiristanlıq, məbəd və yaşayış yeri, görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi Cavanşirin yaşayış yeri, Qırlar kəndi yaxınlığında Qırlartəpə yaşayış yeri, Ərəbuşağı kəndində Xanyurdu kurqanı, Nuran kəndi ərazisində eradan əvvəl III-I əsrlərə aid Qaraçıbulaq, Padar kəndi yaxınlığında orta əsrlərə aid Xəzinədağ və bu gün haqqında söhbət açacağımız Orta əsr Ağsu şəhəri kimi tanınan abidələr mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2008-ci ilin fevralında imzaladığı Sərəncam Azərbaycanda arxeologiya elminin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Bu baxımdan Respublikanın digər rayonları ilə yanaşı, Ağsu rayonunda da aparılan arxeoloji tədqiqatlar arxeologiya elminə yeni töhfələr verməkdədir. Bu ilin mart ayından etibarən rayonumuzun Ülgüc kəndi yaxınlığında yerləşən Orta əsr Ağsu şəhər yerində arxeoloji tədqiqatlar başlanılmışdır.

May ayının 7-də Ümummillî liderimiz Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş “Tarixi-mədəni irsə qayğıkeş münasibətin Heydər Əliyev nümunəsi” mövzusunda keçirilən silsilə tədbirlərdə iştirak edən alimlər, digər qonaqlar və rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri orta əsr şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar və oradan tapılmış materiallardan ibarət sərgi ilə tanış olmuş, “Ağsu şəhəri orta əsrlərdə” kitab-albomun və Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının internet səhifəsinin təqdimat mərasimi keçirilmişdir.

Rayon icra hakimiyyəti rəhbərliyi adından deyə bilərəm ki, bütün bunlar Ağsu ziyalıları, bütövlükdə rayon ictimaiyyəti tərəfindən çox böyük maraqla qarşılanmış və yüksək dəyərləndirilmişdir. İnanın, qısa vaxt ərzində adamlarda tarixi-mədəni irsə maraq hiss olunacaq dərəcədə artmışdır. İndi Ağsuda az qala hər bir evdə ən çox müzakirə olunan məsələlərdən birisi rayonumuzda aparılan arxeoloji tədqiqatlar və bu zaman aşkar olunan nadir maddi mədəniyyət nümunələri barədədir. Uşaqdan böyüyədək hamının doğma diyarın tarixinə marağı artıb. Odur ki, fürsətdən istifadə edərək bu işdə böyük zəhməti olan Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının rəisi, tarix elmləri doktoru Qafar Cəbiyevə öz adımdan və rayon ictimaiyyəti adından təşəkkür edirəm. Ekspedisiya rəisinin müavini, tarix elmləri namizədi, həmyerlimiz Fariz Xəlillinin bu işdə böyük fəallığı göz qabağındadır. Fariz müəllimə də öz minnətdarlığımı bildirirəm.

Hörmətli xanımlar və cənablar!

Bugünkü tədbir Ağsuda arxeoloji tədqiqatların ən yeni nəticələrinə həsr olunub. Odur ki, ekspedisiyanın əldə etmiş olduğu ən yeni nəticələr barədə danışmaq üçün sözü tarix elmləri doktoru, ekspedisiyanın rəisi Qafar Cəbiyevə verirəm.

Ekspedisiya rəisi Qafar Cəbiyev aparılan arxeoloji tədqiqatların ən yeni nəticələrindən bəhs edərək əsasən aşağıdakı məqamlara toxundu:

- Hörmətli xanımlar və cənablar!

İcazə verin, hər şeydən öncə tariximizə, keçmişimizə, keçmişin yadigarı olan abidələrin öyrənilməsinə olan həssas münasibətə görə bugünkü tədbirdə iştirak edən bütün insanlara Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının kollektivi adından öz dərin təşəkkürümü və minnətdarlığımı bildirim. Sizlərin burada iştirakınızın özü bu həssas münasibətin göstəricisidir.

Bu bizim Ağsu ziyalıları və media nümayəndələri ilə olan növbəti görüşlərimizdən biridir. Mən şadam ki, belə görüşlər artıq ənənəvi hal alıb. Xatırladım ki, iki ay öncə, daha doğrusu, may ayının 7-də Ulu öndər Heydər Əliyevin doğum günü münasibəti ilə biz rayon tarix diyarşünaslıq muzeyində Ağsu tapıntılarından ibarət ilk sərginin açılışı mərasiminə toplaşmışdıq. Bu gün isə artıq ikinci sərginin açılışını etdik. İki ay öncə “Ağsu şəhəri orta əsrlərdə” kitab-albomunun təqdimatını keçirmişdik. Bu gün həmin kitabın ingilis dilində nəşrini sizlərə təqdim edirik. İki ay öncə ekspedisiyanın internet səhifəsini təqdim

etmişdik. Bu gündən etibarən internet səhifəmizin ingilis dilində olan versiyası da artıq sizin xidmətinizdə olacaqdır.

Gördüyünüz kimi, biz bu işləri Ağsu rayon İcra Hakimiyyəti ilə birgə həyata keçiririk. Etiraf edim ki, İcra başçısı Ənvər müəllim Seyidəliyev başda olmaqla rayonun yerli icra strukturları ekspedisiyanın qayğılarına, təklif və təşəbbüslərinə hər zaman dəstək verirlər.

Əlbəttə, bunlar həm bizim üçün, həm də sizin üçün mühüm əhəmiyyəti olan məsələlərdir. Bu hər şeydən öncə insanların maariflənməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Yəni, bu halda bir tərəfdən tarixi keçmişimiz tədqiq olunur, digər tərəfdən əldə olunan elmi nəticələr elə isti-isti geniş ictimaiyyətə çatdırılır. Bu missiyanın yerinə yetirilməsində medianın xüsusi rolunu ayrıca qeyd etmək istərdim. Biz işə başlayan gündən ATV, İTV, Lider, ANS və Xəzər TV-nin regional büroları tərəfindən dəfələrlə tədqiqatların gedişi və yekun nəticələri barədə materiallar hazırlanaraq efirə verilmişdir.

Dostlar, bütün bu işlərin nəticəsidir ki, bu gün siz də, biz də Ağsu şəhərinin tarixinə dair cəmi bir neçə ay öncə bildiklərimizdən qat-qat artıq bilgilərə sahibik. O da təbiidir ki, heç kəs əldə olunanlarla qənaətlənmək fikrində deyil. Məhz bu səbəbdən biz yenidən toplaşmışıq. Məqsədimiz də, atırıq bəyan etdiyim kimi, tədqiqatların son nəticələri barədə sizlərə məlumat verməkdir.

Əvvəlcə onu deyim ki, ekspedisiya rəhbərliyinin sifarişi ilə xüsusi mütəxəssislərdən ibarət qrup tərəfindən abidənin topoqrafik planı işlənmişdir. Bunun əsasında orta əsr Ağsu şəhərinin ərazisinin 39,8 ha olduğu dəqiqləşdirilmişdir. Topoplan əsasında həmçinin şəhərin ən şimal nöqtəsinin ən cənub nöqtəsi ilə müqayisədə 10 m hündür olduğu müəyyənləşdirildi. Bu da əlbəttə ki, şəhərin daxili kommunikasiya şəbəkəsinin, xüsusən də su və kanalizasiya xətlərinin istiqamətini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Məlumat üçün bildirim ki, ötən 6 ay ərzində 3500 kvadratmetrədək sahədə arxeoloji qazıntılar davam etdirilmişdir. 600 kvadratmetrdən çox ərazini əhatə edən III qazıntı sahəsində tədqiqatlar tam şəkildə başa çatdırılmışdır və onun nəticələri barədə ötən görüşlərimizdə artıq sizlərə ətraflı məlumat verilib. Təqribən 2300 kvadratmetrə yaxın ərazini əhatə edən IV qazıntı sahəsində isə tədqiqatlar qismən başa çatdırılıb. 500 kvadratmetr sahəni əhatə edən V qazıntı sahəsində isə işlər yeni başlanıb. Diqqətinizə çatdırım ki, IV qazıntı sahəsi hələlik Azərbaycan ərazisində qısa zaman kəsiyində arxeoloji cəhətdən öyrənilmiş ən geniş sahədir. Orada aşkar edilən ən mühüm tapıntılar barədə qısaca olaraq bunları deyə bilərəm.

Əvvəlcə qala divarları barədə. İlk dəfə məhz bu ərazidə qala divarlarının bünövrə hissəsinin qalıqları aşkara çıxarılıb. Qala divarları XVIII əsrin 30-40-cı illərində yonulmuş çay daşından xəndəyin içəri tərəfi boyunca tikilib.

Qazıntı sahəsinin 1 və 1a kvadrlarında qala divarlarına bitişik olan iki otaqdan ibarət (uzunluğu 17.70 m, eni 5 m) yaşayış binasının qalıqları aşkar edilib. Otaqlardan birinin sahəsi 30,2, digərinin sahəsi isə 15 kvadratmetrdir. Otaqların

hər ikisinin içərisində ocaq qalıqları qeydə alınıb. Böyük otaqda dərinliyi təqribən 6, ağzının diametri isə 1.3 m olan quyu aşkar edilib. Otaqlar arasında qapı olsa da hər birinin cənub istiqamətdə olmaqla ayrıca giriş qapısı var. Kiçik otaqda 1 pəncərə, 3 taxça, böyük otaqda isə 2 pəncərə və 4 taxça yeri qeydə alınıb. Otaqların qapı və pəncərələri cənub istiqamətindədir. Diqqəti çəkən amillərdən biri də odur ki, qeyd olunan otaqların içərisindən çoxlu miqdarda səliqə ilə yonulmuş iri ölçülü mədən daşları aşkar olunub. Bu daşların bir qismindən pəncərə və taxça altlığı, digər bir qismindən isə ocaqlar ətrafında kürsü əvəzi kimi istifadə olunduğu güman edilir. Deyilənlərə onu da əlavə edək ki, ikiotaqlı binanın qarşısı başdan-başa xüsusi olaraq yonulmuş daş pilitələrlə döşənmişdir.

IV qazıntı sahəsində qeydə alınan maraqlı tikintilərdən biri də 6b və 6c kvadratlarında aşkar edilib. Bir otaqdan ibarət olan həmin tikinti (uzunluğu 7 m, eni 4,30 m) yonulmuş çay daşından inşa edilib. Binanın giriş qapısı və pəncərəsi cənub istiqamətdəndir. Divarlarında 4 yerdə (ikisi arxa divarda və kəllə divarların hərəsində bir ədəd olmaqla) taxça var. Taxçalar olan hissədə divar adətən təkqat hörülüb. Etnoqrafik müşahidələrə əsasən bu cür taxçalar qab-qacaq və yorğan-döşək yığmaq üçün nəzərdə tutulur. Bunlar müasir tikililərdə geniş istifadə olunan divar şkafları funksiyasını icra edib. Binanın içərisində bir ədəd təndir qalığı (döşəmənin altında), yan-yana olmaqla iki ocaq aşkar edilib. Binanın döşəməsinin altında saxsı borulardan ibarət su xətti də aşkar edilib. Həmin su xətti binanın qarşısındakı meydanda səliqə ilə tikilərək içərisi suvanmış kiçik çarhovuzla birləşir. Maraqlı məqamlardan birisi də odur ki, qeyd olunan binanın içərisində uçub tökülmiş vəziyyətdə olan çoxlu divar - karniz bəzəkləri aşkar edilib. Hazırda ekspedisiya heyəti bəhs olunan binanın təyinatını öyrənmək istiqamətində araşdırılmaları davam etdirir.

IV qazıntı sahəsinin ən maraqlı tapıntısı 6-a, 6 və 6a kvadratlarında aşkar olunmuş hamam kompleksidir. Uzunluğu təqribən 25m, eni isə 6,5 m olan bu kompleksin döşəməsi, divarları, qapı yerləri, çarhovuzu, tağlarının bir hissəsi, ocaq yeri tam salamat vəziyyətdə aşkara çıxarılmışdır. Qeyd edək ki, hamam tikilən ərazidə mədəni təbəqənin qalınlığı 3,4 metrə çatır. Hamam-kompleks bir neçə zaldan ibarətdir. Onların içərisində su qızdırmaq üçün ocağa çıxışı olan xüsusi dəlik, xüsusi hovuz və soyunub geyinmə zalları mövcuddur. Hamam-kompleksin divarları çay daşından, onların üstünün tağ hissəsi isə bişmiş kərpicdən hörülüb. Hamamın içərisi təmizlənərkən oradan bir ədəd üzərində bir neçə yerdə dəliyi olan günbəzvari daş tapılıb. Ehtimal ki, həmin daş hamam otaqların birinin üstünün tağ hissəsinə aiddir və onun üzərindəki dəliklər içərisini işıqlandıрмаğa xidmət etmişdir.

Orta hissədə nəfis memarlıq stilində tikilmiş kiçik çarhovuz, onun ətrafında tağlı hücrələr altında xüsusi kürsülər, oradan hamam otağına olan tunelə bənzər romantik keçid - bütün bunlar Ağsu sakinlərinin zövqündən, yerli ustaların

peşəkarlığından, sosial-məişət və sanitariya məsələlərinin kifayət qədər yüksək səviyyədə olduğundan xəbər verir.

Maraqlı tapıntılardan biri də şəhərin su təhizatı və kanalizasiya şəbəkəsinə aid qurğulardır. Xatırladım ki, IV qazıntı sahəsində bir neçə yerdə saxsı borular və ya ətrafı daşla hörülən su xətləri aşkar edilib. Zahirî əlamətlərinə görə su xətlərindən az seçilən kanalizasiya xətləri də hər tərəfi daşla hörülən xüsusi arxlardan ibarətdir. Başlanğıcını şimal qala divarları istiqamətindən götürən su xətlərindən biri hamam-kompleksə daxil olur. Su və kanalizasiya xətlərinin üstü bir qayda olaraq iri sal daşlarla örtülüb. Kanalizasiya xətlərindən birinin üzərində çoxləkəli gülə bənzər deşikləri olan və yağış sularının şəbəkəyə axıdılmasına xidmət edən xüsusi daş pilitə aşkar olunmuşdur.

Fikrimizcə, su və kanalizasiya şəbəkəsinin sıxlığı şəhərdə, yaxud da tədqiq olunan ərazidə su təhizatı və sanitariya-gigiyenik məsələlərin kifayət qədər yüksək həllinin göstəricisi kimi dəyərləndirilməlidir.

Şəhər topoqrafiyası ilə bağlı ayrı-ayrı problemlərin öyrənilməsi iri miqyaslı qazıntıların başlıca məqsədlərindəndir. Bu sahədə qarşıda duran ən ciddi məsələlərdən biri şəhərin məhəllələrinin, küçə və meydanlarının, ictimai binaların, yaşayış evlərinin, yardımçı tikililərin plan və memarlıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir. Bu gün tam inamla deyə bilərik ki, artıq bu istiqamətdə də müəyyən nəticələr var. Sadəcə bu nəticələr üzərində hələ çox işləmək, əlavə materiallar hesabına ilkin nəticələrin nə dərəcədə məqbul və əsaslı olduğunu hələ dönə-dönə yoxlamaq tələb olunur. Əminəm ki, Ağsuda aparılmaqda olan arxeoloji tədqiqatlar bu sahədə qarşıya çıxan bütün suallara aydınlıq gətirəcəkdir.

Hörmətli xanımlar və cənablar! Mən arxeoloji axtarışlar zamanı əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri barədə bilərəkdən danışmadım. Çünki bu tapıntıları siz qazıntı yerində də, muzeydə təşkil olunan sərgidə də öz gözlərinizlə gördünüz. Təkcə onu demək istərdim ki, indiyədək ayrı-ayrı sənət sahələrinə aid minlərlə əşya tərəfimizdən qeydiyyatla alınaraq tədqiqata cəlb olunub.

Çıxışımın sonunda bir daha sizlərə müraciətlə bildirmək istəyirəm ki, əziz ağsulular, çox hörmətli media təmsilçiləri orta əsr Ağsu şəhərində aparılmaqda olan tədqiqatları bundan sonra da diqqətlə izləməkdə davam edin. İnanın, ən maraqlı tapıntılar, tariximizin qaranlıq səhifələrinə işıq sala biləcək yeniliklər hələ öndədir. Siz özünüz bütün bunların şahidi olacaqsınız.

Diqqətinizə görə minnətdaram!

İndi də icazə verin, “Medieval Agsu town” kitab-albomunun və ekspedisiyasının internet səhifəsinin ingilis versiyasının təqdimatına keçək. Bu barədə ekspedisiyasının rəis müavini, tarix elmləri namizədi Fariz Xəlillli məlumat verəcək.

“Medieval Agsu town” kitab-albomu və ekspedisiyanın internet səhifəsinin ingilis versiyası ilə bağlı ekspedisiya rəisinin müavini Fariz Xəlillinin təqdimatı da brifinq iştirakçıları tərəfindən çox böyük maraqla qarşılandı.

Sonda iştirakçıların çoxsaylı suallarına cavab verildi.

Bununla da brifinq başa çatdı.

Ağsuda keçirilən brifinq barədə bir gün sonra, yəni avqust ayının 7-də İTV, ATV və Lider TV-nin xəbərlər proqramında geniş məlumat verildi.

LATEST RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS IN AGSU

Agsu Archaeological Expedition held an event on subject "Latest Results of Archaeological Investigations in Agsu" together with the region's Executive Power on 6 August, 2010. The representatives of the region community and press representatives participated at the event.

The participants got first acquainted with Medieval Agsu Town and archaeological excavations carried out there. The expedition guidance introduced investigations implemented in III, IV and V excavation sites and the newest findings displayed to the guests and responded to numerous questions of theirs.

Opening of an exhibition reflecting the newest results of archaeological investigations was held in Agsu History and Local Lore Museum following acquaintance with the excavations.

A wide briefing was organized for representatives of press and community after acquaintance with the exhibition. First deputy head of Agsu region Executive Power, Rasim Novruzov opened the briefing with introductory remark and said:

Esteemed ladies and gentlemen!

As it is known, every person is obliged to protect historical and cultural monuments under Article 77 of Constitution of the Republic of Azerbaijan. Because cultural monuments had been national treasure of our nation over the history.

Historical and cultural monuments are values directly connected with archaeological and architectural objects, ethnographic, epigraphic and anthropological materials; buildings related to historical events and personalities, memory places, things and religious faith of nation.

As you know, there are many historical and cultural monuments in the area of Agsu town. Thus, ancient cemetery, temple and settlement belonged to antique period in Nuydi village, settlement of eminent warlord and state figure Javanshir, known monuments like Girlartepe settlement near Girlar village; Xanyurdu curgan (a hill on ancient graves) in Arabushagi village; Garachibulag belonged to III-I centuries BC in the area of Nuran village and Khazinadag inherent in middle ages near Padar village and Medieval Agsu Town we will talk today.

Order signed by President of the Republic of Azerbaijan, Mr. İlhamAliyev in February 2008 was a turning point towards a new stage in development of archaeology science in Azerbaijan. From this standpoint along with other regions

of the republic, archaeological investigations which were carried out also in Agsu region make new contributions to archaeology science. Since March of this year archaeological investigations were launched in Medieval Agsu Town situated nearby Ulguj village of our region.

Scientists, other guests and representatives of the region community taking part in a range of events held on subject "Haydar Aliyev sample of careful attitude towards historical cultural heritage" dedicated to 87-year anniversary of our Nationwide Leader Haydar Aliyev on May 7 made acquaintance of the exhibition consisted of archaeological excavations carried out in medieval town and materials discovered from there. Later on a presentation ceremony of book-album "Medieval Agsu Town" and a web page of Agsu Archaeological Expedition took place.

I can say on behalf of the leadership of the region Executive Power that all of these were welcomed with great interest and appreciated highly by intellectuals of Agsu and entirely the region community. I would like you to believe that interest of people *in* historical cultural heritage rose for a short time notably. Each of mostly discussed issues at least in each house in Agsu touches archaeological investigations implemented in our region and unique material cultural samples which were displayed. Interest of every person from child to grown-up in history of Motherland increased. I thank chief of Agsu Archaeological Expedition, Doctor of History Gafar Jabiyev on my behalf and on behalf of the region community toiled a lot in this work, by taking this chance. Large activity of deputy expedition chief and candidate of historical sciences, our compatriot Fariz Khalilli is seen clearly. I express my gratitude to Fariz as well.

Dear ladies and gentlemen!

Today's event is dedicated to the newest results of Agsu archaeological investigations. Thus, I give word to chief of Expedition, Doctor of History Gafar Jabiyev to inform about latests results which the expedition has achieved.

Dealing with the newest results of implemented archaeological investigations the expedition chief Gafar Jabiyev touched mainly the following moments:

- Dear ladies and gentlemen!

Let me above all express my sincere and deep gratitude to the persons taking part in today's event for perceptible attitude towards our history, past and study of the monuments - a memory of the past on behalf of the staff of Agsu Archaeological Expedition. Your participation here is an indicator of this perceptible attitude.

It is one of our next meetings with intellectuals and media representatives from Agsu. I am glad that such meetings are held traditionally. To recall, in fact we gathered in an opening ceremony of the first exhibition consisted of Agsu findings in Museum of History and Ethnography of the region on the occasion of anniversary of Great Leader Haydar Aliyev on 7 May, two months ago. We have

already held today the opening of the second exhibition. We presented "Medieval Agsu Town" book-album two months ago. We introduce you today publication of the book in English language. We presented a web page of the expedition two months ago. English variation of our web page will serve you since today.

As it is seen, we realize this work jointly with Agsu region Executive Power. I must confess that led by head of Executive Power Enver Seyidaliyev, local executive structures of the region support care, proposals and initiatives of the expedition.

Definitely, these are the issues assuming great importance both for us and you. It is a site covering the area of over 600 sq/ms. You were detailed informed about its results in our last meetings. However, investigations have partially been completed in IV excavation site surrounding nearly 2300 sq/ms area. Work was re-launched in V excavation site of 500 sq/ms field. Pay attention to the fact that IV excavation site is still the widest field archaeologically studied for a short while in the area of Azerbaijan. I can briefly say only these words about significant findings displayed there.

First about fortress walls. The remnants of basis part of fortress walls were primarily displayed in this area. The fortress walls are built along inner part of a ditch made of hewed river stone in 30-40s of XVIII century.

The remnants of a dwelling-house (length-17.70 m, width 5 m) contained of two rooms adherent to the fortress walls were found in 1 and 1a squares of the excavation site. Capacity of one of the rooms is 30, 2 square metre, while the other's is 15 sq/ms. Hearth rests were fixed inside both of the rooms. A well of which depth is about 6 meter and diameter of outfall is 1, 3 meter was displayed in the large room. Each of them has a separate entrance door in south direction though there is a door between the rooms. It is fixed that there is a window, 3 niches in a small room, while the large room has two windows and 4 niches. The windows and doors of the rooms are in south direction. One of the notable moments is that numerous large-scale mine stones hewed accurately were discovered from the noted rooms. It is supposed that a part of these stones are used as a window and niche support, while other part is used as an equivalent to a padded chair around hearths. Let's add that, the front part of the two-room building is cobbled with stone plate hewed especially thoroughly.

One of the most interesting constructions of fixed in IV excavation site was displayed in squares of 6-a, 6 and 6a. The construction of one room (7-meter length and 4,30-meter width) was built from hewed river stone. Entrance door and a window of the building is south direction. There are niches in four sides of its walls (2-in back wall and 1-in each of top walls). The wall was usually onefold built in the part of the niches. According to ethnographic observations, such niches are intended to place dishes and bedding. These implemented a function of wall cupboards used broadly in modern buildings. The rest of one oven (tendir) (under

floor) and two near hearths were displayed inside the building. The water line consisted of pottery pipes were found under the building floor. The water line is built accurately in the square opposite the building and combines with small man-made pond plastered inside. Many walls in a ruined condition inside the noted building-cornice ornaments draw greater interest. The expedition staff presently continues investigations in direction of studying the fixing of the building talked about.

The most interesting discovery of IV excavation site is a bathroom complex displayed in squares of 6-a, 6 and 6a. The floor, walls, doors, man-made pond, a part of its bushes, and hearth of the complex which have nearly 25-meter length and 6, 5-meter width could be safely preserved. To note, thickness of the cultural layer reaches 3, 4 meter in the area where a bath-room is built. A bathroom complex consists of several halls. There are a special hole having outlet to the hearth to heat the water, a special pond and dressing halls into it. The walls of the bathroom complex were constructed from river stone, while vault of their surface were made from baked bricks. A cupola stone with a hole in several parts on it was found while the inner part of bathroom was cleansed. Supposedly, the stone belongs to vault of surface of one of the bathroom rooms and holes on it served to elucidate its inside.

A small man-made pond, built designe in fine architectural style in middle part special padded chairs under bushy cells around it and a romantic passage to the bathroom room similar to a tunnel, i.e. all of these show taste of Agsu residents, professionalism of local masters, sufficiently high level of social way of life and sanitary issues.

Other remarkable finding includes devices belonging to water supply and sewerage network of the town. Let's recall that pottery pipes, or water lines built with stone around were displayed in some places of IV excavation site. Sewerage lines looking like water lines outwardly consist of special ditches built by stones from each side. One of water lines sourcing from direction of northern fortress walls embraces a bathroom complex. Water and sewerage lines were covered as a rule with coarse raft stones. A special stone plate which have holes like a multi-shawl flower and serving rainy water raft to the net was found over one of sewerage lines.

In our opinion, density of water and sewerage network should be valued as an indicator of sufficient high solution of the issues of water supply and sanitary hygienic issues in the town, or studied area.

Large-scale excavations principally aim to study separate problems related to town topography. One of the forwarded serious issues in this field is research of plans and architectural features of estates, streets and squares, public houses, dwelling houses and subsidiaries of the town. Today we can assure that certain results had been already achieved in this line. It is simply required to work more on

these results, and examine time and again acceptableness and valid-ness of primary results on basis of the additional materials. I am sure that archaeological investigations ongoing in Agsu will clarify all questions appeared in this field.

Dear ladies and gentlemen!

I did not talk about material cultural samples achieved during archaeological excavations just simply. Because you saw these findings with your eyes both in excavation site and in the exhibition organized in the museum. I would like only to say that thousands of things were registered by us and implicated to investigation about separate vocation till now.

Dear Agsu people and very distinguished media representatives, at the end of my speech, I am appealing you. Keep on following the investigations attentively after that continued in medieval Agsu town. I want you to believe that the most interesting findings and novelties to elucidate dark pages of our history are still in front part. You will be witnesses of all of these.

Thanks for your attention!

Now please, let me to introduce you a book-album "Medieval Agsu Town" and English variation of web page of the expedition. Deputy expedition chief, candidate of historical sciences Fariz Khalilli will inform you about it.

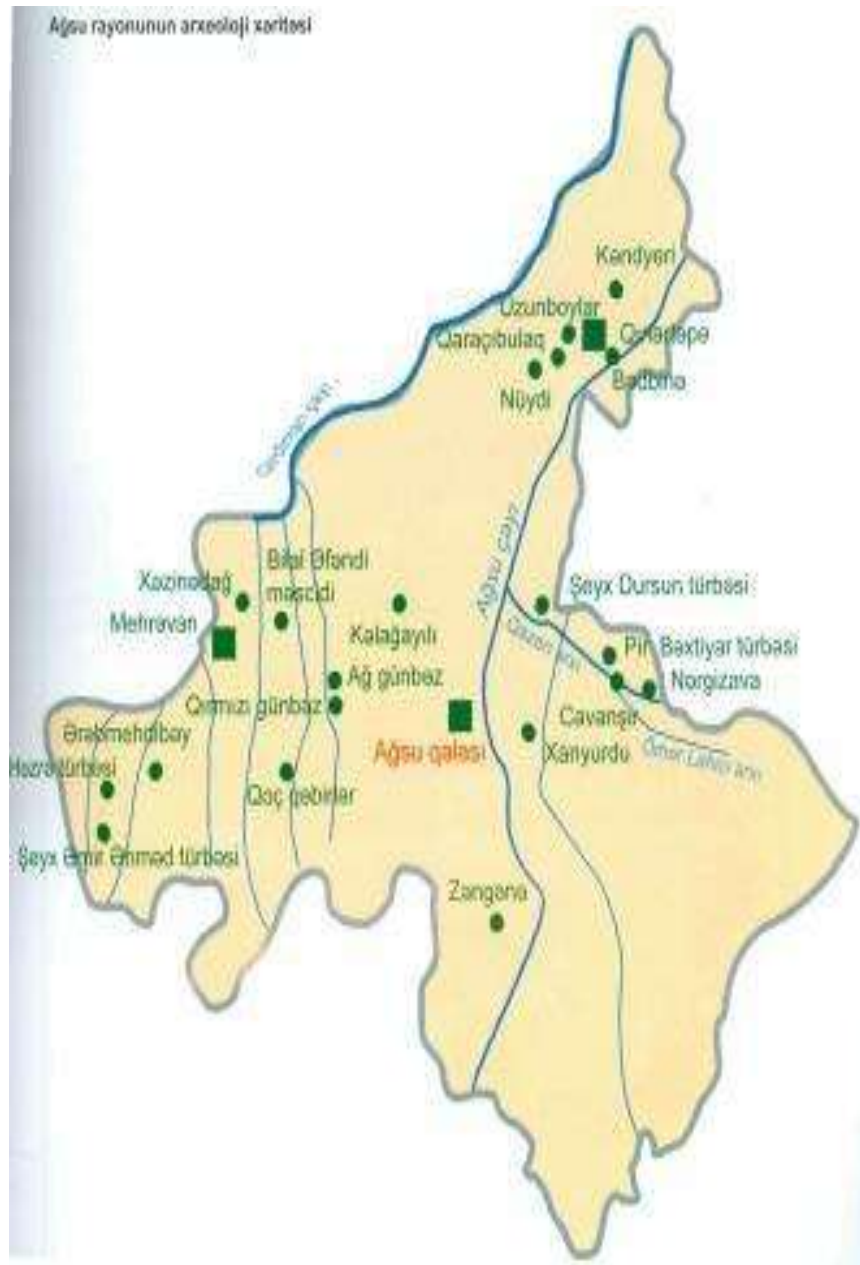
The presentation speech of deputy of expedition chief Fariz Khalilli was welcomed with great interest concerning a book-album "Medieval Agsu Town" and English variation of web page of the expedition.

A lot of questions were responded by the participants in the end.

Briefing was over with it.

Briefing taken place in Agsu was widely broadcasted in news program of ITV, ATV and Lider TV after a day, on 7 August.

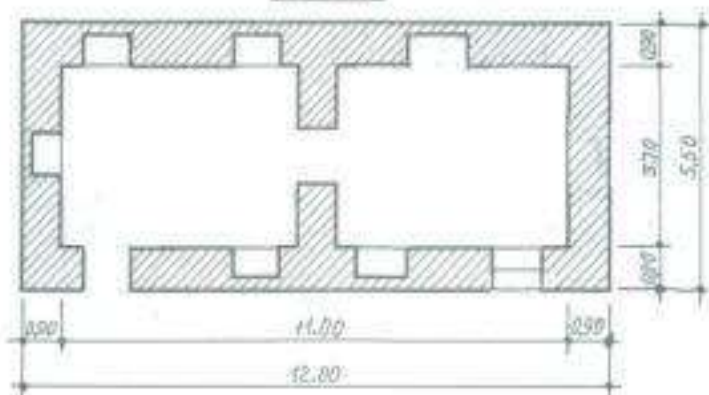
Ağsu rayonunun arxeoloji xəritəsi

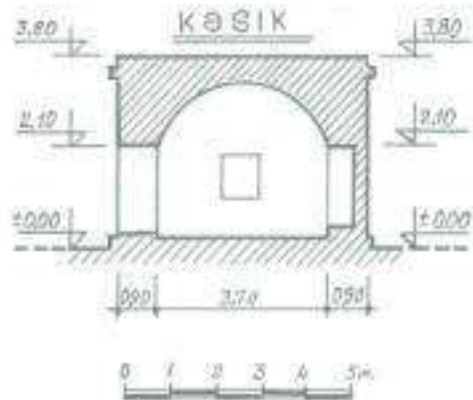
FASAD

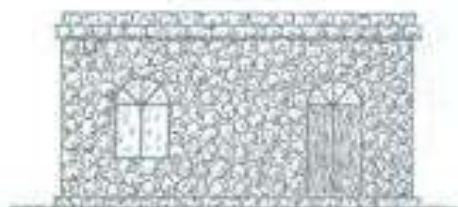
PLAN

KÖŞİK

FASAD

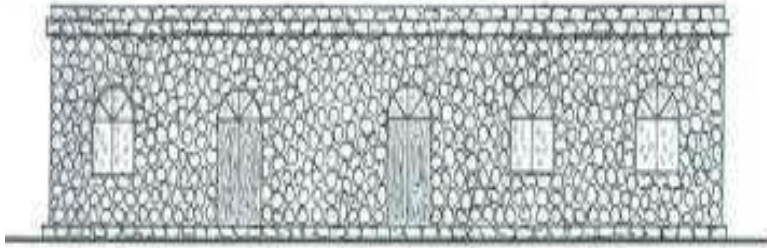
PLAN

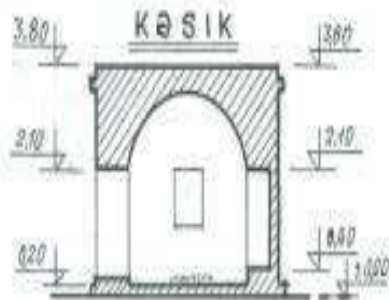
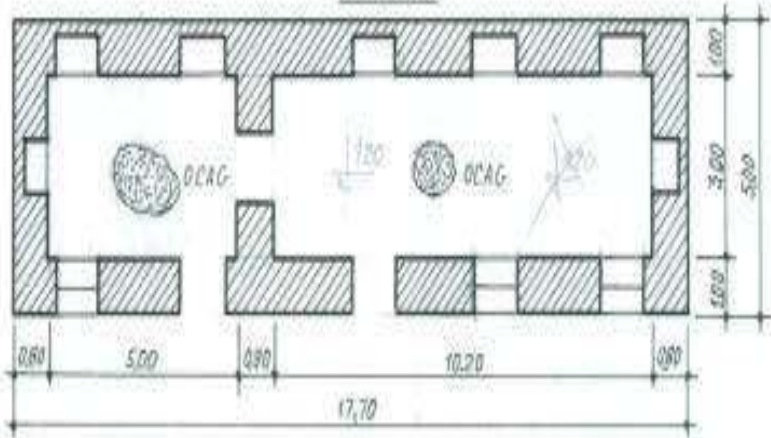
KƏBİK

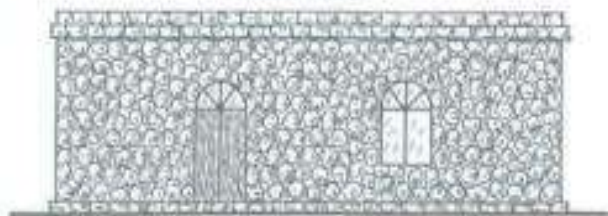
FASAD

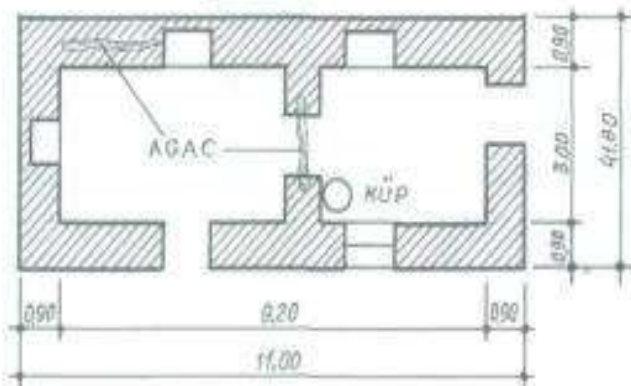
PLAN

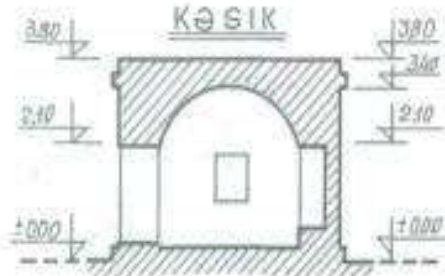
FASAD

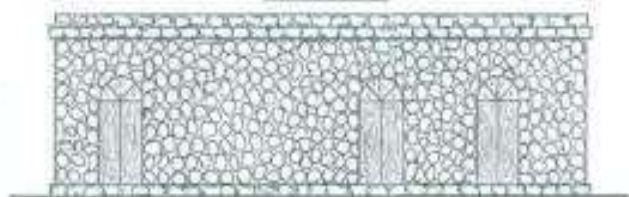
PLAN

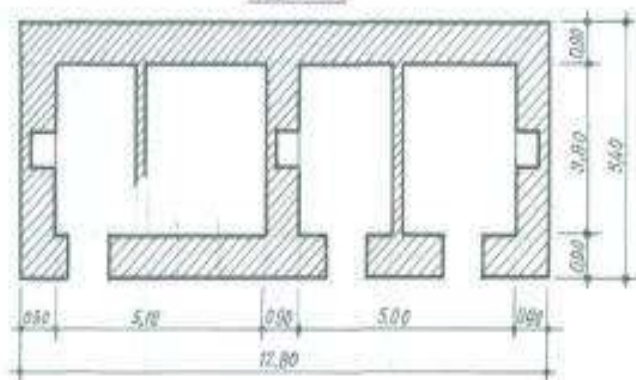
KƏSİK

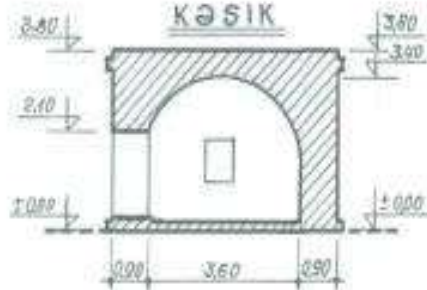
FASAD

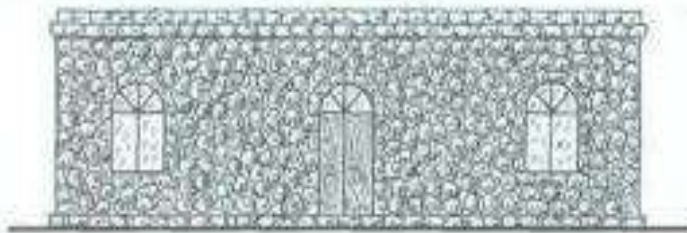
PLAN

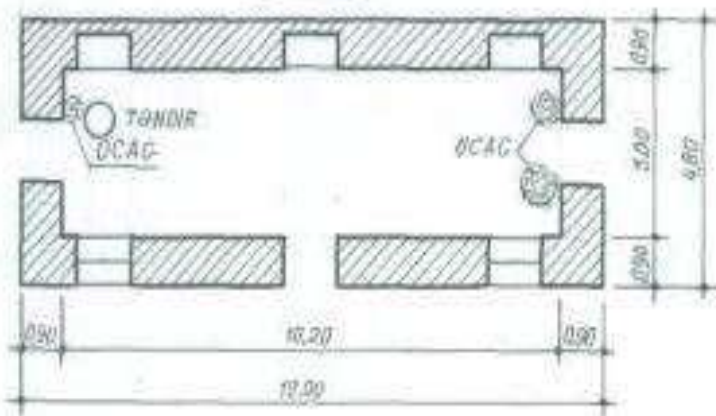
KƏSİK

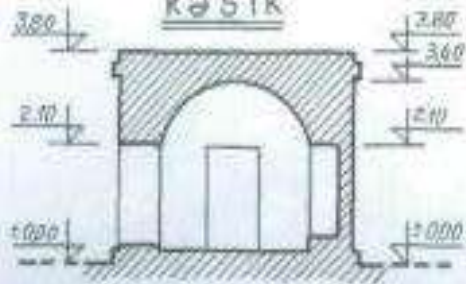
FASAD

PLAN

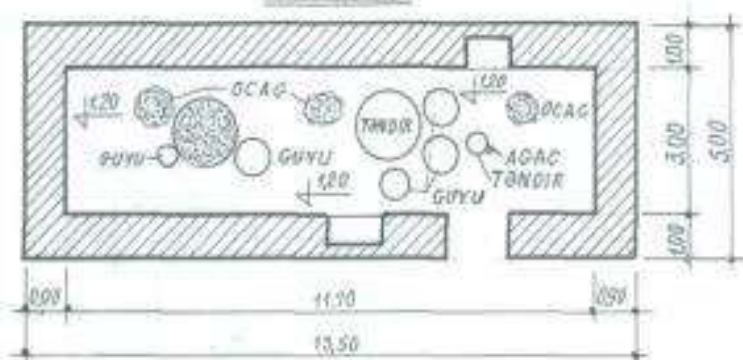
KƏSİK

FASAD

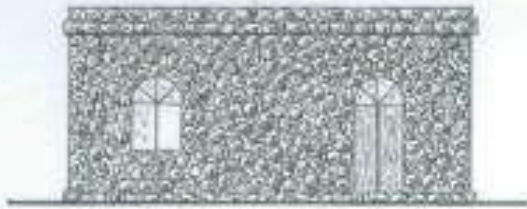
PLAN

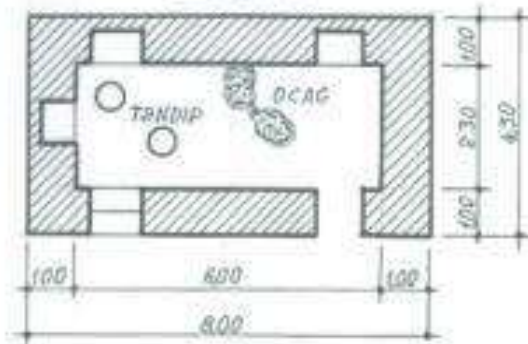
KƏBİK

FASAD

PLAN

KƏSİK

EKSPEDİSYANIN QONAQLARI

CBS

POLYGRAPHIC PRODUCTION

Mətbəəsində çap olunub

Sifariş № 176. Tiraj: 1000 nüsxə

MİRAS

MƏDƏNİ İRSİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ

KÖMƏK İCTİMAİ BİRLİYİ